

ਮੈਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਹ ਨਾਵਲ ਲਿਖਾਂਗਾ। ਪਰ ਇਹ 2007 'ਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ, ਸਿਰਫ ਅਠਾਰਾਂ ਦਿਨਾਂ 'ਚ। ਸਾਲ 2000 ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਇਕ ਅਖਬਾਰ 'ਚ ਮੈਂ ਇਕ ਲੇਖ ਪਾਂਡ੍ਰਿਆ ਸੀ ਜਿਸ 'ਚ ਇਹ ਗੱਲ ਉਭਾਗੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਸੱਤ ਰੰਗੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਸੰਗੀਤਕ ਲੈਅ 'ਚ ਚਹਿਕਦੀਆਂ ਨੇ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਪੰਛੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਚਹਿਕ ਸਕਦਾ। ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਅਮੀਰ ਘਰਾਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸੌਣ ਕਮਿਆਂ 'ਚ ਪਿੰਜ਼ਿਆਂ 'ਚ ਪਾ ਟੰਗਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਉੱਠ ਸਕਣ। ਸਿਰਫ ਏਨੀ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਮਨ 'ਚ ਸ਼ਿਕਾਗੀਆਂ ਦਾ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਿੰਡ ਉੱਸਰ ਗਿਆ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਤੱਤ ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਛੇੜ ਛਾੜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ 'ਚ ਹੱਕ 'ਚ ਨਹੀਂ ਭੁਗਤਦੀ। ਨਿਹੱਥੀ ਕੁਦਰਤ ਕਈ ਵਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕੋ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਕਦੇ ਮਨੁੱਖ ਤੁਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

- ਬੁਟਾ ਸਿੰਘ ਚੌਹਾਨ

ਅਰਪਿਤਾ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ

ਮੁੱਲ: 130/-

ਮੱਤ੍ਰ ਰੰਗੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ

ਬੁਟਾ ਸਿੰਘ ਚੌਹਾਨ

ਸੱਤ ਰੰਗੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ

(ਨਾਵਲ)

ਬੁਟਾ ਸਿੰਘ ਚੌਹਾਨ

ਸੱਤ ਰੰਗੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ

(ਨਾਵਲ)

ਬੁਟਾ ਸਿੰਘ ਚੌਹਾਨ

ਅਰਪਿਤਾ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ

SAT RANGIAN CHIRHIAN

Novel By

Boota Singh Chohan

Shahid Bhagat Singh Nagar

BARNALA (Punjab)

Mob : 98143-80749

ਸਰਵਰਕ

ਮਨਦੀਪ ਕੁਮਾਰ ਚਰਖਵਾਲ

ਆਪਣੇ ਮਿਤਰ
ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ
ਦੇ ਨਾਂ..

ਤੀਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ

2019

ਅਰਪਿਤਾ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ

ਸ਼ਹਦ ਭਗਰ ਸਿੰਘ ਨਗਰ

ਬਰਨਾਲਾ।

ਛਾਪਕ

ਅਰਨਾ ਪ੍ਰਾਂਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਪਟਿਆਲਾ

ਮੁੱਲ: 130/- ਰੁਪਏ

ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਸਿਰ ਜੋਗੀ ਛਾਂ (ਗਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ)
ਖਿਆਲ ਬੁਸਥੋ ਜਿਹਾ (ਗਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ)
ਨੈਣਾਂ ਵਿਚ ਸਮੁੱਦਰ (ਗਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ)
ਤਿੰਨ ਰੰਗ ਰਿਸਮਾਂ ਦੇ (ਤਿੰਨ ਗਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ)

ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ

ਦੁੱਖ ਪਰਛਾਵੇਂ ਹੁੰਦੇ

ਨਾਵਲ

ਸੱਤ ਰੰਗੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ

ਸਾਥ ਪਰਿਦਿਆਂ ਦਾ

ਕਥਾ-ਅਕਥਾ

ਬਦਲੇ ਰੰਗ ਸਮੇਂ ਦੇ

ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ

ਚਿੱਟਾ ਪੰਛੀ (ਕਾਵਿ ਕਹਾਣੀਆਂ)

ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਡੇਕ (ਕਵਿਤਾਵਾਂ)

ਤਿੰਨ ਦੂਣੀ ਅੱਠ (ਕਹਾਣੀਆਂ)

ਬਾਲ ਨਾਵਲ

ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਾਲੀ ਗੱਲ

ਅਨੁਵਾਦ

ਮੌਤ ਦੇ ਆਲੂਣੇ

ਪੱਥਰ ਨਾ ਪਿਘਲੇ

ਜੰਗਲ ਦੀ ਹੂਕ

ਲਕਸ਼ਣ ਗਾਇਕਵਾੜ

(ਮਰਾਠੀ ਲੇਖਕ)

ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ

ਚੁਗਹੇ ਦੇ ਦੀਵੇ (ਸੀ.ਡੀ.)

ਅੰਬਰ ਮੇੜ ਦਿਓ (ਸੀ.ਡੀ.)

(ਸੁਰ-ਤਾਲ 'ਚ)

(ਯੂ-ਟਿਊਬ 'ਤੇ ਉਪਲਬਧ)

ਅਸ਼ੋਕ ਮੁੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਉਸਦਾ ਪਿਤਾ ਰਘੁਨਾਥ ਦਿਨ 'ਚ ਕਈ-ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਹਵੇਲੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਦਾ। ਦੂਰ ਤੱਕ ਪਹਾੜਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਕੱਚੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਲੰਮੀ ਨਿਗ੍ਰਾ ਮਾਰਦਾ। ਪਰ ਘੋੜੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਅਸ਼ੋਕ ਆਉਂਦਾ ਵਿਖਾਈ ਨਾ ਦਿੰਦਾ। ਕਾਫ਼ੀ-ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਇਉਂ ਵੇਖਦੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਉਹਨੂੰ ਭੁਲੇਖਾ ਵੀ ਪੈਂਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਅਸ਼ੋਕ ਆ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਰਕਾਬਾਂ 'ਚ ਪੈਰ ਪਾਏ ਹੋਏ। ਕਾਠੀ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਸੱਤ ਰੰਗੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਤੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਝੋਲੇ ਲਟਕਦੇ ਹੋਏ। ਛਾਤੀ ਤਣੀ ਹੋਈ। ਲਗਾਮ ਹੱਥ 'ਚ ਫੜੀ ਜਿਵੇਂ ਅਸ਼ੋਕ ਪਹਾੜ ਦੀ ਉੱਤਰਾਈ ਉੱਤਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਨਹੀਂ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਰਘੁਨਾਥ ਦੇ ਮਨ 'ਚ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਇਹ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਝਾਉਲਾ ਸੀ।

ਹਰ ਸਾਲ ਤਪਦਾ-ਤਪਦਾ ਮਾਰਚ ਦਮ ਤੋੜਦਾ। ਦਰਖਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁੱਕੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ 'ਤੋਂ ਝੜੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਗੰਢਾਂ 'ਚੋਂ ਕੱਚੀਆਂ ਕਰੂੰਬਲਾਂ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਕਢਦੀਆਂ। ਜੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਕੱਚਾਪਣ ਪਕਦਾ-ਪਕਦਾ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ। ਕਰੂੰਬਲਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਬੁੱਲ੍ਹਦੇ ਜਾਂਦੇ। ਪੱਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬੰਦ ਮੁੱਠੀਆਂ ਬੁੱਲ੍ਹਦੀਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਪੱਤੇ-ਦਰ-ਪੱਤੇ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਚਲਦਾ।

ਅਪੈਲ ਸੂਰਜ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਵਧਾਉਂਦਾ-ਵਧਾਉਂਦਾ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਬਰੂਹਾਂ 'ਤੇ ਆਉਂਦਾ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਿਆਲ ਦੀ ਸਰਦੀ ਭੁੱਲਣ ਲਗਦੀ। ਪਹਾੜ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਭਾਵੇਂ ਅਪੈਲ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਤਪਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਗਰਮੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਂਦੀ। ਅੰਰਤਾਂ/ਕੁੜੀਆਂ ਸਿਆਲੂ ਕੱਪੜੇ ਸਾਂਭਦੀਆਂ। ਗਰਮੀਆਂ 'ਚ ਹੇਠਾਂ ਵਿਛਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦਰੀਆਂ ਤੇ ਖੇਤ ਪਿੰਡ ਕੋਲ ਦੀ ਵਗਦੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਧੋਂਦੀਆਂ। ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਮੁਕਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ 'ਚ ਸੇਵੀਆਂ ਵੱਟਣ ਦੇ ਚਾਅ ਧੂਹ ਪਾਉਣ ਲਗਦੇ।

ਅਸ਼ੋਕ ਪਹਾੜਾਂ 'ਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਦੀ ਮੂਰਗਕ ਵਧਾ ਦਿੰਦਾ। ਜਿੱਦਣ ਉਹਨੇ ਪਹਾੜਾਂ 'ਤੇ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ। ਉੱਠ ਕੇ ਮੰਦਰ ਜਾਂਦਾ। ਅੱਖਾਂ ਮੀਚ ਕੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦਾ। ਰਾਧਾ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਅੱਗੇ ਲੰਮਾ ਪੈ ਕੇ ਸੁੱਖ ਸੁਖਦਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹਦੇ ਮਨ 'ਚ ਰਾਧਾ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਤੇ ਉੱਚੇ-ਉੱਚੇ ਦਰਖਤ ਵੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਸੱਤ ਰੰਗੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਨੇ ਆਲੂਣੇ ਪਾਏ ਹੁੰਦੇ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੁੱਲ੍ਹਣ ਲਗਦੀਆਂ। ਰਾਧਾ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਮੂਰਤੀ, ਜਿਹੜੀ ਬਿਆਲਾਂ 'ਚ ਸੱਤ ਰੰਗੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਕਾਰਨ ਦਿਸਣੋਂ ਹਟੀ ਹੁੰਦੀ। ਅੱਖਾਂ ਬੁੱਲ੍ਹਦੇ ਸਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਵਿਖਾਈ

ਦੇਣ ਲਗਦੀ।

ਉਹਦੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਤੱਕ ਪੁਜਾਰੀ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਘੋੜੇ ਬਾਲੀ 'ਚ ਲਿਆਂਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਟ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਟ ਉਹ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਭਗਤਾਂ ਲਈ ਲਾਏ ਹੋਏ ਭਾਂਡੇ 'ਚ ਪਾ ਦਿਦਾ ਤੇ ਬਾਕੀ ਮੰਦਰ 'ਚ ਅੱਖਾਂ ਮੀਚੀ ਬੈਠੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ, ਅੰਰਤਾਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੰਡ ਦਿੰਦਾ।

ਅਸ਼ੋਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਟ ਲੈ ਕੇ ਘਰੇ ਆਉਂਦਾ। ਬਾਲੀ ਲਾਜਵੰਤੀ ਨੂੰ ਫੜਾ ਕੇ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਲਗਦਾ। ਲਾਜਵੰਤੀ ਚਿੜੀਆਂ ਤੇ ਤੋਤੇ ਸਾਂਭਣ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਟ ਵੰਡਣ ਲਗਦੀ।

ਅਸ਼ੋਕ ਘੋੜਾ ਬੋਲ੍ਹ ਕੇ ਘਰੋਂ ਤੁਰਦਾ। ਨਦੀ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦਾ। ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤੇ ਹੱਥ ਜੜੇ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਹਿਦੀ ਨਦੀ ਦਿਸਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਜਿਸ 'ਚੋਂ ਅਚਨਚੇਤ ਨਦੀ ਮਈਆ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਲਗਦੀ। ਉਸਦੇ ਦੁੱਧ ਚਿੱਟੀ ਸਾੜੀ ਸਾਰੇ ਬਦਨ ਦੁਆਲੇ ਲਪੇਟੀ ਹੁੰਦੀ। ਨੱਕ 'ਚ ਨੱਥ। ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਦਿਸਦੇ, ਫਿਰ ਚਾਰ ਦਿਸਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ।

ਉਹ ਮਨ ਹੀ ਮਨ 'ਚ ਉਸਨੂੰ ਧਿਆਈ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਸੁਖਾਵੇਂ ਸਫਰ ਦੀ ਸੱਖ ਮੰਗਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹਦਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦਾ। ਨਦੀ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਕਰੇ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਘੋੜੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਰਕਾਬ 'ਚ ਪੈਰ ਪਾ ਕੇ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਚੜਦਾ। ਉਹਦਾ ਘੋੜਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਜੰਗਲ ਵਿਚਲੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈਂਦਾ। ਉਹਦੀ ਨਿਗ੍ਰਾ ਸਿੱਧੀ ਹੁੰਦੀ। ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਕਦੇ ਉਹਨੇ ਬਹੁਤਾ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਹਰ ਸਾਲ ਉਹ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਂਦਾ। ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਉੱਚੇ-ਉੱਚੇ ਦਰਖਤਾਂ 'ਤੇ ਪਾਏ ਸੱਤ ਰੰਗੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਆਲੂਣਿਆਂ 'ਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਚੁੱਕਣ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਨੇ ਰਾਹ 'ਚ ਠਹਿਰਨ ਦੇ ਟਿਕਾਣੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਵਾਣਾਂ 'ਚ ਵਸੇ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਕਈ ਪਿੱਛਾਂ ਦਾ ਉਹ ਸਿਆਣੂੰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਮਾਂ ਖਿੱਚਵਾਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਸੰਤ ਆਸ਼ਰਮਾਂ 'ਚ ਵੀ ਰਾਤਾਂ ਕਟਦਾ।

ਚਾਰ ਦਿਨ ਉਹਨੂੰ ਜਾਣ 'ਤੇ ਲਗਦੇ। ਚਾਰ ਦਿਨ ਆਉਣ 'ਤੇ। ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਉਹ ਪਹਾੜਾਂ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ। ਗਿਆਰੂਵੇਂ-ਬਾਰੂਵੇਂ ਦਿਨ ਸ਼ਰਨਪੁਰ ਮੁੜ ਆਉਂਦਾ ਸੀ।

ਅਸ਼ੋਕ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਚਡ਼ੀਆ ਪਿੱਡ ਵੜਦਾ। ਸੱਥ ਆਉਂਦੀ। ਖੁੰਢਾਂ 'ਤੇ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬੈਠੇ ਹੁੰਦੇ। ਅਦਬ ਨਾਲ ਉਹ ਘੋੜਾ ਪਿਛਾਂਹ ਰੋਕਦਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਹਵੇਲੀ ਤੱਕ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਤੌਰ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦਾ। ਰਾਹ 'ਚ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਿਲਦਾ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਅੱਖ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਵੀ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦਾ। ਉਹਦਾ ਘੋੜਾ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਪੱਕੀ ਢਲਾਣ ਚੜ੍ਹਦਾ। ਉਦੋਂ ਜੇ ਰਘੁਨਾਥ ਘਰੇ ਹੁੰਦਾ, ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚਲੀ ਰੰਗਤ ਤੋਂ

ਹੀ ਭਾਂਪ ਲੈਂਦਾ ਕਿ ਉਹ ਆਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਿੜੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਲਿਆਇਆ ਹੈ ਜਾਂ ਘੱਟ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਉਮਰ ਅਜੇ ਨਿਆਣੀ ਸੀ। ਮਨ ਦੀ ਬੁਜ਼ੀ ਜਾਂ ਗਮੀ ਉਹਨੂੰ ਅਜੇ ਸਾਂਭਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਉਹ ਗੂੜੇ ਰੰਗ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਂਦਾ। ਪੈਰਾਂ 'ਚ ਕੱਢਵੀਂ ਜੁੱਤੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਉੰਗਲਾਂ 'ਚ ਕਈ-ਕਈ ਛਾਪਾਂ ਪਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਗਲ 'ਚ ਤਵੀਤੀ ਤੇ ਬਾਂਹ 'ਚ ਮੋਟਾ ਕੜਾ। ਖਾਣ-ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਰਘੁਨਾਥ ਮੂਹਰੇ ਅੱਖ ਨੀਵੀਂ ਰਖਦਾ। ਉਹਦੀ ਇਹ ਬੂਬੀ ਰਘੁਨਾਥ ਦੇ ਪੈਰ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਣ ਦਿੰਦੀ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ 'ਚ ਹੀ ਰਘੁਨਾਥ ਦਾ ਸਾਰਾ ਬੋਝ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਸੀ।

ਸੂਰਜ ਅਜੇ ਤਿਲੁਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਰਘੁਨਾਥ ਹਵੇਲੀ 'ਤੇ ਖੜਾ ਸੀ। ਇਕ ਹੱਥ ਜੰਗਲੇ ਨੂੰ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਨਿਗ੍ਰਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਰਾਹ 'ਚ ਵਿਛੀ ਹੋਈ। ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ 'ਚ ਦਰਖਤਾਂ ਦੇ ਟਾਹਣਿਆਂ 'ਤੇ ਵਧ ਰਹੀ ਹੋਰਵਾਈ ਉਸਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾ ਰਹੀ।

ਅੱਗੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਹਵੇਲੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਨਿਗ੍ਰਾ ਆਪਣੇ ਬੇਤ 'ਤੇ ਪੈਂਦੀ ਤਾਂ ਰੂਹ ਖਿੜ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਪੀਲੀ ਪੈਂਦੀ ਕਣਕ, ਫਲੀਆਂ ਦੇ ਭਾਰ ਨਾਲ ਲਿਫ਼ੀਆਂ ਸਰ੍ਹੇਂ ਦੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ-ਲੰਮੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ, ਉਹਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਫ਼ਕਰ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਉਹ ਜੰਗਲੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਪਾਈ ਬੇਤ ਵੀ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੂੰਹ ਭੰਵਾ ਕੇ ਸ਼ਰੀਕੇ ਦਿਆਂ ਘਰਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ, ਉਹਨੂੰ ਸਭ ਦੇ ਕੋਠੇ ਨੀਵੇਂ-ਨੀਵੇਂ ਲਗਦੇ, ਜਿਹੜੇ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਲਿੱਪੇ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਘਰ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਟੁੱਟੇ ਤੁੱਝੇ-ਤਪਲੇ ਪਏ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਪਾਥੀਆਂ ਪੱਥੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ...ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੀ ਹਵੇਲੀ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਨਾ ਉੱਚਾ-ਉੱਚਾ ਲਗਦਾ ਪਰ ਜਦੋਂ ਨਿਗ੍ਰਾ ਮੰਦਰ ਦੇ ਗੁੰਬਦ 'ਤੇ ਝੂਲਦੇ ਲਾਲ ਝੂਡੇ 'ਤੇ ਪੈਂਦੀ, ਉਹਦੇ ਮਨ 'ਚੋਂ ਉਪਜਿਆ ਵੱਡਾਪਣ ਛੋਟਾ ਹੋਣ ਲਗਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਖੜਾ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦਾ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹਨੂੰ ਤੋਤੇ ਫੜ ਕੇ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਉਹਦੇ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਨਾ ਆਉਂਦੇ। ਉਹ ਬੋਲਦੇ-ਬੋਲਦੇ ਹਵੇਲੀ ਦੀ ਢਲਾਣ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤਰਨ ਲਗਦਾ।

2

ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਨਾ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਉਹਦਾ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ 'ਚ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਤੋਤਿਆਂ ਤੇ ਚਿੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਲੰਮੇ ਵਰਾਂਡੇ 'ਚ ਵੀ ਘੱਟ ਗੋੜਾ ਮਾਰਦਾ।

ਵਰਾਂਡੇ 'ਚ ਗਰੀਬ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਤੋਤਿਆਂ-ਚਿੜੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ 'ਚ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ। ਜਦੋਂ ਨਿਆਣ-ਮੱਤ ਚੰਕ ਭੁੱਲ

ਕੇ ਉਹ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਬੋਲਣ ਲਗਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁਪ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਵਰਾਂਡੇ 'ਚ ਗੇੜਾ ਮਾਰ ਆਉਂਦਾ। ਬੱਚਿਆਂ ਕੌਲ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਬੋਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਪੈਂਦੀ। ਉਹਦੀ ਪੈੜ ਚਾਲ ਸੁਣਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਹਿਮ ਜਾਂਦੇ। ਹਥਲੇ ਕੰਮ 'ਚ ਫੁਰਤੀ ਆਉਣ ਲਗਦੀ। ਸਿਰ ਨਿੰਵ ਜਾਂਦੇ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਰਘੁਨਾਥ ਮੁੜ ਕੇ ਨਾ ਜਾਂਦਾ। ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਸਮਾਂ ਰੁਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਪਿੱਠ ਭੰਵਾਉਂਦਾ। ਉਹ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਅੱਖਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਤੇ ਹਲਕਾ-ਹਲਕਾ ਹੱਸਣ ਲਗਦੇ।

ਰਘੁਨਾਥ ਘਰੇ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਲਾਜਵੰਤੀ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਵੀ ਇਹੋ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਕੰਨੀਂ ਪੈਣ ਲਗਦੀਆਂ। ਹਥਲਾ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹ, ਮੌਢੇ 'ਤੇ ਲਟਕਦੇ ਸਾੜੀ ਦੇ ਪੱਲੇ ਨੂੰ ਸਿਰ 'ਤੇ ਲੈਂਦੀ ਹੋਈ ਵਰਾਂਡੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦੀ। ਉਹਦੇ ਆਉਣ 'ਤੇ ਮੁੜੋ-ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਰੌਲਾ ਇਕਦਮ ਦਮ ਟੁੱਟਦਾ। ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਦਿਸਦੀ। ਉਹ ਕੁਝ ਸਹਿਮਦਾ। ਉਹਦਾ ਸਹਿਮ ਵੇਖ ਕੇ ਹੋਰਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ।

ਤੜਕੇ ਮੰਦਰ 'ਚ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰੀ ਜਾਂਦੀ। ਪੁਜਾਰੀ ਹਰੀ ਗੋਪਾਲ ਪ੍ਰਸਾਦ ਵੰਡਦਾ। ਬੱਚੇ ਪ੍ਰਸਾਦ ਲੈ ਕੇ ਰਘੁਨਾਥ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਆਪਸ 'ਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਲੰਬੀ ਢਲਾਣ ਚੜ੍ਹਦੇ। ਵਰਾਂਡੇ ਮੂਹਰੇ ਮੁੜੇ ਵੱਖ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਬੈਠਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਲਾਜਵੰਤੀ ਜਾਂ ਰਸੋਈ 'ਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਰਾਧਿਕਾ ਆਉਂਦੀ। ਉਹਦੇ ਹੱਥ 'ਚ ਚਾਹ ਵਾਲਾ ਭੋਲ੍ਹ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਪਲੇ ਨਾਲ ਇਕ ਪਾਸਿਓਂ ਲੱਗ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਟੀਆਂ ਚਾਹ ਨਾਲ ਭਰਦੀ ਜਾਂਦੀ। ਚਾਹ ਪੀ ਕੇ ਉਹ ਬਾਟੀਆਂ ਮਾਂਜ-ਮਾਂਜ ਕੇ ਜਿਥੋਂ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਉੱਥੇ ਧਰ ਆਉਂਦੇ।

ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਦੋ ਕੁੜੀਆਂ ਖੂਹੀ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਇਕ ਕੁੜੀ ਡੋਲ ਵਗਾ-ਵਗਾ ਕੇ ਪਾਣੀ ਭਰਦੀ। ਦੂਜੀ ਬਾਲਟੀ ਨਾਲ ਵਰਾਂਡੇ ਦੀ ਨੁੱਕਰ 'ਚ ਬਣੀ ਪੱਕੀ ਖੇਲ ਭਰੀ ਜਾਂਦੀ।

ਹੋਰ ਮੁੜੋ-ਕੁੜੀਆਂ ਵਰਾਂਡੇ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਤੋਂ ਹੁੱਕਾਂ 'ਚ ਲਟਕਦੇ ਤੋਤਿਆਂ ਤੇ ਸੱਤ ਰੰਗੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਜਰੇ ਇਕ-ਇਕ ਕਰਕੇ ਲਾਹੀ ਜਾਂਦੇ। ਰਾਤ ਭਰ ਦੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਬਿੱਠਾਂ ਪਿੱਜਰੇ 'ਚੋਂ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਹੱਥ ਪਾ ਕੇ ਕਢਦੇ। ਪਾਣੀ ਵਾਲੀ ਝਾਲੀ ਨਿੱਕੀ ਕੌਲੀ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਧੋਂਦੇ ਤੇ ਫੇਰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਭਰ ਕੇ ਅੰਦਰ ਧਰਦੇ। ਪਿੱਜਰੇ 'ਚ ਕਣਕ ਦੇ ਦਾਣੇ ਖਿਲਾਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਜਿੱਥੋਂ ਪਿੱਜਰਾ ਲਾਹਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਉੱਥੇ ਟੰਗ ਦਿੰਦੇ।

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਨਵੇਂ ਤੋਤੇ ਦਾ ਪਿੱਜਰਾ ਹੇਠਾਂ ਲਾਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਤੋਤਾ ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਤ੍ਰਭਕਦਾ। ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਬਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਿੱਜਰੇ ਨਾਲ ਜਾ ਲਗਦਾ। ਬੱਚਾ ਚੱਪੇ ਕੁ ਜਿੰਨਾ ਬਾਰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਉਹਦੀਆਂ ਬਿੱਠਾਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਹੱਥ ਪਾਉਂਦਾ। ਸਹਿਮਿਆ ਤੋਤਾ ਪਿੱਜਰੇ ਦੇ ਬੱਲੇ ਤੋਂ ਪੈਰ ਚੁੱਕ

ਕੇ ਉਤਲੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ 'ਤੇ ਧਰਦਾ। ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਪਰ ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਆਪਣੀਆਂ ਉੰਗਲਾਂ ਦੇ ਪੋਟਿਆਂ ਨਾਲ ਬਿੱਠਾਂ ਹੂੰਝ ਕੇ ਬਾਹਰ ਲਿਆਉਂਦਾ। ਉਹਦਾ ਸਹਿਮ ਘਟਣ ਲਗਦਾ। ਅੱਖਾਂ ਕੁਝ ਤਾੜੇ ਆਉਣ ਲਗਦੀਆਂ। ਬੱਚੇ ਵੱਲੋਂ ਪਿੱਜਰੇ 'ਚ ਹੱਥ ਪਾ ਕੇ ਪਾਣੀ ਵਾਲੀ ਕੌਲੀ ਧਰਨ ਤੇ ਦਾਣੇ ਖਿਲਾਰ ਕੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਡਰਿਆ ਤੋਤਾ ਸਹਿਜ ਹੋ ਕੇ ਚੋਗ ਚੁਗਣ ਲਗਦਾ। ਰਾਤ ਦੀ ਭੁੱਖ ਪਿੱਜਰੇ 'ਚ ਤਾੜੇ ਜਾਣ ਦਾ ਦੁੱਖ ਘਟਾਉਂਦੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਪਾਣੀ ਪੀ ਕੇ ਹਟਦਾ। ਪਿੱਜਰੇ ਦੀਆਂ ਗੋਲ ਪੱਤੀਆਂ ਉਹਦੀ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿੰਦੀਆਂ।

ਰੋਜ਼ ਬਦਲਵਾਂ ਬੱਚਾ ਨਵੇਂ ਤੋਤੇ ਦਾ ਪਿੱਜਰਾ ਹੇਠਾਂ ਲਾਹੁੰਦਾ। ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਤੋਤੇ ਦੇ ਮਨ 'ਚੋਂ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦਾ ਭਰ ਤਾਂ ਘਟਣ ਲਗਦਾ ਪਰ ਪਿੱਜਰੇ 'ਚੋਂ ਉੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਹਸਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਰਦੀ। ਉਹ ਪਿੱਜਰੇ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਵਿਚਦੀ ਹੋਰਾਂ ਤੋਤਿਆਂ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ। ਉਹਦੀ ਨਿਗ੍ਰਾ ਹਾਣੀ ਤੋਤੇ 'ਤੇ ਪੈਂਦੀ। ਉਹ ਵੀ ਉਹਦੇ ਵਾਂਗ ਮੌਜਵੇਂ ਰੌਂਅ 'ਚ ਵੇਖਦਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਆਪ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪੁਰਾਣੇ ਤੋਤੇ ਨਾਲ ਨਿਗ੍ਰਾ ਮਿਲਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਕਹਿੰਦਾ ਲਗਦਾ, 'ਕੋਈ ਨਾ, ਕੋਈ ਨਾ, ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਐਂ ਈਂ ਲਗਦਾ ਹੁੰਦੈ।'

ਅਗਲਾ ਦਿਨ ਫੇਰ ਚੜ੍ਹਦਾ। ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਜਦੋਂ ਨਵੇਂ ਤੋਤੇ ਦੇ ਪਿੱਜਰੇ ਦਾ ਬਾਰ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਤੇ ਬਿੱਠਾਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਅਜੇ ਹੱਥ ਪਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਉਡਾਉਣ ਲਈ ਬਾਰ ਖੋਲ੍ਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਿਰੀ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਉੱਦੋਂ ਤੱਕ ਬੱਚਾ ਪਿੱਜਰੇ 'ਚ ਹੱਥ ਪਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਤੋਤਾ ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਉਤਲੀ ਵਿਰਲੇ ਵਿਚਦੀ ਸਿਰੀ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਬੱਚਾ 'ਹਟ...ਹਟ...ਹਟ...' ਕਹਿ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਘੂਰਦਾ ਤੇ ਆਪਣਾ ਮੁਰਚਾ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਬਾਰ ਦੇ ਸਿਰੇ ਨਾਲ ਲਾ ਲੈਂਦਾ।

ਕੌਲੀ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਵੇਲੇ, ਪਾਣੀ ਦੀ ਭਰ ਕੇ ਅੰਦਰ ਧਰਨ ਵੇਲੇ ਤੇ ਦਾਣੇ ਖਿਲਾਰਨ ਵੇਲੇ ਤੋਤਾ ਉੱਡ ਨਾਲ ਲਈ ਸਿਰੀ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦੀ ਤਾਕ 'ਚ ਰਹਿੰਦਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਪਿੱਜਰਾ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਬੱਚਾ ਬਾਹਰਲੀ ਕੁੜੀ 'ਚ ਲਮਕਵੀਂ ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਅੜੀ ਪਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਹਾਰਿਆ ਤੋਤਾ ਛਿੱਥਾ ਪੈ ਕੇ ਹੋਰਾਂ ਤੋਤਿਆਂ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ।

ਕੁਝ ਦਿਨ ਹੋਰ ਲੰਘਦੇ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਵੀ ਉੱਡਣ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਮੱਧਮ ਪੈਣ ਲਗਦੇ। ਪਰ ਉੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਗੀਝ ਫੇਰ ਵੀ ਨਾ ਮਰਦੀ।

ਹਰ ਰੋਜ਼ ਤੜਕੇ ਮੁੜੋ-ਕੁੜੀਆਂ ਪਿੱਜਰੇ ਲਾਹੀ ਜਾਂਦੇ। ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ, ਪਾਣੀ ਭਰ ਕੇ ਤੇ ਦਾਣੇ ਖਿਲਾਰ ਕੇ ਟੰਗੀ ਜਾਂਦੇ। ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਦੋ-ਢਾਈ ਘੰਟੇ ਚਲਦਾ।

ਵਰਾਂਡਾ ਬਹੁਤ ਲੰਬਾ ਸੀ। ਤੋਤਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਸੀ ਪਰ ਸੱਤ ਰੰਗੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਮਸਾਂ ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਹੁੰਦੇ, ਜਿਹੜੇ ਵਰਾਂਡੇ ਦੇ ਅਧੀਰ ਚੰਗੇ ਹੁੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਵੱਧ ਹੁੰਦੀ।

ਉਹ ਤੋਤਿਆਂ ਤੋਂ ਛੋਟੀਆਂ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਮਹਿਗੀਆਂ ਵੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 'ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅੱਖ ਰਖਦਾ। ਪੁਰਾਣੇ ਬੱਚੇ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦਾ ਉਹ ਵੀ ਭੇਤ ਪਾ ਚੁੱਕੇ ਸੀ। ਪਰ ਲਾਜਵੰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਸਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਾਂਦੀ। ਆਪ ਦਿਨ 'ਚ ਕਈ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਜਰਿਆਂ ਕੋਲ ਜਾਂਦੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਚਿੜੀ ਨਹੁੰ ਭਰ ਵੀ ਉਦਾਸ ਲਗਦੀ, ਉਹ ਰੁਧੁਨਾਥ ਨੂੰ ਦਸਦੀ।

ਦੁਪਹਿਰਾ ਹੁੰਦਾ। ਬੱਚੇ ਆਪਣੀਆਂ-ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਟੀਆਂ ਚੁਕਦੇ। ਵਰਾਂਡੇ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ। ਲਾਜਵੰਤੀ ਬਾਲਟੀ 'ਚੋਂ ਕੜਫੀ ਨਾਲ ਦਾਲ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ। ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਰਾਧਿਕਾ ਬੱਚਿਆਂ ਦਿਆਂ ਹੱਥਾਂ 'ਤੇ ਰੋਟੀਆਂ ਧਰੀ ਜਾਂਦੀ। ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਉਹ ਬਾਟੀਆਂ ਮਾੜਦੇ ਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਤੌਝਿਆਂ 'ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਪੀ ਕੇ ਜਿੱਥੋਂ ਬਾਟੀਆਂ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਉਥੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦੇ।

ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਉਹ ਵਰਾਂਡੇ 'ਚ ਹੀ ਬੋਗੀਆਂ 'ਤੇ ਸੌਂ ਜਾਂਦੇ।

ਸੌਂ ਕੇ ਉਠਦੇ। ਚਾਹ ਫੇਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਗਰਮੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ। ਬੱਚੇ ਸਟੂਲ ਧਰ-ਧਰ ਕੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ। ਸੂਰਜ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਗੋਲ ਬਾਰਾਂ 'ਤੇ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਕੇ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪੱਲੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹਦੇ। ਪੱਲੀਆਂ ਲਮਕਦੀਆਂ। ਪੰਛੀਆਂ ਦਿਆਂ ਪਿੰਜਰਿਆਂ ਤੱਕ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਤਪਸ਼ ਕੁੱਝ ਘਟਦੀ। ਗਰਮੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਣ ਲਗਦੀ। ਉਹ ਬਾਲਟੀਆਂ ਭਰਦੇ ਤੇ ਗਿਲਾਸ ਭਰ-ਭਰ ਕੇ ਪੱਲੀਆਂ 'ਤੇ ਪਾਈ ਜਾਂਦੇ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸੂਰਜ ਛੱਤ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਪਾਣੀ ਪਾਉਣ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਤੜਕੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਮੁੰਡੇ-ਕੜੀਆਂ ਆਪਣੇ ਕੰਮ 'ਚ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ। ਰੁਧੁਨਾਥ ਮੰਦਰ 'ਚੋਂ ਆ ਕੇ ਚਾਹ ਪੀਂਦਾ। ਮਿੱਸੀ ਰੋਟੀ ਦੇਸੀ ਘਿਓ ਨਾਲ ਖਾ ਕੇ ਵਰਾਂਡੇ 'ਚ ਆਉਂਦਾ। ਇਕੱਲੇ-ਇਕੱਲੇ ਪਿੰਜਰੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਤੋਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਅੱਖਾਂ ਪਾ ਕੇ ਵੇਖਦਾ। ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਤਾੜ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਉਹ ਠੀਕ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।

ਤੇਤੇ ਮੁਕਦੇ। ਉੱਵੇਂ ਚਿੜੀਆਂ ਕੋਲ ਆਉਂਦਾ। ਤੋਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਅੱਖਾਂ ਪਾ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਚਿੜੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕੀ ਹੈ। ਚਿੜੀ ਪਲਕਾਂ ਦਾ ਬੋਝ ਮੰਨ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹਦੀ, ਉਹਦੇ ਲਈ ਫਿਕਰ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਚਿੜੀ ਨੂੰ ਪਿੰਜਰਿਊਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਦਾ। ਉਹਦੇ ਪਿੰਡੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਦਾ। ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਅੱਖਾਂ ਫੇਰ ਪਾਉਂਦਾ। ਉਗਲ ਤੇ ਅੰਗੂਠੇ ਦੇ ਹਲਕੇ ਦਬਾਅ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਚੁੱਝ ਖੋਲ੍ਹਦਾ। ਸਰਵਣ ਵੈਦ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦੀ ਗੋਲੀ ਮੂੰਹ 'ਚ ਪਾ ਕੇ ਚੂਲੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਪਾਉਂਦਾ।

ਜੇ ਚਿੜੀ ਬਹੁਤੇ ਬੋਝ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹਦੀ। ਉਹ ਪਿੰਜਰੇ ਸਮੇਤ ਸਰਵਣ ਵੈਦ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਲਿਜਾਂਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਆਏ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਵੈਦ ਇਕਦਮ ਉੱਠਦਾ। ਉਹਦੀ ਇਕ ਲੱਤ 'ਚ ਫਰਕ ਸੀ। ਉੱਠਣ ਵੇਲੇ ਕੱਛ 'ਚ ਫਹੁੜੀ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ।

ਰੁਧੁਨਾਥ ਦੀ ਆਮਦ ਉਹਦੇ ਲਈ ਵੱਡੀ ਹੁੰਦੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹੇ-ਖੜ੍ਹੇ ਦਵਾਈ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਜਾਂ ਹੇਠਾਂ ਵਿਛੀ ਦਰੀ 'ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਨਬਜ਼ ਵਿਖਾਉਂਦੇ। ਜਦੋਂ ਰੁਧੁਨਾਥ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਨੂੰਹ ਤੋਂ ਬਾਂਸ ਦਾ ਮੂੜਾ ਮੰਗਵਾਉਂਦਾ।

ਰੁਧੁਨਾਥ ਦੇ ਬੈਠਣ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪ ਬਹਿੰਦਾ। ਫੇਰ ਚਿੜੀ ਨੂੰ ਪਿੰਜਰੇ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਉਹਦੀ ਹਾਲਤ ਵੇਖਦਾ। ਦਵਾਈ ਦੇਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਉਹ ਰੁਧੁਨਾਥ ਨੂੰ ਉੱਠਣ ਨਾ ਦਿੰਦਾ। ਉਹਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਹਾਲ-ਚਾਲ ਪੁਛਦਾ। ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਪਿੰਡ ਦੀ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ। ਉਹਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਦਸਦਾ। ਪਿੰਡ 'ਚ ਕੀਹਦੀ-ਕੀਹਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਕਾਉਂ ਹੈ? ਗੱਲਾਂ-ਗੱਲਾਂ 'ਚ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਦੱਸ ਦਿੰਦਾ।

ਉਹਦੀ ਨੂੰਹ ਦੁੱਧ ਦਾ ਗਲਾਸ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀ।

ਰੁਧੁਨਾਥ ਬਹੁਤਾ ਬੋਲਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸਰਵਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੁੱਧ ਦੀਆਂ ਘੁੱਟਾਂ ਵੀ ਭਰੀ ਜਾਂਦਾ। ਜੇ ਮਤਲਬ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਝਾਕਦਾ। ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਪੱਲੇ ਪੈਣ ਤੱਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝਾਕੀ ਜਾਂਦਾ।

ਰੁਧੁਨਾਥ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਰਾਜ-ਦਰਬਾਰ ਤੱਕ ਸੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਰਾਜੇ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ, ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ, ਵੱਡੇ ਵਪਾਰੀਆਂ, ਰਾਜ-ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਮੁਖੀਆਂ ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਉਹ ਤੜਕੇ-ਤੜਕੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸੌਣ ਕਮਰਿਆਂ 'ਚ ਸੰਗੀਤ-ਮਈ ਲੈਅ 'ਚ ਚਹਿਕਦੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਹਿਕਣਾ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟਣ ਵਾਲੀ ਨੀਂਦ 'ਚ ਸੁਪਨਮਈ ਆਲਮ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ। ਬੇਹੱਦ ਮਣੀਕ, ਸੁਗੰਧਿਤ, ਸਹਿਜ ਤੇ ਸਥਿਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਬਿਸਤਰੇ 'ਚੋਂ ਉੱਠਣਾ, ਮਾਂ-ਪਿਉ ਲਈ ਵੱਡਾ ਧਰਵਾਸ ਹੁੰਦਾ। ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੜੀਆਂ ਦਾ ਮਨਮੋਹਕ ਚਹਿਕਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਤਰੱਕੀ ਦੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ ਸਰ ਕਰਨ 'ਚ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇਗਾ।

ਚਿੜੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਰੁਧੁਨਾਥ ਲਈ ਸੋਨੇ ਦੀ ਖਾਨ (ਕਾਨ) ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਰ੍ਹੇ ਉਹਨੇ ਪਹਾੜਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਚੁੱਕ-ਚੁੱਕ ਕੇ ਲਿਆਉਣ ਤੇ ਫਿਰ ਉਪਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਕੇ ਚਿੜੀਆਂ ਦੀ ਮੂੰਹ ਮੰਗੀ ਕੀਮਤ ਵਸੂਲਣੀ ਸਿੱਖੀ ਸੀ। ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਰਾਹਦਾਰੀ ਬਣਾ ਕੇ ਉਹ ਨੇੜਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਹਿਲਕਾਰ ਮੁਸਤਾਕ ਦਾ ਚੇਰਤਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਆਸ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਤੋਂ

ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ 'ਚ 'ਜਾਣਿਆ-ਪਛਾਣਿਆ' ਆਦਮੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।

ਪਰ ਹੁਣ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਚਿੜੀਆਂ ਫੜਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ। ਇਕ ਵਾਰ ਨਾਲ ਲਿਜਾ ਕੇ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਦਰਖਤ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ, ਆਲੁਣਿਆਂ 'ਚੋਂ ਬੱਚੇ ਚੁੱਕਣ, ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਨਾਲ ਹਵੇਲੀ 'ਚ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਸਾਰੇ 'ਗੁਰ' ਸਮਝਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

ਅਸ਼ੋਕ ਹਰ ਸਾਲ ਪਹਾੜਾਂ 'ਤੇ ਜਾਂਦਾ। ਹਰ ਸਾਲ ਪੂਰੀ ਪਾ ਕੇ ਮੁੜਦਾ ਪਰ ਇਸ ਵਾਰ ਗਿਆ ਉਹ ਅਜੇ ਮੁੜਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਆਥਣ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਿੰਡ 'ਚ ਦਾਣੇ ਚੁਗਣ ਆਈਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਖੇਤਾਂ 'ਚ ਰਾਤ ਕੱਟਣ ਲਈ ਬੇਗੀਆਂ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਲੋ-ਪਲ ਸੂਰਜ ਲਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਦਾਸੀ 'ਚ ਛੁੱਬਿਆ ਰਘੁਨਾਥ ਹਵੇਲੀ 'ਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੰਗਲੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਈ ਖੜਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਨਿਗ੍ਰਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਜੰਗਲ ਵਿਚਲੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਅਸ਼ੋਕ ਆਉਂਦਾ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਰਿਹਾ।

3

ਸੂਰਜ ਛਿਪ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਪਸਰ ਰਿਹਾ ਹਨੁਰਾ ਪਲੋ-ਪਲ ਉਹਦੇ ਆਕਾਰ ਨੂੰ ਨਿਗਲੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਘੁਨਾਥ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਹਵੇਲੀ 'ਤੇ ਆਇਆ। ਪਰ ਅਜੇ ਕੁਝ ਪਲ ਹੀ ਹੋਏ ਸੀ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਰਾਹੀਂ ਢਲਾਣ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਝੁਰਮਟ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਆ ਖੜਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਲਾਂ 'ਚ ਝੋਲੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਤੌਤੇ ਫੜਨ ਵਾਲੇ ਬਾਗੀਕ ਜਾਲ, ਰੋਟੀਆਂ ਵਾਲੇ ਖਾਲੀ ਪੈਣੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ 'ਤੇ ਦਿਨ ਭਰ ਦੀ ਬਕਾਵਟ ਸਾਫ਼ ਝਲਕਦੀ ਸੀ। ਮੁੜ੍ਹਕੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੌਰਾਂ ਤੇ ਕੱਛਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁੜਤੇ ਭਿੱਜੇ ਹੋਏ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਪਿੰਜਰੇ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਕਈ-ਕਈ ਤੌਤੇ ਸੀ। ਉਹ ਪਿੰਜਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਵਿਰਲਾਂ 'ਚੋਂ ਡਰੇ-ਡਰੇ ਬਾਹਰ ਝਾਕ ਰਹੇ ਸੀ। ਪਿੰਜਰੇ ਛੋਟੇ ਤੇ ਤੌਤਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਹੋਣ ਦੀ ਹਾਲਤ 'ਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਨਿਗ੍ਰਾ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਝਾਕਦਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਫੜ ਲਿਆਏ ਨੇ? ਤੇ ਹੁਣ ਏਥੇ ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਨੇ? ਉਹ ਡਰੇ ਹੋਏ ਸੀ ਕਿ ਅੱਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ?

ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਇਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਰਘੁਨਾਥ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤਰਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੌਲ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਵੇਲੀ 'ਚ ਗਿਆ। ਅਲਮਾਰੀ

'ਚੋਂ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਖਾਲੀ ਲਾਲ ਬਹੀ ਚੁੱਕ ਲਿਆਇਆ। ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਰਾਧਿਕਾ ਲੱਕੜ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਚੁੱਕ ਲਿਆਈ। ਉਹਨੇ ਕੱਪੜੇ ਨਾਲ ਕੁਰਸੀ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਤੇ ਪਿੱਠ ਸਾਫ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉੱਤੇ ਰੂੰ ਵਾਲੀ ਮੌਟੀ ਗੱਦੀ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ।

ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਪਿੰਜਰੇ ਫੜੀ ਅੱਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਖੜ੍ਹੇ ਸੀ। ਇੱਕ-ਇੱਕ ਕਰਕੇ ਉਹ ਤੌਤਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਵਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਰਘੁਨਾਥ ਕੌਲ ਆਉਂਦਾ, ਉਹ ਉਹਦਾ ਖਾਤਾ ਕਢਦਾ। ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਰਾਧਿਕਾ ਨੂੰ ਤੌਤਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਵਾਉਂਦਾ। ਰਘੁਨਾਥ ਉਹਦੇ ਖਾਤੇ 'ਚ ਤੌਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਗਲਾ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਆਉਂਦਾ। ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਪਿੰਜਰਾ ਫੜਾਉਂਦਾ। ਉਹ ਘੁੰਮਾ ਕੇ ਤੌਤੇ ਗਿਣ ਲੈਂਦੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਪੱਕੜ ਤੌਤਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਦਸਦੀ। ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਹੱਥ ਪਾ ਕੇ ਉਹ ਤੌਤਾ ਕੱਢ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਲੁਕਵੀਂ ਅੱਖ ਨਾਲ ਰਾਧਿਕਾ ਵੱਲ ਕੁਣੱਖਾ-ਕੁਣੱਖਾ ਝਾਕਦਾ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਅੱਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਰਾਧਿਕਾ ਨੂੰ ਤੌਤੇ ਗਿਣਾਈ ਜਾਂਦੇ। ਉਹ ਬਹੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦਾ।

ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਮੁੱਕੇ ਤਾਂ ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਉੱਠਣ ਵੇਲੇ ਜਿਵੇਂ ਗੱਲ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ, 'ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਐਂ, ਤੜਕੇ ਆਇਓ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਮੰਦਰ ਜਾਣੈ।'

ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ। ਉਹ ਕਦੇ ਬੋਲੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬੋਲਣ ਜੋਗਰੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਬੀਲਦਾਰੀਆਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਪਈਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ।

ਉਹ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਕਰਕੇ ਢਲਾਣ ਉੱਤਰੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਰਾਧਿਕਾ ਨੇ ਖਾਲੀ ਪਿੰਜਰਿਆਂ ਵਾਲਾ ਕਮਰਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਤੌਤਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਕੇ ਅੰਦਰੋਂ ਪਿੰਜਰੇ ਕੱਢੇ। ਇਕੱਲਾ-ਇਕੱਲਾ ਤੌਤਾ ਪਿੰਜਰੇ 'ਚ ਪਾ ਕੇ ਲਮਕਦੀਆਂ ਹੁੱਕਾਂ 'ਚ ਟੰਗ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਫੇਰ ਪਿੰਜਰਿਆਂ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਗਈ। ਉਥੋਂ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਕੌਲੀਆਂ ਚੁੱਕੀਆਂ। ਖੇਲ੍ਹ 'ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬਾਲਟੀ ਭਰ ਕੇ ਕੌਲੀਆਂ 'ਚ ਪਾਣੀ ਪਾ ਕੇ ਇਕੱਲੀ-ਇਕੱਲੀ ਕੌਲੀ ਨਵੇਂ ਤੌਤੇ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ 'ਚ ਰੱਖੀ ਤੇ ਦਾਣੇ ਖਿਲਾਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਨੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਖਾਲੀ ਪਿੰਜਰੇ ਵਰਾਂਡੇ ਦੀ ਇਕ ਨੂੰਕਰ 'ਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ, ਜਿਹੜੇ ਤੜਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਛਾਣ ਕੇ ਜੰਗਲ 'ਚ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਚੁੱਕ ਤੇ ਲੈ ਜਾਣੇ ਸੀ।

ਸਰਨਪੁਰ 'ਚ ਭਾਵੇਂ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵੀ ਸੀ ਪਰ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਕਾਢੀ ਸੀ। ਕਈ-ਕਈ ਭਾਈ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਘਰ 'ਚ ਰਹਿੰਦੇ। ਕੰਮ ਭਾਵੇਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਪਰ ਜੱਦੀ ਕਿੱਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੌਤੇ ਫੜਨਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਤੜਕੇ ਉੱਠ ਕੇ ਮੰਦਰ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਨਦੀ 'ਤੇ ਨਹਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਰੋਟੀਆਂ ਬੁਨ੍ਹਾਉਂਦੇ ਤੇ ਜੰਗਲ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈ ਜਾਂਦੇ।

ਜੰਗਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਸੀ-ਕੋਹਾਂ 'ਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ। ਦਰਖਤ ਦਿਆਂ ਬੀਜਾਂ 'ਚੋਂ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਦਰਖਤ ਹਰੇ ਹੋਈ ਜਾਂਦੇ। ਉਹਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੀ

ਪਹਾੜਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਗਰੀਬ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਚੁਲ੍ਹਿਆਂ ਲਈ ਜੰਗਲ 'ਚ ਲੱਕੜਾਂ ਲੈਣ ਆਉਂਦੇ। ਅੰਰਤਾਂ ਰੋਟੀ-ਟੁੱਕ ਕਰਕੇ ਨਦੀ ਤੋਂ ਕੱਪੜੇ ਧੋ ਕੇ ਮੁੜਦੀਆਂ ਤੇ ਫੇਰ ਜੰਗਲ 'ਚ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਦਰਖਤਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਸੱਕ ਛਿੱਗੇ ਹੁੰਦੇ, ਉਹ ਵੀ ਚੁਕਦੀਆਂ। ਦਰਖਤ ਨੂੰ ਸੋਕਾ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੌਲ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਦਾਹ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਟਾਹਣੇ ਵੱਡ-ਵੱਡ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਟੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਫੇਰ ਹੇਠਾਂ ਆ ਕੇ ਟਾਹਣੀਆਂ ਦੀ ਵੱਡ-ਟੁੱਕ ਕਰਕੇ ਭਰੀ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਤੇ ਆਥਣ ਦਾ ਰੋਟੀ-ਟੁੱਕ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਘਰੋਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ।

ਪਿੱਪਲਾਂ ਤੇ ਬੋਹੜਾਂ ਦੇ ਸੱਕ ਵੀ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗਦੇ। ਉਹ ਚੁੱਕ ਲੈਂਦੀਆਂ ਜੇ ਪਿੱਪਲ-ਬੋਹੜ ਸੁੱਕਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਉਹਦੇ ਟਾਹਣੇ ਨਾ ਵਢਦੀਆਂ।

ਸਰਵਣ ਵੈਦ ਦੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਗਰੀਬ ਅੰਰਤਾਂ ਜੜੀਆਂ-ਬੂਟੀਆਂ ਲੈਣ ਆਉਂਦੀਆਂ ਤੇ ਛੁੱਗ ਕੇ ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਸੁੱਕਣੀਆਂ ਪਾਉਂਦੀਆਂ। ਸੁੱਕਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉੱਖਲੀਆਂ 'ਚ ਕੁਟਦੀਆਂ। ਵੈਦ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਪੰਜਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਸੁੱਕੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਰਲਾ ਕੇ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਫਿਰ ਉੱਖਲੀ 'ਚ ਪਾ ਕੇ ਕੁਟਦੀਆਂ।

ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਜੜੀਆਂ-ਬੂਟੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਟਦੀਆਂ। ਵੈਦ ਸੁੱਕੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਰਲਾਉਂਦਾ। ਫਿਰ ਕੁਟੀ ਦਵਾਈ 'ਚ ਪਾਣੀ ਪਾਉਂਦਾ ਤੇ ਗੁੰਨ੍ਹਣ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਗੋਲੀ ਆਪ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੰਦਾ। ਫੇਰ ਇਹ ਅੰਰਤਾਂ ਉਹਦੇ ਵਰਗੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਬਣਾ-ਬਣਾ ਕੇ ਬਾਲੀ 'ਚ ਧਰੀ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਧੁੱਪ ਹੁੰਦੀ, ਬਾਲੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਧਰ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਹੇਠਾਂ ਧੁੱਪ ਨਾ ਹੁੰਦੀ, ਬਾਲੀਆਂ ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਧਰੀ ਜਾਂਦੀਆਂ।

ਸੁੱਕਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੈਦ ਗੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਜੇ 'ਚ ਪਾਉਂਦਾ ਤੇ ਉੱਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਲਾ ਦਿੰਦਾ। ਲਾਈ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਦਾ ਭੇਤ ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ। ਮਗੀਜ਼ ਆਈ ਜਾਂਦੇ। ਉਹ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇਈ ਜਾਂਦਾ। ਨਿੱਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨੇ ਦਵਾਈਆਂ ਘੱਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ।

ਪਿੰਡ 'ਚ ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਵੈਦ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਮੁੰਡੇ ਏਸ ਪਾਸੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਏ। ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਚੇਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮਗੀਜ਼ ਵੀ ਉਹਤੋਂ ਦਵਾਈ ਲੈ ਜਾਂਦੇ। ਨਕਦ ਪੈਸੇ ਏਰ ਬਾਹਰਲੇ ਲੋਕ ਹੀ ਦਿੰਦੇ। ਜੱਟਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਹਾੜੀ-ਸਾਉਣੀ ਦਾਣੇ ਲੈਂਦਾ। ਗਰੀਬ ਲੋਕ ਵੀ ਅੱਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਨਿਭੀ ਜਾਂਦੇ। ਉਹ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ।

ਜੰਗਲ 'ਚ ਲੋਕ ਗਾਵਾਂ-ਮੱਝਾਂ ਚਾਰਦੇ। ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਤੋਤੇ ਫੜਨ ਲਈ ਪਿੱਪਲਾਂ, ਬੋਹੜਾਂ, ਟਾਹਣੀਆਂ, ਨਿੰਮਾਂ ਤੇ ਹੋਰਾਂ ਦਰਖਤਾਂ ਹੇਠਾਂ ਜਾਲ ਲਾ ਕੇ ਦਾਣਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਠੀਆਂ ਖਿਲਾਰਦੇ। ਤੋਤੇ ਤੇ ਹੋਰ ਪੰਛੀ ਦਾਣੇ ਚੁਗਦੇ-ਚੁਗਦੇ, ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਤੋਂ ਬੇ-ਖਬਰ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਦੂਰ ਬੈਠੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦਾ ਜਾਲ

ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਝਟਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਉਲਝਾਉਂਦਾ। ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਭੱਜ ਕੇ ਆਉਂਦਾ। ਜਾਲ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਾ-ਸਿੱਧਾ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਕਿ ਉਲਝੇ ਪੰਛੀ ਹੋਰ ਉਲਝ ਜਾਣ। ਇਉਂ ਕਈ ਵਾਰ ਹੁੰਦਾ। ਥਾਂ ਬਦਲ ਕੇ ਜਾਲ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਜੰਗਲ 'ਚ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ ਜਾਲ ਲਾਉਣਾ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਚੰਗਾ ਮੰਨਦੇ।

ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਇਕੱਲੇ ਤੋਤੇ ਫੜਦੇ। ਕੋਈ ਤੋਤੀ ਫਸਦੀ, ਉਹ ਉਹਦੇ ਪੰਜੇ ਜਾਲ ਚੌਂ ਕੱਢਦੇ ਤੇ ਪਿੰਡੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰ ਕੇ, ਉਸ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਅ ਕੇ ਹਵਾ 'ਚ ਉਡਾ ਦਿੰਦੇ। ਤੋਤੀਆਂ ਨਾ ਫੜਨਾ, ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ 'ਧਰਮ' ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਧੰਦੇ ਨੂੰ ਚਲਦਾ ਰੱਖਣ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵੀ। ਆਪਣਾ ਗਲ ਕੌਣ ਘੁੱਟਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦੇ ਜਾਲ 'ਚ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਪੱਕੜ ਤੋਤਾ ਫਸਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਦਾਣੇ ਵੀ ਚੁਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਪਰ ਜਾਲ ਦੀ ਬਾਰੀਕ ਰੱਸੀ 'ਚ ਪੈਰ ਦੀਆਂ ਨਹੁੰਦਰਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਫਸਣ ਦਿੰਦਾ। ਪਰ ਜੇ ਕਦੇ ਚੋਗ ਦੇ ਲਾਲਚ 'ਚ ਜਾਲ ਭੁੱਲ ਕੇ ਫਸ ਵੀ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਦੇ ਬੋਲਣ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਦਿਨ ਪੁੱਗੇ ਹੁੰਦੇ। ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਹਵਾ 'ਚ ਉਡਾ ਦਿੰਦੇ। ਪਰ ਉਸ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਝੁਕਾਉਂਦੇ।

ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਪੱਕੜ ਤੋਤਾ ਛੱਡਦੇ ਨਾ। ਪਿੰਜਰੇ 'ਚ ਹੋਰਾਂ ਤੋਤਿਆਂ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਤਾੜ ਲੈਂਦੇ। ਸੋਚਦੇ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਆਥਣੇ ਤੋਤੇ ਗਿਣਨ ਵੇਲੇ ਉਹ ਗਿਧਕਾ ਦੀ ਅੱਖ ਦੀ ਮਾਰ ਹੋਠ ਨਾ ਆਵੇ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ ਕਿ ਪੱਕੜ ਤੋਤਾ ਕੌਣ ਦੇ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਈ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਪਿੱਪਲਾਂ-ਬੋਹੜਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਚੜ੍ਹਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖੜ੍ਹਾਂ 'ਚ ਹੱਥ ਪਾ ਕੇ ਤੋਤਿਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਕੱਢ ਲਿਆਉਂਦੇ। ਪਰ ਖੜ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੱਢੇ ਬੱਚੇ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਕਈ-ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਪਾਲਣੇ ਪੈਂਦੇ। ਸਰੀਰਕ ਵਾਧਾ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੁੱਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਾਧੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਮਝਦੇ। ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਰੋਜ਼ ਫੜੇ ਤੋਤੇ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ, ਉਹ ਖੜ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਬੱਚੇ ਨਾ ਚੁਕਦਾ। ਨਿੱਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕਮਾਈ ਲੰਮੀਆਂ ਆਸਾਂ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਫੇਰਦੀ।

ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰਧਾਰ ਰਘੁਨਾਥ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਫੜੇ ਤੋਤੇ ਸਸਤੇ ਲੈਂਦਾ। ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਕੌਲ ਏਨਾ ਸਬਰ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕਈ-ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਤੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਘਰਾਂ 'ਚ ਰੱਖ ਕੇ ਬੋਲਣਾ ਸਿਖਾਉਂਦੇ। ਘਰ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਪਈਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਤੇ ਨਿੱਤ ਫੜੇ ਤੋਤੇ ਵੇਚਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੀਆਂ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹਵੇਲੀ 'ਚ ਤੋਤਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਨ ਜਾਂਦੇ। ਦੁਪਹਿਰੇ ਜਦੋਂ ਤੋਤੇ ਖਾ-ਪੀ ਕੇ ਗੁਲਮੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਮਸਤੀ 'ਚ 'ਟਰੂ...ਟਰੂ' ਕਰਕੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਸਿਰ ਉਤਾਂਹ ਚੁਕਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਨੇਡੂ ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ ਹੁੰਦੇ। ਬੱਚੇ ਤੋਤਿਆਂ ਦੀ ਮਸਤੀ ਉਡੀਕਦੇ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ 'ਟਰੂ-ਟਰੂ' ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਬੱਚੇ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਲਾਹੁੰਦੇ ਤੇ ਅੱਗੇ ਧਰ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ‘ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਕੀ ਖਾਏਂਗਾ?’ ਅੱਗੋਂ ਆਪ ਹੀ ਜਵਾਬ ਦੇ ਕੇ ਸਿਖਾਉਂਦੇ, ‘ਚੂਰੀ’। ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਦੂਰ ਬੈਠਾ ਹੋਰ ਤੋਤੇ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਂਦਾ, ‘ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ ਕੀ’ ਤੇ ਫਿਰ ਆਪ ਹੀ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ, ‘ਜੈ’। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘੋਰੇ ’ਚ ਲੈਣ ਲਈ ਸਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ। ਜਦੋਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਤੋਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਕਿਹਾ ਪਿਛਲਾ ਸ਼ਬਦ ਰਟ ਲੈਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਡ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ।

ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਉਡਾਰ ਮੁੰਡੇ ਇਹ ਤੋਤੇ ਵੇਚਣ ਜਾਂਦੇ। ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ’ਚ ਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ’ਚ ਵੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੌਦਿਆਂ ’ਤੇ ਲੰਮੀ ਬਾਂਸ ਦੀ ਸੋਟੀ ਧਰੀ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਗਿੱਠ-ਗਿੱਠ ਥਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਕੱਪੜੇ ਦੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਕਿ ਤੁਰਨ ਵੇਲੇ ਪਿਛਲਾ ਪਿੰਜਰਾ ਰਿਸਕ ਕੇ ਮੁੜਰਲੇ ਨਾਲ ਨਾ ਵੱਜੇ। ਦੂਜੇ ਹੱਥ ’ਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੋਤਿਆਂ ਦਾ ਭਰਿਆ ਪਿੰਜਰਾ ਫੜਿਆ ਹੁੰਦਾ।

ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਕਸਬਿਆਂ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ’ਚ ਚਲਦੇ ਘਰ ਤੋਤਾ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਪਿੰਜਰਾ ਵੀ। ਬੋਲਦੇ ਤੋਤੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਲਈ ਜਿਉਂਦੇ-ਜਾਗਦੇ ਬਿੱਡੋਣੇ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਰਟੇ-ਰਟਾਏ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਵੀ। ਵਿਕਣ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਵੇਂ ਤੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਰਘੁਨਾਥ ਦੇ ਘਰ ਨਾਲੋਂ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਨੂੰ ਵੱਧ ਮਿਲਦਾ। ਨਵੇਂ ਮਾਲਕ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮੁੜੋਂ ਬੱਚਿਆ ਫਲ-ਫੁਰਟ ਵੀ ਚੀਰ ਕੇ ਪਾ ਦਿੰਦੇ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਥਾਂ ਦੁੱਧ ਵੀ ਪਿਲਾਉਂਦੇ। ਬੱਚੇ ਲਈ ਕੁਟੀ ਚੂਰੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਤੋਤੇ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ। ਇਸਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੋ ਘਰੇ ਆਉਂਦਾ, ਉਹਦੇ ’ਚੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਪਿੰਜਰੇ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਏਨਾ ਕੁਝ ਮਿਲਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅੱਖਾਂ ’ਚੋਂ ਉਦਾਸੀ ਨਾ ਜਾਂਦੀ।

ਜੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ’ਚ ਦਰਖਤ ਲੱਗਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਤੋਤਾ ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ। ਟਾਹਣੀਆਂ ’ਤੇ ਚਿੜੀਆਂ-ਗੁਟਾਰਾਂ ਵੀ ਆ ਕੇ ਬਹਿੰਦੀਆਂ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਤੋਤੇ ਵੀ। ਟਾਹਣੀ ’ਤੇ ਬੈਠੇ ਤੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿੰਜਰੇ ’ਚ ਤਾਤਿਆ ਤੋਤਾ ਕਿੰਨਾ-ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦਾ। ਤੋਤੇ ਉੱਡ ਕੇ ਜਾਂਦੇ। ਉਹਨੂੰ ਪਿੰਜਰਾ ਵਿਹੁ ਵਰਗਾ ਲਗਦਾ ਪਰ ਕਰ ਕੁਝ ਨਾ ਸਕਦਾ। ਸੋਚਣ ਲਗਦਾ, ‘ਉਹਨੂੰ ਪਿੰਜਰੇ ’ਚ ਤਾਤਿਆ ਕਿਉਂ ਗਿਆ ਹੈ?’

ਉਹ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਝਾਕਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਜਵਾਬ ਨਾ ਮਿਲਦਾ। ਹਾਰ-ਹੰਭ ਕੇ ਉਹ ਜੋ ਕੁਝ ਪਿੰਜਰੇ ’ਚ ਪਾਇਆ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਖਾਣ ਲਗਦਾ।

ਜਿਹੜੇ ਬੱਚੇ ਲਈ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਤੋਤਾ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਵੱਡਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਜਾਂ ਘਰ ’ਚ ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਧੀ ਜੰਮ ਪੈਂਦੀ। ਅਜਿਹੇ ਵੇਲੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ’ਚ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੋਤਾ ਲੈ ਕੇ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਹੋ ਸਕਦੇ ਉਹਦੀ ਆਤਮਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਰਸੀਸ ਦਿੰਦੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਤਾਂ ਹੀ ਘਰੇ ਧੀ ਜੰਮੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਪਿਘਲ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਤੋਤਾ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ। ਅਜਿਹੇ ਛਿਣ ਤੋਤੇ ਲਈ ਭੁਸੀ

ਭਰੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਭਾਰੇ ਵੀ। ਅਚਨਚੇਤ ਹੋਈ ਰਿਹਾਈ ਦਾ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਉਹਦੇ ਖੰਭ ਸਾਬ ਨਾ ਦਿੰਦੇ। ਪਰ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਵਾਰ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਚੌਗ ਲਭਦਾ। ਪਾਣੀ ਪੀਂਦਾ। ਹੋਂਗ ਤੋਤਿਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਉੱਡਣ ਵੇਲੇ ਖੰਭ ਭਾਰੀ ਰਹਿੰਦੇ। ਦਰਦ ਦੀ ਚੋਭ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਨਾ ਜਾਂਦੀ।

ਕਈ ਵਾਰ ਬੱਚਾ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ। ਜੰਮਦੇ ਨੂੰ ਹੀ ਕੋਈ ਬਿਮਾਰੀ ਹੁੰਦੀ। ਦੋ-ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਾ ਟੱਪਦਾ। ਉਹਦੇ ਨਾ ਪੂਰ ਚੜ੍ਹਨ ਦੀ ਸੂਰਤ ’ਚ ਤੋਤੇ ਦੀ ਬੰਦ-ਖਲਾਸੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬੱਚੇ ਵੱਡੇ ਹੋਈ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਝਰੀਦਿਆ ਤੋਤਾ ਇਕ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਕੋਲ ਹੁੰਦਾ-ਹੁੰਦਾ, ਰਟੇ-ਰਟਾਏ ਫਿਕਰੇ ਬੋਲਦਾ, ਅੰਤ ਪਿੰਜਰੇ ’ਚ ਹੀ ਦਮ ਤੋੜ ਜਾਂਦਾ।

ਰਾਜਿਆਂ ਦਿਆਂ ਮਹਿਲਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਅਮੀਰ ਘਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸੌਣ-ਕਮਰਿਆਂ ’ਚ ਸੱਤ ਰੰਗੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਸੰਗੀਤ ਬਿਖਰਦੀਆਂ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਸੋਮੇ ਛੁਟਦੇ। ਉੱਠਣ ਵੇਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਿਆਂ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ’ਤੇ ਕਿਲਕਾਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਜਾਗਦੇ ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਚਿੜੀਆਂ ’ਤੇ ਪੈਂਦੀਆਂ। ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਪਿੰਡਿਆਂ ਦੇ ਸੱਤੇ ਰੰਗ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਰੂਹ ਨਸ਼ਿਆਉਂਦੇ। ਪਰ ਚਿੜੀਆਂ ਪਿੰਜਰੇ ’ਚ ਦਿਨ ਭੋਗਦੀਆਂ ਕੀ ਸੋਚਦੀਆਂ ਨੇ? ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਨਾ ਕਦੇ ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਝਰੀਦਾਰਾਂ ਨੇ। ਰਘੁਨਾਥ ਮੁੱਲ ਵੱਟ ਕੇ ਤੇ ਝਰੀਦਾਰ ਮੁੱਲ ਉਤਾਰ ਕੇ ਸੁਰਖੂਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਇਸਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜੋ ਚਿੜੀਆਂ ਨਾਲ ਵਾਪਰਦੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਉਮਰ ਭੋਗ ਕੇ ਜਦੋਂ ਚਿੜੀ ਦਾ ਪਿੰਜਰੇ ਨਾਲੋਂ ਖਹਿੜਾ ਛੁਟਦਾ, ਉਸੇ ਪਿੰਜਰੇ ’ਚ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਚਿੜੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ-ਵੱਸ ਪੈ ਕੇ ਚਹਿਕਰਣ ਲੱਗਦੀ।

ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਤੋਤੇ ਫੜ ਕੇ, ਵੇਚ ਕੇ, ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਲਈ ਭੇਜ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਘਰ ਮਸਾਂ ਤੌਰੇ।

ਵਾਢੀ ਆਉਂਦੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਅ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਖੇਤੀ ਜਾਂਦੇ। ਹਾੜੀਆਂ ਵੱਢਦੇ। ਛੋਲੇ ਤੇ ਸਰ੍ਵਵਾਂ ਵੀ। ਰੋਟੀ ਖੇਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਦਿੰਦਾ। ਵੱਡੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਦਿਹਾੜੀ ਹੁੰਦੀ। ਅੰਰਤਾਂ ਦੀ ਪੌਣੀ ਤੇ ਬੱਚੇ ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਜਿੰਨਾ ਲਾਂਗਾ ਚੁੱਕ ਲਿਆਉਂਦੇ, ਓਹੀ ਦਿਹਾੜੀ ਹੁੰਦੀ।

ਵਾਢੀ ਮੁਕਦੀ। ਬੰਦੇ ਪਿੜਾਂ ’ਚ ਫਲ੍ਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਲਦਾਂ ਨੂੰ ਹਕਦੇ। ਗਹਾਈ ਹੁੰਦੀ। ਸਲੰਘਾਂ ਨਾਲ ਉੱਚੀਆਂ-ਉੱਚੀਆਂ ਪੜਾਂ ਉਡਾਉਂਦੇ। ਦਾਣੇ ਨਿਕਲਦੇ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੂੜੀ ਤੇ ਨੀਰੇ ’ਚੋਂ ਵੀ।

ਵਾਢੀ ਤੇ ਪਿੜਾਂ ’ਚੋਂ ਕਮਾਏ ਦਾਣੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਛਿੱਡ ਦੀ ਅੱਗ ਵੀ ਬੁਝਾਉਂਦੇ। ਇਹ ਦਾਣੇ ਤੋਤੇ ਫੜਨ ਵੇਲੇ ਚੌਗ ਦਾ ਫੰਗ ਵੀ ਲਾਹੁੰਦੇ ਪਰ ਇਹ ‘ਫੰਗ’ ਤੋਤਿਆਂ ਲਈ ਏਨਾ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਪਿੰਜਰੇ ’ਚ ਪਾ ਕੇ ਹਰ ਪਲ ਤਿਲ-ਤਿਲ ਕਰਕੇ ਮਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦਾ।

ਪਰ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਮੁੰਡਾ ਵਿਆਹੁਣਾ ਹੁੰਦਾ, ਕੁੜੀ ਦੇ ਹੱਥ ਪੀਲੇ ਕਰਨੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂ ਮੀਂਹਾਂ 'ਚ ਡਿੱਗਿਆ ਘਰ ਪਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਘੁਨਾਥ ਦੀ ਬਹੀ ਦੀ ਮਾਰ ਝੱਲਣੀ ਪੈਂਦੀ। ਬਹੀ 'ਤੇ ਅੰਗੂਠਾ ਘਰ ਦੇ ਮੋਹਰੀ ਦਾ ਲਗਦਾ ਪਰ ਲਾਏ ਹੋਏ ਅੰਗੂਠੇ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕ-ਬਾਰੀਕ ਲਕੀਰਾਂ 'ਚ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਤਾਂ ਉਲੜਾ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਉਹ ਸੱਤ-ਸੱਤ, ਅੱਠ-ਅੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ 'ਚ ਰਘੁਨਾਥ ਦੇ ਘਰੇ ਤੱਤਿਆਂ ਦੇ ਵੱਸ ਪੈਂਦੇ। ਆਪ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਬੱਚਿਆਂ 'ਚ ਰਲਦੇ। ਅੱਤ ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਤੋਤੇ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਬਣ ਕੇ ਨਿਕਲਦੇ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਲੈਂਦੇ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਸਿਰ 'ਤੇ ਚੁੰਨੀ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਵਰਾਂਡੇ 'ਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਹੱਥਾਂ 'ਤੇ ਮਹਿੰਦੀ ਲੱਗਣ ਤੱਕ ਗੁਲਾਮ ਤੱਤਿਆਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਕਰਦੀਆਂ-ਕਰਦੀਆਂ 'ਜਵਾਨ' ਹੁੰਦੀਆਂ ਤੇ ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ 'ਤੇ ਮਹਿੰਦੀ ਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਦਿਨ ਆਉਂਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਹਿੜਾ ਹਵੇਲੀ ਨਾਲੋਂ ਛੁਟਦਾ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਲੜ ਲੱਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ।

4

ਤੜਕੇ ਚਿੜੀਆਂ ਚਹਿਕੀਆਂ। ਰਘੁਨਾਥ ਦੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈ। ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰੇ ਵੇਖਿਆ, ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਾਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆ ਰਹੇ ਸੁਪਨੇ 'ਚ ਅਸ਼ੋਕ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਪਰਤ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਵੀਂਹ ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਦੀਆਂ ਅੰਦਰਾਂ ਠਰ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਕਈ ਦਿਨ ਦਾ ਬਕੇਵਾਂ ਗਰਦ ਵਾਂਗ ਝੜ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਦਾਸ ਹਵੇਲੀ 'ਚ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ-ਹੋ ਕੇ ਡਿੱਗੇ ਪਲ ਉੱਡਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ...ਪਰ ਚਿੜੀਆਂ ਕੀ ਚਹਿਕੀਆਂ, ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਅਸਮਾਨ ਤੋਂ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪਟਕ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ।

ਉੱਠ ਕੇ ਉਹਨੇ ਅੱਖਾਂ ਮਲੀਆਂ। ਬਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਰਲਾਂ 'ਚੋਂ ਫਿੱਕਾ-ਫਿੱਕਾ ਹਨੁੰਗ ਅੰਦਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਸਰੀਰ ਬੇਹੱਦ ਬੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੌਢੇ ਆਕੜੇ ਹੋਏ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਉਹਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਆਇਆ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹਨੂੰ? ਪਰ ਖੁਦ ਨੂੰ ਕਰੇ ਸਵਾਲ ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਤਿਹਾਈ ਮੱਛੀ ਵਾਂਗ ਦਮ ਤੱਤ ਜਾਂਦੇ। ਸੋਚਾਂ ਦਾ ਉਲੜਾ ਉਹਨੂੰ ਜਕੜੀ ਬੈਠਾ ਸੀ।

ਰਾਤ ਉਹ ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਪਿਆ ਸੀ। ਅਸਮਾਨ 'ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਹਲਕੀ-ਹਲਕੀ ਗਰਦ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ ਪਰ ਚਾਨਣੀ ਰਾਤ ਸੀ। ਤਾਰੇ ਨਿਕਲ ਆਏ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਦੇ ਮਨ ਦੀ ਭਟਕਣ ਤਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਦੂਰ ਜਾ-ਜਾ ਕੇ ਮੁੜਦੀ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਦੀ ਮਸਾਂ ਅੱਖ ਲੱਗੀ ਸੀ।

ਲਾਜਵੰਤੀ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਦੇ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਪਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਸ 'ਚ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਉਂਝ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲਗਦਾ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਲੰਘਦਾ। ਉਹਦਾ ਮਨ ਅੱਕਣ ਲਗਦਾ। ਉਹ ਪਾਸਾ ਲੈਂਦਾ। ਸਾਹਮਣੇ ਵੇਖਣ ਲਗਦਾ। ਓਧਰ ਵੀ ਅਸਮਾਨ ਹੁੰਦਾ। ਤਾਰਿਆਂ ਵੱਲ ਵੇਖਦੇ-ਵੇਖਦੇ ਫੇਰ ਮਨ ਅਕਦਾ। ਉਹ ਫੇਰ ਪਾਸਾ ਲੈਂਦਾ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਪਿੱਛੋਂ ਹਵਾ ਠਰਨ ਲੱਗੀ। ਉਹ ਉੱਠ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਆ ਪਿਆ ਸੀ।

ਉਹ ਉੱਠਣ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਅੱਜ ਰੋਜ਼ ਵਾਂਗ ਸੱਦੇਹਾਂ ਜਾਗ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਈ! ਚੰਦੂ ਦੇ ਕੁੱਕੜ ਦੀ ਬਾਂਗ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ। ਅੱਗੇ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਬਾਂਗ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਪਟੱਕ ਦੇਣੇ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਕੋਲ ਪਏ ਲੱਕੜ ਦੇ ਗੋਲ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਕਾਸ਼ੀ ਦੀ ਗੜਵੀ ਚੁਕਦਾ। ਉਸ 'ਤੇ ਪਈ ਕੌਲੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪਾਸੇ ਧਰਦਾ। ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਚੂਲੀਆਂ ਭਰ-ਭਰ ਕੇ ਮੂੰਹ ਧੋਂਦਾ। ਚੂਲੀਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਲਾਜਵੰਤੀ ਉੱਠਦੀ। ਲਾਲਟੈਣ ਬਾਲ ਕੇ ਰਸੋਈ ਚੋਂ ਚਾਹ ਬਣਾ ਕੇ ਫੜਾ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਬੈਠਾ-ਬੈਠਾ ਉਹ ਚਾਹ ਦੀਆਂ ਘੂੱਟਾਂ ਭਰਦਾ। ਸਾਰੇ ਦਿਨ 'ਚ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਵਿਉਂਤਦਾ। ਚਾਹ ਮੁਕਦੀ। ਉਹ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਆਉਂਦਾ। ਲਾਜਵੰਤੀ ਨੇ ਖੂੰਹੀ 'ਚੋਂ ਡੋਲ ਵਗਾ-ਵਗਾ ਕੇ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਬਾਲਟੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਉਹ ਗੜਵੀ ਨਾਲ ਪਿੱਛੇ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਵੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦਾ। ਨਾਲ-ਨਾਲ 'ਹਰੇ-ਕਿਸ਼ਨਾ, ਹਰੇ ਰਾਮ' ਵੀ ਰਟੀ ਜਾਂਦਾ।

ਨਹਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਹਵੇਲੀ 'ਚ ਆਉਂਦਾ। ਮੰਜੇ ਦੇ ਉਤਲੇ ਪਾਸੇ ਕਿੱਲੇ 'ਤੇ ਲਾਜਵੰਤੀ ਨੇ ਚਿੱਟਾ ਕੁੜਤਾ ਤੇ ਧੋਤੀ ਟੰਗੀ ਹੁੰਦੀ। ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਤੇ ਵਾਲ ਵਾਹ ਕੇ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲਾਜਵੰਤੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵਾਲੀ ਬਾਲੀ ਫੜੀ ਖੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ।

ਉਹ ਬਾਲੀ ਫੜਦਾ। ਬਾਲੀ ਦੇ ਉਤਲੇ ਕੱਪੜੇ ਦੀਆਂ ਕੰਨੀਆਂ ਨੂੰ ਹਥੇਲੀ 'ਤੇ ਦੱਬ ਕੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹਵੇਲੀ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਉੱਤਰਦਾ। ਉਹਦੀ ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਹੁੰਦੀ। ਕੋਲ ਦੀ ਲੰਘਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਉਹਨੂੰ ਦੁਆ-ਸਲਾਮ ਕਰਦੇ। ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਹੀ ਉਹ ਸਿਰ ਉਤਾਂਹ ਚੁਕਦਾ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੰਦਰ ਪਹੁੰਚਦਾ। ਪੁਜਾਰੀ ਲੱਕੜ ਦੀ ਰੈਹਲ 'ਤੇ ਪਰਿਆ ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਰਾਧਾ-ਕਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਮੁਰਤੀਆਂ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦਾ। ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤੱਕ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਲੰਮਾ ਪੈ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦਾ ਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਮੰਜੇ ਪਾਸੇ ਬੈਠਦਾ। ਪਿੱਠ ਦੇ ਬੁੜ੍ਹੀਆਂ-ਬੰਦੇ ਉਹਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਪਿੱਛੋਂ ਬੈਠੇ ਹੁੰਦੇ। ਬੱਚੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਪਿੱਛੇ।

ਪੁਜਾਰੀ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰਦਾ। ਸੰਪੰਨ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਰਘੁਨਾਥ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਸਭ ਨੂੰ ਵਰਤਾਉਂਦਾ। ਮੰਦਰ ਵਿਚਲੀ ਭੀੜ ਵੇਖ ਕੇ ਪੁਜਾਰੀ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵਾਲਾ ਹੱਥ ਘੁੱਟਦਾ ਜਾਂ ਖੋਲਦਾ।

ਉਹ ਕਈ ਸਾਲ ਤੋਂ ਏਵੇਂ ਮੰਦਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਦੇ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਿਆਸਤ 'ਚ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਉਹਦੀ ਥਾਂ ਲਾਜ਼ਵੰਤੀ ਜਾਂਦੀ।

ਮੰਦਰ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਾਂਝ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਪ੍ਰੀਤੂ ਦੀ ਡਿੱਗੀ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਕੰਮ ਵਧਣ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਸੁੱਖ ਸੁੱਖੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਹੋਰ ਵਧਿਆ, ਉਹ ਮੰਦਰ ਦਾ ਵਿਸਰਨ ਕਰਵਾਵੇਗਾ। ਮੂਹਰੇ ਲੱਗ ਕੇ ਵੱਡਾ ਮੰਦਰ ਬਣਵਾਵੇਗਾ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਰਾਧਾ ਦੀ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੀ ਵੱਡੀ ਮੂਰਤੀ ਵੀ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਕਰਵਾਵੇਗਾ ਤੇ ਸਮਾਂ ਆਉਣ 'ਤੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਕਰਵਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਰਘੁਨਾਥ ਦਾ ਬਾਪ ਵੀ ਤੋਤੇ ਵੇਚਦਾ ਸੀ। ਆਪ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਤੋਤੇ ਫੜਨੇ ਪੈਂਦੇ। ਤਿੰਨੇ ਧੀਆਂ ਰਾਧਾ, ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਸੁਮਨ ਤੋਤੇ ਸਾਂਭਦੀਆਂ ਸੀ। ਦੁਪਹਿਰੇ ਤੋਤੇ ਦਾਣੇ ਖਾ ਕੇ ਪਿੰਜਰੇ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਭੁੱਲ ਕੇ ਮਸਤੀ 'ਚ 'ਟੂੰ-ਟੂੰ' ਕਰਨ ਲਗਦੇ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣਾ ਸਿਖਾਉਂਦੀਆਂ। ਤੋਤੇ ਮਗਰ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਬੋਲਦੇ-ਬੋਲਦੇ ਬੱਕਣ ਲਗਦੇ। ਉਹ ਦੁਪਹਿਰੇ ਅਧ-ਹੰਦੀਆਂ ਚਾਦਰਾਂ ਚੁਕਦੀਆਂ। ਹੋਰਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਜੰਗਲ 'ਚ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਦਰਖਤਾਂ ਤੋਂ ਡਿੱਗੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਚੁਗਦੀਆਂ। ਦਰਖਤਾਂ 'ਤੇ ਸੁੱਕੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਦਿਸਦੀਆਂ। ਉਹਨੂੰ ਤੋਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਤੋੜਦੀਆਂ। ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਕ ਕੇ ਡਿੱਗੇ ਸੁੱਕ ਵੀ ਚੁਗਦੀਆਂ। ਘਰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਉੱਠਣ ਤੋਂ ਸੌਣ ਤੱਕ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ।

ਰਘੁਨਾਥ ਦੀ ਮਾਂ ਦੇਵਕੀ ਹਰ ਵੇਲੇ ਤਾਣੀ ਬੁਣਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਰੋਟੀ-ਟੁੱਕ ਦਾ ਕੰਮ ਕੁੜੀਆਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਕੱਪੜੇ ਵੀ ਕੁੜੀਆਂ ਧੋਂਦੀਆਂ। ਕੱਤੇ 'ਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ 'ਚ ਕਪਾਹ ਖਿੜਦੀ। ਰਾਧਾ ਘਰੇ ਤੋਤੇ ਸਾਂਭਦੀ। ਰਘੁਨਾਥ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਤੋਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖਾਲੀ ਕੌਲੀਆਂ 'ਚ ਪਾਣੀ ਪਾਉਂਦਾ। ਪ੍ਰੀਤੂ, ਦੋਵੇਂ ਕੁੜੀਆਂ ਤੇ ਦੇਵਕੀ ਕਪਾਹਾਂ ਚੁਗਦੇ।

ਕਪਾਹ ਦੀ ਚੁਗਾਈ ਅੱਠਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਹਿੱਸਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਤਨ ਢਕਣ, ਹੇਠਾਂ ਵਿਛਾਉਣ ਤੇ ਉੱਤੇ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦਾ ਪੇਟਾ ਬਣਦਾ। ਤਾਣਾ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਮੁੱਲ ਲਿਆਉਂਦੇ।

ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਦਾ ਕੰਮ ਰਾਧਾ ਕਰਦੀ। ਦੇਵਕੀ ਕਦੇ ਸੂਤ ਕਰਦੀ। ਕਦੇ ਅਟੇਰਦੀ। ਕਦੇ ਪਿੜਾਂ 'ਚ ਜਾ ਕੇ ਤਾਣਾ ਤਣਦੀ। ਕਦੇ ਕੁੱਚ ਨਾਲ ਪਾਣ ਦਿੰਦੀ। ਤਾਣੀ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਉਲਝਾਅ ਕਢਦੀ। ਕਦੇ ਉਹਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚਦੀ ਬੁਣਿਆ ਖੱਦਰ ਤੁਰ 'ਤੇ ਲਿਪਟਦਾ। ਕਦੇ ਉਹ ਖੇਸੀਆਂ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੀ। ਕਦੇ ਖੇਸ। ਕਦੇ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਨਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਬਰੀਕ ਕੱਤੇ ਸੂਤ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਬੁਣਦੀ ਤੇ ਕਦੇ ਹੰਢਾਉਣ ਲਈ ਬਰੀਕ-ਬਰੀਕ ਖੱਦਰ। ਰਘੁਨਾਥ ਦੇ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਉਹ ਚਾਰ-ਖਾਨਾ ਬੁਣਦੀ। ਇਹ ਚਾਰ-ਖਾਨੇ ਦਾ ਕੁੜਤਾ ਜਦੋਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਗਲ 'ਚ ਪੈਂਦਾ, ਤਿੰਨੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੀਝ ਨਾਲ ਵੇਖਦੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੰਪਰ ਤੇ ਸਲਵਾਰਾਂ ਅੱਡੋ-ਅੱਡ ਰੰਗਾਂ 'ਚ ਘਰੇ ਰੰਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਚੁੰਨੀਆਂ ਨੂੰ ਰੰਗ ਦਿੱਤੇ ਹੁੰਦੇ।

ਤਾਣੀ 'ਚ ਕੁੜੀਆਂ ਵੀ ਹੱਥ ਵਟਾਉਂਦੀਆਂ। ਰਾਧਾ ਤਾਣੀ ਸਿੱਖ ਗਈ ਸੀ। ਛੋਟੀਆਂ ਉੱਗੀ 'ਤੇ ਸੂਤ ਦੇ ਲੱਛੇ ਚਾੜ੍ਹਦੀਆਂ। ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਕਾਨਿਆਂ ਦੇ ਟੁਕੜਿਆਂ 'ਤੇ ਸੂਤ ਦੀਆਂ ਨਲੀਆਂ ਵਟਦੀਆਂ। ਹੱਥ ਦੇ ਖੜਕ ਨਾਲ ਟੁੱਟੇ ਪੇਟੇ ਦੇ ਧਾਗੇ ਜੋੜਦੀਆਂ।

ਖੱਦਰ ਬੁਣਦਾ। ਖੱਦਰ ਹੰਦਾਉਂਦਾ। ਤੋਤੇ ਫੜਦਾ। ਬੋਲਣਾ ਸਿਖਾਉਂਦਾ। ਤੁਰ-ਫਿਰ ਕੇ ਵੇਚਦਾ। ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਭਾਵੇਂ ਅੱਗੇ ਤੁਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਪੱਲੇ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈ ਰਿਹਾ। ਦੀਵਾਲੀ, ਹੋਲੀ, ਦੁਸ਼ਹਿਰੇ ਤੇ ਹੋਰ ਤਉਹਾਰਾਂ 'ਤੇ ਵੇਚੇ ਤੋਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਮੁੱਲ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਬਣਦੇ। ਪਰ ਇਹ ਕੱਪੜੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਤਨ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੰਢਦੇ। ਦੇਵਕੀ ਦੀ ਪੇਟੀ 'ਚ ਜਾ ਕੇ ਧੀਆਂ ਦੇ ਦਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦੇ।

ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਰਘੁਨਾਥ ਘਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਵੇਖਦਾ। ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਉਹਨੇ ਸਿਰਫ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਵਿਆਹਾਂ 'ਚ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਘਰੇ ਕੰਮ ਹੋਈ ਜਾਂਦੇ। ਕੰਮ 'ਚ ਉਲਝੇ ਜੀਅ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤਾ ਬੋਲਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਿਸਤੇਦਾਰ ਵੀ ਘੱਟ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਉਹ ਜਾਂਦੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ।

ਰਘੁਨਾਥ ਦੇ ਜ਼ਿਹਨ 'ਚ ਮਾਂ ਦਾ ਹਰ ਵੇਲੇ ਤਾਣੀ ਬੁਣਦੇ ਰਹਿਣਾ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਮਾਂ ਨਾਲ ਪਿੜਾਂ 'ਚ ਤਾਣਾ ਤਣਨ ਵੇਲੇ ਵੀ ਜਾਂਦਾ। ਪਾਣ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਵੀ। ਮਾਂ ਦਾ ਉਦਾਸ ਚਿਹਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਮਨ 'ਚ ਸੋਚਦਾ-ਉਹ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਤੋਤਿਆਂ ਨਾਲ ਘਰ ਭਰ ਲਵੇਗਾ। ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਅੱਡ ਤੋਤੇ ਵੇਚਣ ਜਾਇਆ ਕਰੇਗਾ। ਪਰ ਮਾਂ ਨੂੰ ਤਾਣੀ ਨਹੀਂ ਬੁਣਨ ਦੇਵੇਗਾ। ਤਾਣਾ ਨਹੀਂ ਤਣਨ ਦੇਵੇਗਾ। ਪਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦੇਵੇਗਾ। ਕਪਾਹ ਨਹੀਂ ਚੁਗਣ ਦੇਵੇਗਾ। ਹਰ ਦੁੱਖ ਝੱਲ ਕੇ ਸੁਖ ਦੇਵੇਗਾ।

ਉਹ ਕੁਝ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰੀਤੂ ਨੇ ਪੁਜਾਰੀ ਕੌਲ ਉਹਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਪੜ੍ਹਨ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਪੁਜਾਰੀ ਦਸਦਾ ਕਿ ਵਿੱਦਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਖੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿੱਦਿਆ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਵਿੱਦਿਆ ਨਾਲ ਆਦਮੀ ਕੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ? ਉਹਦੀਆਂ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਉਹਦੇ ਬਾਲ-ਮਨ 'ਤੇ ਉੱਕਰੇ ਵੱਡੇ ਹੋਣ ਦੇ ਸੂਪਨੇ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਵਧਾਉਂਦੀਆਂ। ਉਹ ਘਰੇ ਆ ਕੇ ਪੁਜਾਰੀ ਦੇ ਦੱਸੇ ਸਬਕ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ। ਬਰੀਕ ਕਾਨੀ ਘੜ ਕੇ ਅੱਖਰ ਯਾਦ ਕਰ-ਕਰ ਕੇ ਲਿਖਦਾ। ਦੁਸ਼ਹਿਰਾ ਜੜੇ ਆਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਵਰਾਂਡੇ 'ਚ ਦੀਵਾ ਬਾਲ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਦੇਰ ਰਾਤ ਤੱਕ ਹਿੰਦੀ ਲਿਖਦਾ। ਅੱਖੇ ਤੋਂ ਅੱਖੇ ਅੱਖਰ ਜੋੜਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਜੇ ਦੋ ਪਹਾੜੇ ਦੱਸੇ ਹੁੰਦੇ, ਅਗਲੇ ਦੋ ਪਹਾੜੇ ਆਪੇ ਵਧਾ-ਵਧਾ ਕੇ ਯਾਦ ਕਰਦਾ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਦੇ ਅਜੇ ਪਹਾੜੇ ਸਿੱਖੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਵਾਏ, ਛੂਢੇ ਤੇ ਪੌਣੇ ਦੇ ਪਹਾੜੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।

ਪੁਜਾਰੀ ਉਹਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ। ਰੋਜ਼ ਅਗਲਾ ਸਬਕ ਦਿੰਦਾ ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਲਗਦਾ, ਉਹ ਹੌਲੀ ਕਿਉਂ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਬਕ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਘੱਟ ਕਿਉਂ

ਦਸਦਾ ਹੈ?

ਉਹਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਲਿਖਣੀ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਹਿਸਾਬ ਜੋੜਨਾ ਵੀ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹਨਾ ਵੀ ਸਿੱਖੇ। ਪਰ ਭੈਣਾਂ ਲਗਾਂ ਵਾਂਗ ਵਧ ਰਹੀਆਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੂਟ ਪਾਏ ਹੁੰਦੇ। ਸਰੀਰ ਦਾ ਵਾਧਾ ਸਾਡੀਆਂ ਮੰਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਸ਼ਾ ਰਾਧਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੀ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਸੁਮਨ ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਮੌਚਾ ਮਾਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਾਪ ਹਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਾਂ ਦੇ ਮੌਚੇ ਝੁਕ ਰਹੇ ਸੀ। ਘਰ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਖਿਖ ਚੜ੍ਹਦੀ ਘਰ ਤੁਰਦਾ ਕਿਉਂ ਨ੍ਹੀਂ?

ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਸਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦਾ ਅੱਗਾ ਘੇਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਹਦਾ ਪੜ੍ਹਾਈ 'ਚ ਮਨ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚਲੇ ਭੇਦ ਉਹਦੇ ਸਮਝ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਚਪਨ ਦੀ ਕੁੰਜ ਲਹਿ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ, ਉਹ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹੁ ਸਕੇਗਾ। ਉਹਦੀ ਸੋਚ 'ਤੇ ਹਰ ਚੜ੍ਹਦੇ ਦਿਨ ਜੰਗਲ ਭਾਰੂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਸੌਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸੁਪਨੇ ਵੀ ਜੰਗਲ ਦੇ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।

5

ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਮਹਿਆਂ ਦੀ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਦੇ ਭਾਰ ਹੇਠ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਨਾ ਦਬਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਚਪਨ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਤੜਕੇ ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਉਹ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਦੇ। ਟੋਭੇ ਦੁਆਲੇ ਲੱਗੇ ਪਿੱਪਲਾਂ-ਬੋਹੜਾਂ ਹੇਠਾਂ ਆ ਕੇ ਖੇਡਣ ਲਗਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੌਲ ਕੌਲੀਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਕੱਚ ਦੀਆਂ ਗੌਲੀਆਂ ਵੀ। ਗੁੱਲੀ-ਫੰਡੇ ਵੀ। ਮੁੰਡੇ ਵੱਡੇ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਬਾਰਾਂ-ਬੀਟੀ ਖੇਡਦੇ। ਹਾਰਾਂ-ਜਿੱਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਪਰ ਜਦੋਂ ਢਿੱਡ ਚੰਭੁੱਖ ਨੱਚਣ ਲਗਦੀ। ਉਹ ਘਰੇ ਆਉਂਦੇ। ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਟੋਭੇ 'ਚ ਨਹਾਉਂਦੇ। ਜੇ ਘਰੇ ਹੁੰਦੇ। ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਆਈਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਫੜਨੀਆਂ ਸਿਖਦੇ।

ਦੋ-ਦੋ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਮੁੰਡੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਟੋਕਰੀ ਲੈਂਦੇ। ਇਕ ਲੰਮੀ ਰੱਸੀ ਤੇ ਇਕ ਗੁੱਲੀ ਖੇਡਣ ਵਾਲਾ ਡੰਡਾ ਵੀ। ਰੱਸੀ ਨੂੰ ਉਹ ਫੰਡੇ ਦੇ ਸਿਰੇ ਹੇਠਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਫੇਰ ਟੋਕਰੀ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰਕੇ ਫੰਡੇ ਨੂੰ ਉਤਲੀ ਨੁੱਕਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਖੜ੍ਹਾ ਦਿੰਦੇ। ਟੋਕਰੀ ਹੇਠਾਂ ਪਾਣੀ ਵਾਲੀ ਕੌਲੀ ਧਰਦੇ ਤੇ ਬਰੀਕ-ਬਰੀਕ ਰੋਟੀ ਦੀਆਂ ਬੁਰਕੀਆਂ ਵੀ ਖਿਲਾਰਦੇ। ਰੋਟੀ ਦੀਆਂ ਬੁਰਕੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੰਘੋਂ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਚਿੜੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਬੈਠੇ ਬੱਚੇ ਦਿਸੀ ਤਾਂ ਜਾਂਦੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ।

ਜਦੋਂ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਚਿੜੀਆਂ ਟੋਕਰੀ ਹੇਠ ਬਰੀਕ-ਬਰੀਕ ਚੁੰਝਾਂ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਦੀਆਂ ਬੁਰਕੀਆਂ ਟੁਕੜੀਆਂ ਤੇ ਮਸਤੀ 'ਚ ਆ ਕੇ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਲਗਦੀਆਂ ਤਾਂ ਬੱਚਿਆਂ 'ਚੋਂ ਵੱਡਾ ਬੱਚਾ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਚੱਪੇ 'ਤੇ ਲਪੇਟੀ ਰੱਸੀ ਨੂੰ ਇਕਦਮ

ਹੱਡੋਕਾ ਮਾਰਦਾ। ਡੰਡਾ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਪਰ੍ਹਾਂ ਡਿੱਗਦਾ। ਇਕਦਮ ਟੋਕਰੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਡਿਗਦੀ। ਚਿੜੀਆਂ ਉਡਦੀਆਂ। ਪਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤੇਜ ਅੱਖਾਂ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਲੱਗੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਕਿ ਚਿੜੀ ਟੋਕਰੇ ਹੇਠ ਫਸੀ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ।

ਅਕਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਰ ਖਾਲੀ ਜਾਂਦਾ। ਬੱਚੇ ਨਿਆਣੇ ਹੁੰਦੇ। ਇਕਦਮ ਝਟਕਾ ਨਾ ਵਜਦਾ ਪਰ ਜਿਉ-ਜਿਉ ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ ਆਪਣੀ ਖੇਡ 'ਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਕਦੇ ਨਾ ਕਦੇ ਰੋਟੀ ਦੇ ਲਾਲਚ 'ਚ ਉਲੜੀ ਚਿੜੀ ਫਸ ਵੀ ਜਾਂਦੀ। ਬੱਚੇ ਟੋਕਰੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਚਿੜੀ ਨਾ ਫੜਦੇ, ਸਗੋਂ ਟੋਕਰੀ ਉੱਤੇ ਵੱਡਾ ਕੱਪੜਾ ਤਾਣਦੇ।

ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਬੱਚਾ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਟੋਕਰੀ ਦੁਆਲੇ ਪਾਏ ਕੱਪੜੇ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਜਾਂ ਕੱਪੜੇ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਭਾਰੀ ਚੀਜ਼ ਧਰਾਉਂਦਾ। ਫਿਰ ਆਪ ਕੱਪੜੇ ਵਿਚਦੀ ਹੱਥ ਪਾ ਕੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਟੋਕਰੀ ਪਾਸੇ ਕਰਦਾ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥ 'ਚ ਚਿੜੀ ਫੜ ਕੇ ਕੱਪੜਾ ਵਗਾਹ ਕੇ ਮਾਰਦਾ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਚਿੜੀ ਫੜਨ ਦੇ ਚਾਅ 'ਚ ਜੇਤੂ ਚਾਂਗਰਾਂ ਮਾਰਦੇ। 'ਅਲੋ-ਅਲੋ' ਕਰਕੇ ਟੋਪਣ ਲਗਦੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਕੌਲੀ 'ਚ ਰੰਗ ਘੁੱਲਦੇ ਤੇ ਚਿੜੀ ਦੇ ਖੰਭਾਂ 'ਤੇ ਲਾ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਇਸ ਖੇਡ ਨੂੰ ਲੰਬਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਮਾਵਾਂ ਘੂਰਦੀਆਂ, "ਚਲੋ ਛੱਡੋ, ਬਹੁਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੁਣ। ਛੱਡੋ ਏਹਨੂੰ, ਏਹਦੇ ਬੱਚੇ ਉਡੀਕਦੇ ਹੋਣਗੇ!"

ਮਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਘਰ ਵਾਲਾ ਮੋਹਰੀ ਬੱਚਾ ਇਕਦਮ ਡਰਦਾ। ਉਹ ਚਿੜੀ ਨੂੰ ਹਵਾ 'ਚ ਉਛਾਲਦਾ। ਉਹ ਪਲਾਂ 'ਚ ਹੀ ਉੱਡ ਕੇ ਕਿਧਰੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਖੰਭਾਂ 'ਤੇ ਰੰਗ ਲਵਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਘਰਾਂ 'ਚ ਦਾਣੇ ਚੁਗਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਰੰਗ ਪਛਾਣ ਕੇ ਹਿੱਕ ਬਾਪੜਦੇ, "ਇਹ ਮੇਰੀ ਚਿੜੀ ਐ। ਏਹ ਮੇਰੀ ਚਿੜੀ ਐ।"

ਜਿਹੜੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਰੰਗ ਵਾਲੀਆਂ ਵੱਧ ਚਿੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਹੋਰਾਂ ਤੋਂ ਫੰਨੇ ਖਾਂ ਸਮਝਦਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਰੰਗ ਵਾਲੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ 'ਚ ਵਿਹਲੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਬਾਂਹ ਨੂੰ ਪਤੰਗ ਉਡਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਝਟਕੇ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਨੂੰ ਮਾਵਾਂ ਜਾਂ ਘਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਜੀਅ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਦੇ-ਟੋਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਣ ਲਗਦੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਜਾਂ ਵੱਡੇ ਭਾਈ ਦੇ ਪੈਰ 'ਚ ਪੈਰ ਧਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਿੰਨਾ ਛੇਤੀ ਹੱਥ ਪਿਛਾਂਹ ਖਿੱਚਣਾ ਸਿੱਖੇਗਾ, ਓਨਾ ਵਧੀਆ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਬਣ ਸਕੇਗਾ।

ਜਦੋਂ ਬੱਚੇ ਚਿੜੀਆਂ ਫੜਨਾ ਸਿੱਖਦੇ। ਮਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੱਢ-ਕੱਢ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਚ ਪਾਉਂਦੀਆਂ। ਉਹ ਚਿੜੀ ਫੜਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦਿੰਦੀਆਂ।

ਰਘੁਨਾਥ ਚਿੜੀਆਂ ਫੜਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ 'ਚੋਂ ਮੋਹਰੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ

ਜਿੱਦੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਟੋਕਰੀ ਲਾਈ ਸੀ, ਹੇਠਾਂ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਚਿੜੀਆਂ ਦਾਣੇ ਚੁਗਣ ਆ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਉਹਨੇ ਡੰਡੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੀ ਰੱਸੀ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚੀ। ਪਰ ਟੋਕਰੀ ਚਿੜਕ ਕੇ ਅੰਹ ਜਾ ਪਈ ਤੇ ਚਿੜੀਆਂ ਉੱਡ ਗਈਆਂ। ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਉਹਨੇ ਟੋਕਰੀ ਲਾ ਕੇ ਰੱਸੀ ਚੱਪੇ 'ਤੇ ਲਪੇਟੀ। ਇਸ ਵਾਰ ਚਾਰ ਚਿੜੀਆਂ ਟੋਕਰੀ ਹੇਠ ਆ ਗਈਆਂ। ਉਹਨੇ ਪੂਰੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਝਟਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਡੰਡਾ ਖਿੱਚਿਆ। ਪਰ ਤੇਜ਼ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਟੋਕਰੀ ਬੱਲੇ ਇਕ ਚਿੜੀ ਆਈ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਰਾਧਾ ਖਿੜ-ਖਿੜ ਕੇ ਹੱਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਉਹਨੂੰ ਅਫਸੋਸ ਸੀ ਕਿ ਬਾਕੀ ਚਿੜੀਆਂ ਬਚ ਕੇ ਕਿਉਂ ਨਿੱਕਲ ਗਈਆਂ। ਉਸ ਦਿਨ ਉਹਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਟੋਕਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾਈ। ਉਹ ਸੌਚਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੀ ਟੋਕਰੀ ਬੱਲੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਿੜੀਆਂ ਕਿਵੇਂ ਆ ਸਕਦੀਆਂ ਨੇ?

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਹਨੇ ਟੋਕਰੀ ਲਾਈ। ਰੋਟੀ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕ-ਬਾਰੀਕ ਬੁਰਕੀਆਂ ਖਿਲਾਰੀਆਂ। ਟੋਕਰੀ ਬੱਲੇ ਪੰਜ ਚਿੜੀਆਂ ਆ ਗਈਆਂ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਚੱਪੇ 'ਤੇ ਬੰਨ੍ਹੀ ਰੱਸੀ ਨੂੰ ਝਟਕਾ ਮਾਰਿਆ। ਟੋਕਰੀ ਚਿੜਕੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੇਠਾਂ ਤਿੰਨ ਚਿੜੀਆਂ ਆ ਗਈਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨੇ ਅੱਜ ਜਿਥੇ ਡੰਡਾ ਲਾਇਆ ਸੀ, ਉਸਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਪਿੱਛੇ ਟੋਕਰੀ 'ਤੇ ਦੋ ਇੱਟਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸੀ।

ਉਹਦਾ ਚਿੜੀਆਂ ਫੜ ਕੇ ਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਰੰਗ ਲਾਲ ਸੀ। ਹੋਰਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਗੁਲਾਬੀ, ਹਰੇ, ਪੀਲੇ, ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਰੰਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵੱਲ ਆਉਂਦੀਆਂ, ਉਹਦਾ ਲਾਲ ਰੰਗ ਹੋਰਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉਤੋਂ ਦੀ ਪੈ ਕੇ ਦਿਸਦਾ। ਆਪਣੇ ਘੱਟ ਦਿਸਦੇ ਰੰਗ ਹੋਰਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਰਘੁਨਾਥ ਅੱਗੇ ਖੜ੍ਹਨ ਜੋਗੇ ਨਾ ਛੱਡਦੇ।

ਪਰ ਇਹ ਵਕਤੀ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਸਾਉਣ-ਭਾਂਦੋਂ ਦੇ ਮੀਂਹਾਂ ਤੱਕ ਰਹਿੰਦੀ। ਬੱਦਲ ਚੜ੍ਹ-ਚੜ੍ਹ ਆਉਂਦੇ। ਕੰਨ ਪਾਟਵਾਂ ਆਵਾਜ਼ 'ਚ ਗਰਜਦੇ। ਜਨੂੰਨ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਾਹ ਲਏ ਬਿਨਾਂ ਵਰ੍ਹਦੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਝੜੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ। ਕਈ-ਕਈ ਦਿਨ ਹਟਦੀਆਂ ਹੀ ਨਾ। ਵਰ੍ਹਦੇ ਮੀਂਹਾਂ 'ਚ ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਖੰਭਾਂ 'ਤੇ ਲੱਗੇ ਰੰਗ ਲਹਿ ਜਾਂਦੇ। ਮੀਂਹਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦੋਂ ਚਿੜੀਆਂ ਬੇਗੀਆਂ 'ਤੇ ਰਾਤ ਕੱਟ ਕੇ ਖੇਤਾਂ ਤੋਂ ਚੋਗਾ ਚੁਗਣ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਉਦੋਂ ਜੁਆਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲਗਦਾ ਕਿ ਕਿਹਨੇ ਕਿਹੜੀ ਚਿੜੀ ਫੜੀ ਸੀ।

ਰਘੁਨਾਥ ਹਿਮਤੀ ਸੀ। ਛੋਹਲਾ ਵੀ। ਭਜਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ। ਦਰਖਤਾਂ 'ਤੇ ਬਾਂਦਰ ਵਾਂਗੂੰ ਜਾ ਚੜ੍ਹਦਾ। ਗਰਮੀਆਂ 'ਚ ਬੱਚੇ ਟੋਭੇ 'ਤੇ ਨਹਾਉਣ ਜਾਂਦੇ। ਪਿੱਪਲਾਂ-ਬੋਹੜਾਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਟੋਭੇ 'ਚ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਦੇ ਤੇ ਟਾਹਣਿਆਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਲਮਕੇ ਵੀ ਛਡਦੇ।

ਰਘੁਨਾਥ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ 'ਚ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਉੱਚੇ ਟਾਹਣੇ ਤੋਂ ਛਾਲ ਮਾਰਦਾ ਤੇ ਛਾਲ ਮਾਰਨ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਪਾਣੀ ਵੱਲ ਰਖਦਾ। ਸਿੱਧ

ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਛਾਲ ਮਾਰਨ ਵੇਲੇ ਢਿੱਡ ਜਾਂ ਹਿੱਕ ਪਾਣੀ 'ਤੇ ਵਜਦੀ। ਉਹ ਇਕਦਮ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ। ਵਾਰ-ਵਾਰ ਢਿੱਡ ਜਾਂ ਛਾਤੀ ਘੁਟਦੇ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਦਰਦ ਘਟਣ ਲਗਦਾ। ਪੱਤਣ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਉਹ ਹੋਰਾਂ ਜੁਆਕਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਪਲਾਂ-ਬੋਹੜਾਂ ਤੋਂ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਟੋਭੇ 'ਚ ਨਹਾਉਣ ਦੇ ਟਾਹਣਿਆਂ ਤੋਂ ਛਾਲ ਮਾਰਦੇ ਜੁਆਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਝੋਡਾਂ ਕਰਦੇ, “ਆ ਜੋ, ਆਪ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਗਏ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਨ। ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਸਿਖਾ ਦਿਓ। ਜਿਹੜਾ ਮਾਣ-ਤਾਣ ਕਰਾਉਣੈ ਕਰਾ ਲਿਓ, ਅਸੀਂ ਭਜਦੇ ਤਾਂ ਨੀ ਸੋਥੋਂ।”

ਪੱਤਣ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਉਹ ਹੱਤਕ ਜਿਹੀ ਮੰਨਦੇ। ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਢਿੱਡ ਤੋਂ ਚੁਕਦੇ ਤੇ ਟੋਭੇ 'ਚ ਨਹਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਟਾਹਣਿਆਂ ਤੋਂ ਛਾਲਾਂ ਵੀ ਮਾਰਦੇ ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਟਾਹਣੇ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਢਿੱਡ ਛੁੱਟਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਉਹਦੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਦਾ ਹੀਆਂ ਨਾ ਕਰਦੇ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਤਲੇ ਟਾਹਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿਸਣੋਂ ਹਟ ਜਾਂਦੇ।

ਰਘੁਨਾਥ ਦੋ ਸਾਲ ਟੋਭੇ 'ਚ ਨਹਾਤਾ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਉਹ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਟੋਭੇ ਦੁਆਲੇ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਸਾਰੇ ਟਾਹਣੇ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤੇ ਸੀ। ਚਿੜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬੱਚੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਤੋਤੇ ਫੜਨੇ ਸਿਖਦੇ।

ਉਹ ਪਿੱਪਲਾਂ-ਬੋਹੜਾਂ ਹੇਠਾਂ ਜਾਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਇਕ ਬਾਂਸ ਦੀ ਦੋ ਕੁ ਹੱਥ ਲੰਬੀ-ਚੌੜੀ ਸੋਟੀ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਖੋਖਲਾ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਇੱਕ ਢਾਈ ਕੁ ਹੱਥ ਦੇ ਪਤਲੇ ਬਾਂਸ ਦਾ ਟੋਟਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਝੱਲੇ 'ਚ ਪਾ ਕੇ ਛੋਟੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਵੀ ਲਿਜਾਂਦੇ ਤੇ ਇਕ ਬੱਠਲ ਵੀ।

ਉਹ ਬੱਠਲ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰਦੇ। ਉਸਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੀਂ ਇੱਟਾਂ ਚਿਣ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਪਤਲੇ ਲੰਮੇ ਬਾਂਸ ਨੂੰ ਇੱਟਾਂ 'ਚ ਫਿੱਟ ਕਰਦੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇੱਟਾਂ 'ਚ ਇਹ ਪਤਲਾ ਬਾਂਸ ਫਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ, ਉਨੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਚਾਕੂ ਨਾਲ ਖੋਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ।

ਉਹ ਬੱਠਲ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਕਣਕ ਦੇ ਦਾਣੇ ਜਾਂ ਰੋਟੀ ਦੀਆਂ ਬੁਰਕੀਆਂ ਖਿਲਾਰਦੇ। ਤੋਤੇ ਆਉਂਦੇ। ਦਾਣੇ ਚੁਗਦੇ। ਰੋਟੀ ਦੀਆਂ ਬੁਰਕੀਆਂ ਵੀ ਖਾਂਦੇ। ਜਦੋਂ ਰੱਜ ਕੇ ਅਚਾਨਕ ਕਿਸੇ ਤੋਤੇ ਨੂੰ ਤੇਰ ਲਗਦੀ। ਉਹ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਲਈ ਬਾਂਸ 'ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਬੱਠਲ 'ਚ ਸਿਰੀ ਨੀਵੀਂ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਉਸਦੇ ਭਾਰ ਨਾਲ ਉਤਲਾ ਖੋਖਲਾ ਬਾਂਸ ਘੁੰਮ ਜਾਂਦਾ। ਤੋਤਾ ਭਰਨ ਲਗਦਾ। ਪਾਣੀ 'ਚ ਛਿੱਗਣ ਦੇ ਡਰੋਂ ਪੰਜਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਂਸ ਨਾਲ ਹੋਰ ਜਕੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਪਰ ਘੁੰਮਿਆ ਹੋਇਆ ਬਾਂਸ ਉਸਦੀ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿੰਦਾ। ਕਦੇ ਤੋਤਾ ਉੱਪਰ ਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ। ਕਦੇ ਉੱਡਣ ਦਾ। ਪਰ ਹੁੰਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ।

ਤੋਤਾ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਅਚਨਚੇਤ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਭੱਜ ਕੇ ਆਉਂਦਾ। ਉਸਨੂੰ ਫੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ। ਬੱਚੇ ਦੀ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਇੱਟਾਂ ਜਾਂ ਬਾਂਸ ਹਿੱਲ ਜਾਂਦਾ। ਤੋਤਾ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰ ਜਾਂਦਾ। ਬੱਚੇ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਹੱਥ ਤੋਤੇ ਨੂੰ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਅੰਡਿਕੇ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦਾ।

ਤੋਤਾ ਫੜੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚੇ 'ਅਲੋ-ਅਲੋ' ਕਰਦੇ ਤੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਤੋਤੇ ਫੜੇ ਵਾਲਾ ਹੱਥ ਕਾਫੀ-ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਹਵਾ 'ਚ ਲਹਿਰਾਈ ਜਾਂਦਾ। ਤੋਤੇ ਦੀ ਕੋਈ ਵਾਹ ਨਾ ਜਾਂਦੀ। ਉਹਦੀ ਜਾਨ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਹੁੰਦੀ। ਹੱਥ ਦਾ ਕਸ਼ਾਅ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢੀ ਜਾਂਦਾ।

ਬੱਚੇ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਦੇ-ਮਾਰਦੇ ਹੰਡ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਫੜੇ ਤੋਤੇ ਨੂੰ ਪਿੰਜਰੇ 'ਚ ਤਾੜ ਲੈਂਦੇ। ਪਿੰਜਰਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਇਕ ਜੁਆਕ ਤੋਤੇ ਨੂੰ ਹੱਥ 'ਚ ਫੜੀ ਰਖਦਾ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹੋ ਸਿਲਸਿਲਾ ਫੇਰ ਚਲਦਾ ਪਰ ਹਰ ਵਾਰ ਮੌਕਾ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ।

ਜਿਵੇਂ ਚਿੜੀਆਂ ਫੜਨ 'ਚ ਰਘੁਨਾਥ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਤੋਤੇ ਫੜਦਾ। ਪਰ ਉਹ ਜੁਆਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਨਾ ਲਿਜਾਂਦਾ। ਆਪਣਾ ਸਾਮਾਨ ਆਪ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ। ਹੋਰ ਬੱਚੇ ਰਲ ਕੇ ਤੋਤੇ ਫੜਦੇ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਤੋਤੇ ਪੂਰੇ ਨਾ ਹੁੰਦੇ। ਵੰਡਣ ਵੇਲੇ ਯੋਭ ਪੈਂਦਾ। ਗੱਲ ਮਾਪਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ। ਰੌਲਾ ਪੈਣ 'ਤੇ ਢਾਣੀ ਖਿੰਡ ਜਾਂਦੀ।

ਰਘੁਨਾਥ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਦੁਪਹਿਰੇ ਸੌਂਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪਣੇ 'ਕੰਮ' 'ਚ ਲੱਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਟੋਭੇ ਦੁਆਲੇ ਪਿੱਪਲਾਂ-ਬੋਹੜਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਬਾਂਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾਉਂਦਾ, ਸਰੋਂ ਝੋਲੇ 'ਚ ਇੱਟਾਂ, ਦਾਣੇ ਤੇ ਰੋਟੀ ਦੀਆਂ ਬੁਰਕੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਟੋਭੇ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਦਾ ਬੱਠਲ ਭਰਦਾ। ਉਹਦੇ ਮੌਚੇ 'ਚ ਝੋਲਾ ਪਾਇਆ ਹੁੰਦਾ। ਇਕ ਮੌਚੇ 'ਚ ਪਿੰਜਰਾ ਤੇ ਬੱਠਲ ਦੇ ਉਤੋਂ ਦੀ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਬਾਂਸ ਤੇ ਸਰੀਆ ਫੜਿਆ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਜੰਗਲ ਦੇ ਉਰਲੇ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਬਾਂਸ ਲਾਉਂਦਾ। ਉਹਦੀਆਂ ਜੇ ਦੋ-ਦੋ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਵਾਰੀਆਂ ਵੀ ਖਾਲੀ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਉਹ ਅਕਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਹੋਈ ਗਲਤੀ ਨੂੰ ਉਹ ਦੁਬਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਉਹਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਕਾਹਲ ਨਾਲ ਜੇ ਇੱਟਾਂ ਤੋਂ ਪਤਲਾ ਬਾਂਸ ਡਿੱਗਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਬਾਂਸ ਤੇ ਪਾਣੀ 'ਚ ਉਲਾਂਕ ਤੋਤੇ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ। ਆਸਿੰਚ-ਪਾਸਿੰਚ ਜਾਣਾ ਉਹਨੂੰ ਘਾਟੇ ਦਾ ਘਰ ਲਗਦਾ।

ਉਹਨੇ ਛੋਟੀਆਂ ਇੱਟਾਂ 'ਚ ਪਤਲੇ ਬਾਂਸ ਨੂੰ ਅੜ੍ਹਕਾਉਣ ਲਈ ਮਿਣ ਕੇ ਇੱਟਾਂ ਖੱਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਇੱਟਾਂ ਚਿਣਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਉੱਤੇ ਰੱਸੀ ਨਾਲ ਇੱਟਾਂ ਨੂੰ ਕਸ ਕੇ ਗੰਢ ਦਿੰਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਲਪੇਟਾ ਇੱਟਾਂ 'ਤੇ ਪਤਲੇ ਬਾਂਸ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰਦਾ ਤਾਂ ਕਿ ਤੋਤਾ ਜੇ ਭਾਰੀ ਹੋਵੇ। ਇੱਟਾਂ 'ਚ ਡਿੱਗਣ ਦੇ ਡੱਰੋਂ ਉਹ ਬਾਂਸ ਨੂੰ ਹੱਝਕਾ ਵੀ ਮਾਰੇ ਤਾਂ ਇੱਟਾਂ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਖਿੱਲਰਨ ਨਾ।

ਦੇਵਕੀ ਉਸਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਨੂੰ ਦਿੰਦੀ। ਉਹ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਹਾਣਦਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਲਗਦਾ।

ਗਰਮੀਆਂ ਅਜੇ ਖਾਸੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸੀ। ਸਰਦੀਆਂ 'ਚ ਬੱਚੇ ਚਿੜੀਆਂ ਨਾ ਫੜਦੇ। ਦਰਖਤਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਨਾ ਚੜ੍ਹਦੇ। ਟੋਭੇ 'ਚ ਨਹਾਉਣ ਦੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇਕਦਮ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ। ਸਿਆਲ 'ਚ ਜਾਂ ਤਾਂ ਜੁਆਕ ਜੰਗਲ 'ਚੋਂ ਲੱਕੜਾਂ ਚੁਗ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਜਾਂ

ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਾਈਆਂ ਨਾਲ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਜਾਂ ਕਸ਼ਿਬਿਆਂ 'ਚ ਤੋਤੇ ਵੇਚਣ ਜਾਂਦੇ। ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਘਰੇ ਵੀ ਨਾ ਆਉਂਦੇ। ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ 'ਚ ਰਾਤਾਂ ਕਟਦੇ।

ਗਰਮੀਆਂ ਖਤਮ ਹੋਈਆਂ। ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਬਾਂਸ ਲਾ ਕੇ ਤੋਤੇ ਵੱਧ ਫੜੇ ਸਨ। ਤੁਰਨ ਵੇਲੇ ਉਹਦੀ ਛਾਤੀ ਅਗਾਂਹ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਉਹ ਵਾਲਾਂ 'ਚ ਕੰਘਾ ਫੇਰ ਕੇ ਨਦੀ 'ਤੇ ਨਹਾਉਣ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਬੁਣਿਆ ਚਾਰ-ਖਾਨੇ ਦਾ ਕਮੀਜ਼ ਪਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਪਜਾਮੇ ਨੂੰ ਕਮੀਜ਼ ਦੀਆਂ ਧਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਦਾ ਰੰਗ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ।

ਉਸਨੂੰ ਵੱਡੇ ਹੁੰਦੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਰਘੁਨਾਥ ਦੀ ਮਾਂ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਲਿਆਂਦੇ ਪੱਕੇ ਤਾਣੇ ਨੂੰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹੱਥੀਂ ਵਟਾ ਦੇ ਕੇ ਜਾਲ ਬਣਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਜਾਲ ਦੀ ਹਰ ਡੱਬੀ ਨੂੰ ਬਗੀਕ ਰਖਦੀ ਤਾਂ ਕਿ ਤੋਤੇ ਦੀ ਫਸੀ ਨਹੁੰਦਰ ਜਾਲ ਦੇ ਧਾਗੇ 'ਚੋਂ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਨਾ ਨਿਕਲੇ। ਜਾਲ ਦੀ ਗੰਢ ਵੀ ਸਖ਼ਤ ਦਿੰਦੀ।

ਕਈ ਦਿਨ ਲਾ ਕੇ ਉਹਨੇ ਜਾਲ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਜਾਲ ਦੇ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਉਸਨੇ ਲਾਲ ਮੁੱਲ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਚੌਹਗੀ ਗੱਠ ਲਾਈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨਾਲ ਲੰਮੀ ਬਗੀਕ ਰੱਸੀ ਗੱਠੀ।

ਜਾਲ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੇ ਰੱਸੀ ਦੀ ਗੁੜੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਗੁੜੀ ਦੇ ਬਚਦੇ ਸਿਰੇ ਦੇ 'ਤੇ ਰਿਸਕਵੀਂ ਗੰਢ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਰਿਸਕਵੀਂ ਗੰਢ ਨੂੰ ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਜੰਗਲ 'ਚ ਜਾ ਕੇ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਸੀ।

6

ਰਘੁਨਾਥ ਦਾ ਪਿਉ ਤੋਤੇ ਫੜਨ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਰਘੁਨਾਥ ਵੀ। ਪਰ ਉਹ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਉਹਦੇ ਪਿਉ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ, ਦੂਰ ਜਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾਉਂਦਾ। ਨੇੜੇ ਲਾਇਆ ਜਾਲ ਅਕਸਰ ਖਾਲੀ ਰਹਿੰਦਾ। ਵਿਰਲੇ ਆਏ ਤੋਤੇ ਦਾਣੇ ਚੁਗ ਕੇ ਤੁਰਦੇ ਲਗਦੇ। ਸਾਗ ਦਿਨ ਗਾਲ ਕੇ ਪੰਜ-ਚਾਰ ਤੋਤੇ ਫੜੇ ਜਾਂਦੇ। ਪਰ ਪਿਉ ਲਈ ਇਹ ਫਿਕਰ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸੁਰਤ ਸੰਭਲਣ ਤੋਂ ਜਿਹੜੀ ਤੌਰ ਤੁਰਦਾ ਆਇਆ ਸੀ, ਅੱਜ ਤੱਕ ਉਹਦੇ 'ਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ।

ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਆਖਣ-ਤੱਤਕੇ ਮੰਦਰ ਜਾਂਦਾ। ਪੁਜਾਰੀ ਸਭ ਨੂੰ ਕਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਰੜਾ 'ਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੰਕਾਰੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ, 'ਪਾਪੀ ਕੋ ਮਾਰਨੇ ਕੌ ਪਾਪ ਮਹਾਂ-ਬਲੀ ਹੈ' ਉਹਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੀਤੀ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਨਿਮਰ ਰਖਦਾ। ਉਹ ਕਦੇ ਦੇਵਕੀ ਨੂੰ ਉੱਚਾ-ਨੀਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲਿਆ, ਨਾ ਹੀ ਕਦੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਝਿੜਕਦਾ ਸੀ।

ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਰੁੱਖੀ-ਸੁੱਕੀ ਖਾ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ।

ਘਰ 'ਚ ਹਰ ਵੇਲੇ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਤਿੰਨੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇਵਕੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਲਾ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਵਿਹੜਾ ਸੁੰਭਰਦੀ। ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਜੰਗਲ 'ਚੋਂ ਡੱਕੇ-ਡੱਲੇ ਚੁਗ ਲਿਆਉਂਦੀ। ਨਿੱਕੀ ਕੁੜੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕਨਾਲੀ 'ਚ ਕੱਪੜੇ ਧੋ ਲੈਂਦੀ। ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਨਿਚੋੜ ਕੇ ਧੁੱਪੇ ਡਰੇ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਪਾਉਂਦੀ ਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਘਰ ਦਾ ਇਕ ਲੀਹਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਕੋ ਲੀਹੇ ਚਾਰੇ ਮਾਵਾਂ-ਧੀਆਂ ਤੁਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸੀ।

ਪਰ ਰ੍ਘੁਨਾਥ ਫਿਰ ਵੀ ਉਦਾਸ ਰਹਿੰਦਾ। ਤੋਤਿਆਂ ਦੀ ਵੱਟਤ ਦੀ ਗਿਣਤੀ-ਮਿਣਤੀ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਮਨ ਕਾਹਲਾ ਪੈਣ ਲਗਦਾ। ਉਹਦੇ ਮਨ 'ਚ ਪਿੰਜਰੇ ਹੀ ਪਿੰਜਰੇ ਵਸੇ ਹੋਏ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਉਹਦੇ ਮਨ 'ਚ ਹੀ ਲਟਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਘਰ ਦੇ ਵਰਾਂਡੇ 'ਚ ਨਾ ਆਉਂਦੇ।

ਉਹ ਪ੍ਰੀਤੂ ਨਾਲ ਤੋਤੇ ਫੜਨ ਗਿਆ ਅਚਾਨਕ ਕਾਹਲੀ ਤੁਰਨ ਲਗਦਾ। ਮਨ ਦੇ ਵੇਗ 'ਚ ਉਹ ਪ੍ਰੀਤੂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਚਾਨਕ ਉਹਦੀ ਉੱਚੀ ਉਠਦੀ ਸੋਚ ਪਤੰਗ ਦੇ ਡੋਲਾ ਖਾਣ ਵਾਂਗ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪਟਕਦੀ। ਉਹ ਪਿਛਾਂਹ ਮੁੜ ਕੇ ਵੇਖਦਾ। ਪ੍ਰੀਤੂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕਾਫ਼ੀ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ।

ਉਹ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਨਾਲ ਰਲਾਉਂਦਾ। ਅੰਤ ਫਿਰ ਓਹੀ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਤੋਤੇ ਫੜਨ ਦੇ ਗੋੜ 'ਚ ਉਲੜ ਜਾਂਦਾ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚ ਦਾ ਪਤੰਗ ਉੱਡਦਾ। ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਛੂਂਹਦਾ। ਉੱਚਾ ਹੋਈ ਜਾਂਦਾ। ਹੋਰ ਉੱਚਾ ਹੋਈ ਜਾਂਦਾ। ਅੰਤ ਹਵਾ ਦਾ ਤੇਜ਼ ਬੁੱਲਾ ਆਉਂਦਾ। ਪਤੰਗ ਦੀ ਉਤਲੀ ਨੁੱਕਰ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਵਜਦੀ। ਉਹ ਫਿਰ ਰੁਕਦਾ। ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਵੇਖਦਾ। ਪ੍ਰੀਤੂ ਫਿਰ ਕਾਫ਼ੀ ਪਿੱਛੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ।

ਉਹ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਨਾਲ ਰਲਾਉਂਦਾ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਨ 'ਚ ਕਈ ਵਾਰ ਹੁੰਦਾ। ਰ੍ਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਲੱਗਣ ਲੱਗਿਆ। ਉਹਦਾ ਬਾਪ ਉਸਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਰਨ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਿਹਾ। ਉਹਨੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿੜੀਆਂ ਫੜਨ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਦੇ ਬੱਚੇ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡੇ ਸਨ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਤੋਤੇ ਫੜਨ ਦੀ ਕਾਹਲ 'ਚ ਤੁਰਦਾ-ਤੁਰਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਪਿੱਉ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਇਆ। ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਪਿੱਛੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਜੇ ਉਹਨੂੰ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਨਾਲ ਰਲਾਇਆ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਹ ਰੁਕਿਆ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਤੋਰ ਹੋਰ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ।

ਰ੍ਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਪਿੱਉ ਦੇ ਫੜੇ ਤੋਤਿਆਂ ਨਾਲ ਤਸੱਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਬਚਪਨ 'ਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਘਰ ਨੂੰ ਤੋਤਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਕਈ ਵਾਰੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਆਉਂਦਾ। ਪਰ ਤੜਕੇ ਵਰਾਂਡੇ 'ਚ ਲਟਕਦੇ

ਤੋਤਿਆਂ ਦੇ ਤੀਹ-ਪੈਂਤੀ ਪਿੰਜਰੇ ਵੇਖ ਕੇ ਦਿਲ ਛੁੱਬਣ ਲਗਦਾ।

ਉਹ ਰੋਜ਼ ਤੋਤੇ ਫੜ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੇ। ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਸੁਮਨ ਬੋਲਣਾ ਸਿਖਾਉਂਦੀਆਂ। ਰਾਧਾ ਵਿਆਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਅੱਠ-ਦਸ ਤੋਤੇ ਬੋਲਣ ਲਗਦੇ। ਪ੍ਰੀਤੂ ਕਰਨਪੁਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੰਦਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੰਗਲਵਾਰ ਤੇ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਵੇਚ ਆਉਂਦਾ। ਜਿੰਨੇ ਤੋਤੇ ਰਲਦੇ, ਓਨੇ ਬੋਲਣਾ ਸਿੱਖ-ਸਿੱਖ ਕੇ ਨਿਕਲੀ ਜਾਂਦੇ। ਰ੍ਘੁਨਾਥ ਦੀ ਸੋਚ 'ਚ ਹਰ ਵੇਲੇ ਹਲਚਲ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਹ ਸੋਚਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰੇ ਤੋਤਿਆਂ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਧਦੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਇਉਂ ਤਾਂ ਉਹ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਣਗੇ।

ਰ੍ਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਪ 'ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਗਿਲਾ ਸੀ, ਉਹ ਤੋਤੇ ਵੇਚਣ ਵੇਲੇ ਭਾਅ 'ਤੇ ਅੜਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਤੋਤੇ ਵੇਚਣ ਵੇਲੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਲਗਦਾ, ਉਹ ਗਾਹਕ ਦੀ ਰੌਂਅ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਨਾਲ ਆਏ ਬੱਚੇ ਦੀ ਕਾਹਲ ਦਾ ਛਾਇਦਾ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗਾਹਕ ਦੇ ਲਾਏ ਮੁੱਲ ਵੇਲੇ ਉਹ ਇਕ-ਦੋ ਵਾਰ 'ਨਹੀਂ ਜੀ, ਨਹੀਂ ਜੀ' ਕਰਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਪੈਸਾ-ਦੋ ਪੈਸੇ ਵਧਾ ਕੇ ਤੋਤਾ ਵੇਚ ਦਿੰਦਾ। ਰ੍ਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਲਗਦਾ, ਗਾਹਕ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵੱਧ ਪੈਸੇ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਲਗਦਾ ਉਹਦਾ ਬਾਪ ਜਿਵੇਂ ਨਿੰਬੂ ਨਿਚੋੜਨ ਵੇਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪੂਰਾ ਰਸ ਨਹੀਂ ਕਢਦਾ।

ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿੱਉ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਉਹਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ 'ਉਣਤਾਈਆਂ' ਭਾਂਪ ਲਈਆਂ ਸੀ। ਉਹ ਸੋਚਦਾ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਜੋ 'ਗਲਤੀਆਂ' ਉਹਦੇ ਬਾਪ ਨੇ ਕੀਤੀਆਂ ਨੇ, ਉਹ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਉਹਦੇ ਮਨ 'ਚ ਬਾਪ ਪ੍ਰਤੀ ਹਲਕਾ-ਹਲਕਾ ਗੁੱਸਾ ਵੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹਦੇ ਬਾਪ ਨੇ ਉਹਦੇ ਬਚਪਨ 'ਚ ਕਦੇ ਬੱਪੜ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਾਰਿਆ, ਨਾ ਹੀ ਕਦੇ ਝਿੜਕਿਆ ਸੀ। ਤਿੱਬ-ਤਿਉਹਾਰ ਵੇਲੇ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੁਆਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਨੂੰ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿੰਦਾ। ਏਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਰ੍ਘੁਨਾਥ ਨੇ ਕਦੇ ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ। ਜੇ ਕਦੇ ਮਨ 'ਚ ਕੋਈ ਗੱਲ ਆ ਵੀ ਜਾਂਦੀ, ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਮੁੜ ਜਾਂਦੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਰ੍ਘੁਨਾਥ ਤੜਕੇ ਉਠਿਆ। ਮਾਂ ਤੋਂ ਰੋਟੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹਵਾ ਕੇ ਝੋਲੇ 'ਚ ਪਾ ਲਈਆਂ ਤੇ ਜਾਲ ਵੀ। ਵੱਡਾ ਪਿੰਜਰਾ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਭਰਿਆ ਛੋਲ੍ਹ ਵੀ ਉਹਨੇ ਹੱਥ 'ਚ ਫੜਿਆ। ਪ੍ਰੀਤੂ ਅਜੇ ਨਦੀ ਤੋਂ ਨਹਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੁੜਿਆ। ਰ੍ਘੁਨਾਥ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਉਡੀਕਿਆ ਨਹੀਂ। ਜੰਗਲ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈ ਕੇ ਤੁਰਦਾ-ਤੁਰਦਾ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਤੁਰਦਾ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਬੱਕ ਨਹੀਂ ਗਿਆ।

ਉਹਨੇ ਸੰਘਣੇ ਦਰਖਤਾਂ ਦਾ ਝੁੰਡ ਵੇਖ ਕੇ ਜਾਲ ਲਾਇਆ। ਪੋਟਲੀ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦਾਣਿਆਂ ਦਾ ਛਿੱਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਾਲ ਦੀ ਰੱਸੀ ਫੜ ਕੇ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਪਿਛਾਂ ਜਾ ਲੁਕਿਆ। ਖਿੱਲਰੇ ਦਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਰਲੇ-ਮਿਲੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ ਝੁੰਡ ਆ ਕੇ ਦਾਣੇ ਚੁਗਣ ਲੱਗਿਆ। ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੇ ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਾਂਗ ਖੁਸ਼ੀ ਝਲਕੀ। ਉਹਨੇ ਸਗੀਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਤਾਣ ਝਟਕਾ ਮਾਰਨ

ਵਾਲੇ ਹੱਥ 'ਚ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਉਹਨੇ ਕਾਹਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦਾਣੇ ਖਾਂਦੇ-ਖਾਂਦੇ ਪੰਛੀ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਭੁੱਲ ਜਾਣ। ਚੌਗ ਅੱਧੋਂ ਵੱਧ ਮੁੱਕੀ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਹਥੇਲੀ 'ਤੇ ਲਪੇਟੀ ਰੱਸੀ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਹੋਰ ਕਸਿਆ। ਫਿਰ ਕਚੀਚੀ ਵੱਟ ਕੇ ਰੱਸੀ ਨੂੰ ਇਕਦਮ ਝਟਕਾ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਭੱਜ ਕੇ ਉਲਟਾ-ਪੁਲਟਾ ਕੇ ਜਾਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉਲਝਾਅ ਦਿੱਤਾ। ਉਲਝੇ ਜਾਲ 'ਚ ਉਹਨੇ ਵੇਖਿਆ, ਚਾਰ ਪੰਛੀ ਫਸੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਦੋ ਤੋਤੇ ਸੀ। ਇਕ ਘੁੱਗੀ ਤੇ ਗੁਟਾਰ। ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਉਹਨੇ ਜਾਲ 'ਚੋਂ ਤੋਤੇ ਕੱਢ ਕੇ ਪਿੰਜਰੇ 'ਚ ਪਾਏ। ਫੇਰ ਗੁਟਾਰ ਤੇ ਘੁੱਗੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਚੋਂ ਜਾਲ ਦੇ ਧਾਰੇ ਕੱਢ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੂਹਰੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਅ ਕੇ ਹਵਾ 'ਚ ਉਡਾ ਦਿੱਤੇ। ਦੁਪਹਿਰ ਤੱਕ ਉਹਨੇ ਚਾਰ ਜਾਲ ਲਾਏ। ਉਹਦੇ ਪਿੰਜਰੇ 'ਚ ਤੋਤੇ ਸੱਤ ਹੋ ਗਏ ਸੀ।

ਦੁਪਹਿਰ ਹੋਇਆ। ਉਹਨੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣੀ। ਪਾਣੀ ਪੀ ਕੇ ਉਹ ਇਕ ਬੋਹੜ ਹੇਠ ਸੈਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ। ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਫੜੇ ਤੋਤਿਆਂ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਬਕਾਵਟ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਪੈਣ ਲੱਗੀ। ਉਹਨੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਰੀਆਂ। ਹਵਾ ਦਾ ਇੱਕ ਬੁੱਲਾ ਆਇਆ। ਉਹਦੀ ਜਾਗਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਦੀ ਕਿਤੇ ਉਡਾ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ।

ਉਹ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪਿਆ ਸੀ।

ਸੁਪਨਾ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਜਾਲ ਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤੋਤੇ ਫਸ ਰਹੇ ਸੀ। ਫੜੇ ਤੋਤਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਏਨੀ ਸੀ ਕਿ ਪਿੰਜਰੇ 'ਚ ਪੈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੇ। ਜਾਲ ਵਾਲੇ ਝੋਲੇ 'ਚ ਵੀ ਤੋਤੇ ਪਾ ਲਏ ਸਨ। ਪਰ ਤੋਤੇ ਤਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਜਾਲ 'ਚ ਉਲਝੇ ਪਏ ਸੀ। ਉਲਝੇ ਤੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਹੁਣ ਕੀ ਕਰੇ?

ਪਰ ਬੋਹੜ ਤੋਂ ਇਕ ਘੁੱਗੀ ਨੇ ਘੂੰ-ਘੂੰ ਕਾਹਦੀ ਕੀਤੀ। ਉਹਦੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਗਈ। ਉੱਠ ਕੇ ਡੋਲ੍ਹੇ 'ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ। ਗੀਝੇ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਡੋਲਿਆਂ ਦਾ ਫੁੱਕਾ ਮਾਰਿਆ। ਇਕ ਵਾਰ ਪਾਣੀ ਫੇਰ ਪੀਤਾ ਤੇ ਤੋਤਿਆਂ ਵਾਲਾ ਪਿੰਜਰਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਅਗਾਹ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਦਿਨ ਛਿਪਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨੇ ਚਾਰ ਜਾਲ ਹੋਰ ਲਾਏ। ਅਖੀਰਲਾ ਜਾਲ ਲਾਉਣ ਵੇਲੇ ਉਹ ਪੂਰਾ ਬੁਸ਼ ਸੀ। ਫੜੇ ਤੋਤਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਗਿਆਰਾਂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਉਹਦੇ ਹੱਥ 'ਚ ਤੋਤਿਆਂ ਵਾਲਾ ਪਿੰਜਰਾ ਸੀ। ਮੌਢੇ 'ਚ ਬੂਟੀਆਂ ਵਾਲਾ ਖੰਦਰ ਦਾ ਝੋਲਾ। ਉਹਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪਾਣੀ ਦੇ ਭਰੇ ਭਾਂਡੇ ਵਾਂਗ ਛਲਕ-ਛਲਕ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਹਦੀ ਤੁਰ ਤੇਜ ਸੀ। ਤੜਕੇ ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਿਆ। ਉਹ ਏਨੀ ਦੂਰ ਲੰਘ ਆਇਆ ਹੈ। ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੋਤੇ ਫੜਨ ਦੀ ਆਸ 'ਚ ਕਰੇ ਪੈਂਡੇ ਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਿਆ। ਮੁੜਨ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਜੰਗਲ ਮੁੱਕਣ

'ਚ ਨਾ ਆਇਆ, ਵਾਟ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਪੱਛਮ ਦੀ ਗੋਦ 'ਚ ਜਾ ਕੇ ਸੂਰਜ ਛਿਪਿਆ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਅਜੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਦੂਰ ਸੀ।

ਘਰੇ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਚ ਖੜੀ ਉਡੀਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਭੈਣਾਂ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੋਟੀ ਵਾਲੇ ਭਾਂਡੇ ਮਾਂਜ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

ਗਲੀ 'ਚੋਂ ਆਵਾਜਾਈ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਨਦੀ ਕਿਨਾਰੇ ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਗੋੜਾ ਦੇਣ ਗਏ ਵਿਹਲੜ ਮੁੰਡੇ ਮਨਾਂ ਦੀ ਭੜਾਸ ਕੱਢ ਕੇ ਕਦੋਂ ਦੇ ਆ ਗਏ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਬਾਪ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਤਿੰਨ ਤੋਤੇ ਫੜੇ ਸਨ।

ਰਘੁਨਾਥ ਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਪਿੰਜਰਾ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਰੱਖਿਆ। ਵਰਾਂਡੇ 'ਚ ਜਗਦੇ ਦੀਵੇ ਦਾ ਚਾਨਣ ਇਕਦਮ ਪਿੰਜਰੇ 'ਤੇ ਪਿਆ। ਦੇਵਕੀ ਨੇ ਪਿੰਜਰਾ ਵੇਖਿਆ। ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਬੁਸ਼ੀ ਤੈਰ ਗਈ। ਝੁੰਘੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਇਕਦਮ ਲਿਸ਼ਕੀਆਂ। ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਾਂ ਨੂੰ ਏਨੀ ਬੁਸ਼ ਹੋਈ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ।

ਸੁਮਨ ਰਘੁਨਾਥ ਦੇ ਨਾਲ ਆ ਬੈਠੀ। ਆਸ਼ਾ ਨੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਿਲਾਸ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿੱਤਾ। ਦੇਵਕੀ ਥਾਲੀ 'ਚ ਰੋਟੀ ਪਾ ਲਿਆਈ।

ਪ੍ਰੀਤੂ ਉੱਠਿਆ। ਉਹਨੇ ਪਿੰਜਰੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਗੋੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਵੀ ਦਿਲੋਂ ਪੂਰਾ ਬੁਸ਼ ਸੀ। ਪਰ ਮੂੰਹੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ।

ਜਿਸ ਦਿਨ ਰਘੁਨਾਥ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਲੁਹਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪਿੰਜਰਾ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਏਡਾ ਵੱਡਾ ਪਿੰਜਰਾ ਉਹਨੇ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ? ਏਸ 'ਚ ਪਾਉਣ ਲਈ ਏਨੇ ਤੋਤੇ ਕਿੱਥੋਂ ਆ ਜਾਣਗੇ ਪਰ ਅੱਜ ਸੱਚੀਆਂ ਆਏ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਘਰ ਦੇ ਮਾੜੇ ਦਿਨ ਸਰਕਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹੋਣ। ਮਨ ਹੀ ਮਨ 'ਚ ਉਹ ਕਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਧਿਆਉਂਦਾ-ਧਿਆਉਂਦਾ ਆਪਣੇ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਆ ਪਿਆ।

ਰਘੁਨਾਥ ਰੋਟੀ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਸੁਮਨ ਸਬਾਤ 'ਚੋਂ ਖਾਲੀ ਪਿੰਜਰੇ ਚੁੱਕ ਲਿਆਈਆਂ। ਇਕੱਲਾ-ਇਕੱਲਾ ਤੋਤਾ ਪਿੰਜਰੇ 'ਚ ਪਾਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਛੱਤ ਨਾਲ ਲਟਕਦੀਆਂ ਹੁੱਕਾਂ ਘੱਟ ਸਨ। ਖਾਲੀ ਪਿੰਜਰੇ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋ-ਦੋ ਤੋਤੇ ਵੀ ਪਾਉਣੇ ਪਏ।

ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲੱਗਿਆ, ਕਦੋਂ ਨੀਂਦ ਆ ਗਈ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਪਾਸਾ ਵੀ ਨਾ ਲਿਆ। ਬਕਾਵਟ ਨੀਂਦ 'ਤੇ ਭਾਰੂ ਹੋਈ ਪਈ ਸੀ।

ਨਵੰਬਰ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸੀ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦੋਂ ਦਿਨ ਦੀ ਗਰਮੀ ਨੇ ਠੰਡੀ ਹਵਾ ਅੱਗੇ ਦਮ ਤੋਂਝਿਆ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹੀ। ਠੰਡ ਮੰਨ ਕੇ ਛਾਤੀ ਤੱਕ ਲਿਆ ਖੇਡ ਉੱਤੇ ਖਿੱਚਿਆ ਤੇ ਪਾਸਾ ਲੈ ਕੇ ਫੇਰ ਸੌਂ ਗਿਆ।

ਮੰਦਰ 'ਚ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਨਦੀ ਤੋਂ ਬੰਦੇ ਨਹਾ ਕੇ ਮੁੜ ਆਏ ਸਨ। ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਜਗਾਇਆ ਨਹੀਂ। ਮਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ।

ਰਾਤ ਉਹ ਬੱਕ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਬਾਪ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ। ਜੰਗਲ 'ਚ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ ਹੀ ਏਨੇ ਤੋਤੇ ਫੜੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਨੇ। ਭੈਣਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਉਹਨੂੰ ਜਗਾਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗਲੀ ਚੌਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ। ਉਹ ਉਠਿਆ। ਖੱਦਰ ਦਾ ਪਰਨਾ, ਗੜਵੀ ਤੇ ਖਾਲੀ ਬਾਲਟੀ ਚੁੱਕੀ ਤੇ ਨਦੀ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਪਿੰਡ ਦੀ ਫਿਰਨੀ ਤੱਕ ਉਹਨੂੰ ਨਹਾਉਣ ਗਏ ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਇਕ-ਦੋ ਬੰਦੇ ਮਿਲੇ। ਉਹ ਵੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਛਿਪਦੇ ਪਾਸੇ ਵਾਲੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਦੋ ਬੁੜੇ ਸਨ। ਅੱਗੜਾਂ ਰੂੜੀਆਂ 'ਤੇ ਗੋਹਾ ਸੁੱਟ ਕੇ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸੀ। ਪਰ ਨਦੀ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਰਾਹ ਦੂਰ ਤੱਕ ਸੁੰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ।

ਨਦੀ ਦਾ ਘਾਟ ਉੱਤਰ ਕੇ ਉਹਨੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਰੱਸਾ ਫੜ ਕੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬਾਲਟੀ ਖਿੱਚੀ। ਕਿਨਾਰੇ ਤੋਂ ਪਾਸੇ ਹੋ ਕੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨਹਾਤਾ।

ਨਹਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਖੱਦਰ ਦੇ ਪਰਨੇ ਨਾਲ ਪਿੰਡਾ ਪੂੰਝ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਨਿਗ੍ਰਾ ਨਦੀ ਦੇ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ 'ਤੇ ਪਈ...ਤੇ ਫੇਰ ਜਿਵੇਂ ਨਿਗ੍ਰਾ ਗੱਡੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਨਦੀ ਦਾ ਪਾਣੀ ਦੂਰ, ਹੋਰ ਦੂਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਉਹਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ...ਤੇ ਫੇਰ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ-ਵੇਖਦਾ ਓਸ 'ਚ ਰਲ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਪਿੰਡ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਉਹਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹੋਣ।

ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਚੰਦੂ ਘਾਟ ਦੇ ਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਆ ਕੇ ਖੜਕ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੱਪੜੇ ਪਾਏ ਤੇ ਘਾਟ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉੱਤਰਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਘਾਟ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਨਹੀਂ ਉੱਤਰੇਗਾ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਚੰਦੂ ਨਹਾਉਣ ਲਈ ਘਾਟ ਦੀ ਢਲਾਣ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹੇਗਾ।

ਚੰਦੂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਨਹਾਉਣ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਰੱਸੇ ਵਾਲੀ ਬਾਲਟੀ ਖਿੱਚਦਾ ਤੇ ਘਾਟ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਆ ਕੇ ਨਹਾਉਂਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਦੇ ਵੱਡ-ਵੱਡੇ ਕਰਦੇ ਆਏ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਸਨੇ ਜੋ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੀ, ਉਹੀ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਨਹਾ ਕੇ ਚੰਦੂ ਨੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬਾਲਟੀ ਭਰੀ ਤੇ ਰੱਸਾ ਬਾਲਟੀ ਦੇ ਕੜੇ ਨਾਲੋਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਮੌਢੇ ਉੱਤੇ ਧਰ ਲਿਆ ਤੇ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਆਉਣ ਲੱਗਿਆ। ਪਿੰਡ ਵੜਦਿਆਂ ਉਹਨੂੰ ਜੋ ਵੀ ਮਿਲਦਾ, ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਉਹਨੂੰ 'ਰਾਮ-ਰਾਮ' ਕਰਦਾ, ਅੱਗੋਂ ਅਗਲਾ ਹੌਲੀ ਆਵਾਜ਼ 'ਚ ਜਵਾਬ ਦੇ ਕੇ ਅੱਗੋਂ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ। ਉਸਦੇ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ 'ਰਾਮ-ਰਾਮ' ਬੁਲਾਉਣ 'ਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਨਦੀ ਦੇ ਘਾਟ ਤੋਂ ਨਹਾ ਕੇ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਅੱਗੜਾਂ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਆਪ ਨਹਾਉਣ ਤੇ ਕੱਪੜੇ ਧੋਣ ਜਾਂ ਸਕਦੀਆਂ ਨੇ।

ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਜੰਗਲ ਵੱਲ ਤੁਰ ਜਾਂਦੇ। ਕਿਸਾਨ ਖੇਤਾਂ ਵੱਲ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਮੰਦਰ ਨੇੜਲੀ ਸੱਬ ਚ ਆ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਮਾਰਨ ਲਗਦੇ। ਪਿੰਡ ਚ ਹੋਈਆਂ ਮੌਤਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੌਤਾਂ ਕਾਰਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਨੁਕਸਾਨ ਜਾਂ ਕੋਈ ਪਿੰਡ 'ਚ ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਹਲਾ ਵੇਲਾ ਲੰਘਾਉਂਦੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਨਿੱਕੀ-ਨਿੱਕੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਟੋਕਾ-ਟਕਾਈ ਵੀ ਕਰਦੇ ਪਰ ਅੜਨ-ਝੜਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਪੁੱਗਤ ਏਥੇ ਵੀ ਭਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ।

ਗਜ਼-ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਉਲਟ ਪਿੰਡ 'ਚ ਕਦੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਾਪਰੀ। ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਕਰਕੇ ਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਚ ਰਹਿੰਦੇ। ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਅਕਲ ਵਰਤ ਕੇ ਟੱਬਰ ਪਾਲਦੇ। ਵਿਆਹਾਂ ਵੇਲੇ ਕਰਜ਼ੇ ਚੜ੍ਹਦੇ। ਬੱਚੇ ਲਾਹੂਣ ਲਈ ਵੱਡੇ ਹੋਈ ਜਾਂਦੇ। ਪਿੰਡ ਦਾ ਵਹਿਣ ਨਦੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਵਹੀ ਜਾਂਦਾ। ਰੋਟੀ ਕਿਸੇ ਘਰ ਦੀ ਖੜ੍ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਹੁਤਾ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੀਂਹ ਪੈਂਦੇ ਦੂਰ ਦੇ ਖੇਤਾਂ 'ਚ ਖੇਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਅੱਠ-ਦਸ ਚਲਦੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਹੀ ਖੂਹ ਲਾਏ ਹੋਏ ਸੀ। ਨਦੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਖੇਤ ਬੀਜਦੇ। ਪਾਣੀ ਲੈਣ ਲਈ ਕੋਈ ਰੋਕ-ਟੋਕ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਬੱਚੇ ਮੰਦਰ ਆ ਕੇ ਪੜ੍ਹਦੇ। ਪੁਜਾਰੀ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰ ਕੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਬਣੇ ਆਪਣੇ ਘਰ 'ਚ ਜਾਂਦਾ। ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਪੱਠੋਂ ਖਾ ਕੇ ਲੱਸੀ ਪੀਂਦਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਸੌਂ ਕੇ ਉਹ ਦਸ ਕੁ ਵਜੇ ਵਿਹੜੇ ਵਾਲੇ ਬੋਹੜ ਬੱਲੇ ਆਉਂਦਾ। ਉਸਦੇ ਹੇਠਾਂ ਤਖਤਪੇਸ਼ ਛਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਧੋਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਲੱਤਾਂ 'ਚ ਅੜ੍ਹੁਗ ਕੇ ਪਲੰਥੀ ਮਾਰਦਾ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਚਲਦੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਟਾਵੇਂ-ਟਾਵੇਂ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਆ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ। ਘਰਾਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੇਠਾਂ ਵਿਛਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਨਵੇਂ ਸਿਖਾਂਦਰੂ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਕੱਚੀ ਪੈਨਸਿਲ ਨਾਲ ਅੱਖਰ ਉਘੇੜ ਕੇ ਦਿੰਦਾ। ਬੱਚੇ ਬਾਂਸੀ ਦੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਕੱਚੇ ਅੱਖਰਾਂ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਸਿਆਹੀ ਫੇਰੀ ਜਾਂਦੇ। ਸ਼ਿਆਮੀ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ 'ਚ ਲਹਿੰਦੇ। ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਉਘੇੜ ਲਿਖਣ ਲਗਦੇ।

ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਸਿਖਾਉਂਦਾ। ਜਮ੍ਹਾਂ, ਘਟਾਓ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਵੀ। ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਦੇਈ ਜਾਂਦਾ। ਰਾਧਾ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਕੋਈ ਅੱਸ ਸੌਖਾ ਕਰਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ।

ਦਿਨ ਤਪਣ ਲਗਦਾ। ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਪਾਠ ਸੁਣਦਾ। ਦੁਪਹਿਰ ਹੁੰਦੀ।

ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਘਰੇ ਭੇਜ ਦਿੰਦਾ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਾਪੇ ਆਪਣੇ ਕਮਾਏ ਰਿਜਕ ਚੌਂ ਤਿਲੁ-ਛੁੱਲ ਦੇ ਕੇ ਮੰਦਰ ਚਲਾਈ ਜਾਂਦੇ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੁਜਾਰੀ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਚੱਲੀ ਜਾਂਦਾ।

ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਛੋਟੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਘਰਾਂ ਚ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਤੜਕੇ ਦਾ ਚੁੱਲ੍ਹਾ ਚੌਂਕਾ ਨਿਬੇੜ ਕੇ ਬਾਲਟੀਆਂ, ਕੱਪੜੇ ਧੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕਨਾਲੀਆਂ ਤੇ ਕਨਾਲੀ ਚ ਧੋਣ ਵਾਲੇ ਕੱਪੜੇ ਤੇ ਘਰੇ ਬਣਾਈਆਂ ਨਿੰਮ ਦੀਆਂ ਸਾਬਣਾਂ ਦੀਆਂ ਟਿੱਕੀਆਂ ਰੱਖੀ ਨਦੀ ਤੇ ਜਾਂਦੀਆਂ।

ਘਰ ਦੀ ਵਲਗਣ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਉਹ ਸੌਖੇ-ਸੌਖੇ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀਆਂ। ਦੂਰੋਂ ਵੇਖਿਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਪਾਈਆਂ ਰੰਗ-ਬਿੰਗੀਆਂ ਸਾੜੀਆਂ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਰੰਗੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਦੀ ਵੱਲ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਇਉਂ ਲਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਸੀਦਿਆ ਹੋਇਆ ਪਿੰਡ ਨਦੀ ਦੇ ਚਿੱਟੇ ਪਾਣੀ ਚ ਰਲਣ ਆ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਘੱਝੋਂ ਤੁਰਨ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਚ ਕਾਹਲ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਫਿਰਨੀ ਟਾਪਦੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬੰਧਨ ਪਲਾਂ ਚ ਹੀ ਕੱਚੇ ਰੰਗ ਵਾਂਗ ਲਹਿ ਜਾਂਦੇ। ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਬੁੱਲ੍ਹੀ ਹੋਂਦ ਚ ਧਿੱਲਰ-ਧਿੱਲਰ ਪੈਂਦੀਆਂ ਉਹ ਇਕ-ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਬੁੱਲ੍ਹ-ਬੁੱਲ੍ਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਲੜਕੀਆਂ, ਲੜਕੀਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਔਰਤਾਂ, ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ।

ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਮੇਲ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ ਬਣਦੀਆਂ। ਅੱਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਤੁਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਉਹ ਰਾਤ ਦੇ ਨਿਪਟਾਏ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ।

ਘਰ ਚ ਕੋਈ ਮਹਿਮਾਨ ਆਇਆ ਹੁੰਦਾ, ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਚਲਦੀ। ਮੁੰਡੇ ਜਾਂ ਕੁੜੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਗੱਲ ਚੱਲੀ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਢੱਸੀ ਜਾਂਦੀ। ਨਦੀ ਤੱਕ ਆਉਂਦੀਆਂ-ਆਉਂਦੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਜਦੋਂ ਮਨ ਖਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਆਪਸ ਚ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੀ ਨਾ ਰਹਿ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੋਜ਼ ਆਉਣਾ ਹੁੰਦਾ। ਰੋਜ਼ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਆਖਰ ਘਰਾਂ ਚ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕੁ ਨਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਸੀ ਪਰ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣਾ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ।

ਜੇ ਕੋਈ ਔਰਤ ਇਕ-ਦੋ ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ ਨਾ ਆਉਂਦੀ, ਉਹਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਦੇ ਪੇਕੇ ਜਾਣ ਜਾਂ ਬਿਮਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ। ਨਦੀ ਤੋਂ ਮੁੜ ਕੇ ਉਹ ਦੁੱਖ-ਤਕਲੀਫ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਤੇ ਇਕ-ਦੂਜੀ ਦੇ ਘਰੇ ਜਾ ਕੇ ਸਹਿਚਾਰ ਵੀ ਪੂਰਦੀਆਂ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਦੀ ਤੇ ਆਉਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਦੂਰ ਖੇਤਾਂ ਚ ਕੰਮ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ। ਨਦੀ ਨਾਲ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ

ਕਿਸਾਨ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਸਨ। ਉਹ ਇਥੇ ਅੱਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਹਲ ਜੋੜਦੇ, ਵਾਹੁੰਦੇ, ਬੀਜਦੇ ਤੇ ਵਚਦੇ ਪਰ ਉਝ ਵੀ ਇਹ ਔਰਤਾਂ ਮਰਦਾਂ ਵਾਂਗ ਕਿਨਾਰੇ ਦੇ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਹਾਉਂਦੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਮਰਦਾਂ ਨੇ ਨੀਵੇਂ ਕਰਕੇ ਬੜੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸੀ। ਨਹਾਉਣ ਵੇਲੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੜੀਆਂ ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਨਹਾਉਂਦੀਆਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਵਾਰੀ ਹੁੰਦੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਹਾਉਂਦੇ-ਨਹਾਉਂਦੇ ਔਰਤਾਂ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਹਸਦੀਆਂ। ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਹੁੰਦੀ। ਹੱਸਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਈ-ਕਈ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਹੇਠੋਂ ਆਉਣ ਤੱਕ ਬਣਿਆ ਰਹਿਦਾ। ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਵੀ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਰਹਿਦੀਆਂ। ਔਰਤਾਂ ਹੇਠਾਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਉਹ ਆਪਸ ਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਚ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਆਉਂਦਾ। ਇਕ-ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਧੌਲ-ਧੱਡਾ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ। ਮਾਰ ਕੇ ਭੱਜਣ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਵੀ ਚਲਦਾ। ਫੜੇ ਜਾਣ ਤੇ ਇਕ-ਦੋ ਗੁਤਨੀ ਪਿੱਛੇ ਜੜੀਆਂ ਵੀ ਜਾਂਦੀਆਂ।

ਔਰਤਾਂ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਜਿਵੇਂ ਖੰਬ ਲਾ ਕੇ ਉੱਡ ਜਾਂਦੀ। ਮਾਵਾਂ, ਚਾਰੀਆਂ, ਤਾਈਆਂ ਦੀ ਇੱਜਤ, ਅਸਰ ਤੇ ਅਦਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਭਾਰੂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਚ ਆਏ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਮੌੜ ਕੇ ਦਿਲ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਸ਼ਰਮ ਦਾ ਜਿੰਦਗ ਮਾਰ ਕੇ ਕੱਪੜੇ ਧੋ ਰਹੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਦੀ ਤੋਂ ਰੱਸੇ ਵਾਲੀ ਬਾਲਟੀ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਭਰ-ਭਰ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਮਾਵਾਂ ਕੱਪੜੇ ਧੋ-ਧੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜਾਈ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਉਹ ਨਿਰੋੜ-ਨਿਰੋੜ ਕੇ ਸੁੱਕਣੇ ਪਾਉਂਦੀਆਂ।

ਔਰਤਾਂ ਕੱਪੜੇ ਧੋ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਲੜਕੀਆਂ ਨਿਰੋੜ ਕੇ ਸੁੱਕਣੇ ਪਾ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ਾਈ ਔਰਤਾਂ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿਦੀ ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਵਹਿਣ ਪਿੰਡ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਪੱਖ ਵੱਲ ਮੌੜ ਜਾਂਦੇ, ਜਿਸਦਾ ਓਹਲਾ ਉਹ ਲੜਕੀਆਂ ਤੋਂ ਕਰਨਾ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਚਲਦੀ ਗੱਲ ਵਿਚਲੇ ਭੇਤ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਝਟਕਾ ਦਿੰਦੇ। ਹੋ ਰਹੀ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਔਰਤ ਜਾਂ ਬੰਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਚ ਉੱਭਰਦਾ। ਗੱਲ ਦਾ ਅਸਰ ਪੁਰ ਦਿਮਾਗ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦੀਆਂ-ਸੁਣਦੀਆਂ ਉਮਰ ਤੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ।

ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਪੱਲੇ ਚ ਜਿਥੇ ਘਰਾਂ ਚ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਹੁਨਰ ਪੈਂਦੇ। ਅਕਲ ਤੇ ਝਿੜਕਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਪਰ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਭੇਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਹ ਚ ਘੁਲਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਔਰਤ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣ ਲਗਦਾ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਿਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮਿਲਦੀ ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਲ-ਮਨ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਸਤਰੀਤਵ ਵੱਲ ਲਿਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਧੁੱਪ ਤੇਜ ਹੁੰਦੀ। ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਨਾਲੀਆਂ ਚ ਕੱਪੜੇ ਮੁਤਮ ਹੋਣ ਲਗਦੇ। ਉਹ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀਆਂ। ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਲੱਗੇ ਦਰਖਤਾਂ

ਹੇਠ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੋਲੀਆਂ 'ਚ ਜਾ ਖੜ੍ਹਦੀਆਂ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਸੁੱਕਣੇ ਪਾਏ ਕੱਪੜੇ ਸੁੱਕੀ ਜਾਂਦੇ, ਅੰਰਤਾਂ ਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਘਰਾਂ ਵੱਲ ਪਰਤਦੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਤਣ ਤੱਕ ਨੰਦੂ ਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਤੇ ਨਾਲ ਆਏ ਬੱਚੇ, ਜਿਹੜੇ ਕਾਫੀ ਪਿੱਛੇ ਖੜ੍ਹ ਗਿਹਦੇ, ਉੱਦੋਂ ਤੱਕ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੜ੍ਹਦੇ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅੰਰਤਾਂ ਦੀ ਆਖਰੀ ਟੋਲੀ ਪਿੱਡ ਦੇ ਰਾਹ ਨਾ ਪੈਂਦੀ।

ਨੰਦੂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਬੜਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਬੜੇ 'ਤੇ ਉਹਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਨਹਾਉਂਦੀ। ਉਹਦੇ ਬੱਚੇ ਵੀ। ਉਹ ਕੱਪੜੇ ਧੋਂਦੇ ਤੇ ਸੁੱਕਣੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਪਾਉਂਦੇ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤੰਡੀਆਂ ਚੱਕੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਅੰਰਤ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਕਨਾਲੀ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਸ 'ਚ ਪਾਣੀ ਵਾਲੀ ਬਾਲਟੀ ਹੁੰਦੀ।

8

ਰਘੁਨਾਥ ਤੜਕੇ ਉੱਠਦਾ। ਖੱਦਰ ਦਾ ਪਰਨਾ ਤੇ ਰੱਸੇ ਵਾਲੀ ਬਾਲਟੀ ਲੈ ਕੇ ਨਦੀ 'ਤੇ ਜਾਂਦਾ। ਰਾਹ 'ਚ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਿਲਦਾ। ਉਹ ਸਿਰ ਨਿਵਾਉਂਦਾ ਪਰ ਪੈਰਾਂ 'ਚ ਨਦੀ 'ਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਕਾਹਲ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਮੁੜਨ ਦੀ ਵੀ।

ਉਹ ਨਹਾ ਕੇ ਮੁੜਦਾ। ਘਰਦਿਆਂ ਨੇ ਜੰਗਲ 'ਚ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਕੱਪੜੇ ਬਦਲਦਾ। ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਜੰਗਲ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈ ਜਾਂਦਾ। ਗਰਮੀ ਕਿੰਨੀ ਹੈ? ਹਵਾ ਵਗਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ? ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ।

ਸੱਤਾਂ-ਅੱਠਾਂ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਉਹਨੇ ਕਾਫੀ ਜੰਗਲ ਗਾਹ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੋਤਿਆਂ ਦੇ ਰੈਣ-ਬਸੇਰੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਦਰਖਤਾਂ 'ਤੇ ਨੇ। ਜਿੱਥੇ ਪਿਪਲਾਂ-ਬੋਹੜਾਂ ਦੇ ਸੰਘਣੇ ਦਰਖਤ ਹੁੰਦੇ, ਉੱਥੇ ਤੋਤੇ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ। ਜਿੱਥੇ ਟਾਹਲੀਆਂ, ਸਰੀਹ, ਲਸੂੜੇ ਤੇ ਹੋਰ ਕੱਚੇ ਦਰਖਤ ਹੁੰਦੇ, ਓਥੇ ਤੋਤਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੱਧ ਹੁੰਦੀ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਉੱਚੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਇਹ ਦਰਖਤ ਹੁੰਦੇ, ਉਥੇ ਗਿਣਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਹੁੰਦੀ।

ਪਿੱਡ ਦੇ ਗਰੀਬ ਲੋਕ ਜੰਗਲ 'ਚੋਂ ਦਰਖਤਾਂ ਦੇ ਸੁੱਕੇ ਟਾਹਣੇ ਵੱਡ ਕੇ ਲਿਜਾਂਦੇ। ਪਿਪਲ ਤੇ ਬੋਹੜ ਨੂੰ ਉਹ ਨਾ ਕਟਦੇ। ਨਾ ਹੀ ਘਰਾਂ 'ਚ ਬਾਲਦੇ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਰੂਪ ਸਮਝ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਕਰਦੇ। ਜੇ ਕੋਈ ਟਾਹਣਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ, ਉਹਨੂੰ ਸਿਰਫ ਚੰਦੂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲਿਜਾਂਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਕੋਈ ਵਾਧ-ਆਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੁੱਲ੍ਹੇ 'ਚ ਅੱਗ ਮੱਚਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦਰਖਤ ਦੀ ਹੋਈ।

ਹਨੂੰਗੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਉੱਚੇ ਥਾਂ 'ਤੇ ਲੱਗੇ ਕੱਚੇ ਦਰਖਤਾਂ ਦੇ ਟਾਹਣੇ ਜਾਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਟੁੱਟਦੀਆਂ। ਗਰੀਬ ਲੋਕ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕੋਠਿਆਂ 'ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਮੰਜੇ

ਵੀ ਲਾਹੀ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਤੁਹਾਨ ਦੀ ਚਾਲ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਵੀ ਲਾ ਲੈਂਦੇ ਕਿ ਝੱਖੜ ਨੇ ਜੰਗਲ 'ਚ ਦਰਖਤਾਂ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਟਾਹਣੇ ਤੌਝੇ ਹੋਣਗੇ।

ਉਹ ਤੜਕੇ ਕਾਹਲ ਨਾਲ ਉੱਠਦੇ। ਮੰਦਰ ਜਾਣ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਨਾ ਸਮਝਦੇ। ਸਾਰਾ-ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਰਲ ਕੇ ਅੱਧ-ਟੁੱਟੇ ਟਾਹਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਹੱਥਕੇ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਵੀ ਤੋੜਦਾ ਤੇ ਮੋਟੇ ਟਾਹਣਿਆਂ 'ਤੇ ਰੱਸੇ ਬੰਨ੍ਹ-ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਵੀ ਟਾਹਣੇ ਤੌਝੇ ਜਾਂਦੇ।

ਵੱਡੇ ਟਾਹਣਿਆਂ ਦੀ ਵੱਡ-ਟੁੱਕ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਨਾਲ ਕੁਹਾੜੀਆਂ ਲਿਜਾਂਦੇ। ਦਾਹ ਤੇ ਕੁਹਾੜੇ ਵੀ। ਦੁਪਹਿਰ ਤੱਕ ਉਹ ਟਾਹਣੇ ਵੱਡਦੇ-ਟੁੱਕਦੇ ਗਿਹਦੇ ਤੇ ਦਿਨ ਢਲਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਅ ਦੋ-ਦੋ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਗੇੜੇ ਲਾ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਦਾ ਬਾਲਣ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦੇ।

ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਧ ਆਏ ਝੱਖੜ ਕਾਰਨ ਉੱਤਰੇ ਹੁੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਣਕਾਂ, ਸਰਵਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਵੱਡੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਵਿਛ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਢੀ ਦਾ ਫਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਗਰੀਬ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ 'ਚ ਆਏ ਬਾਲਣ ਨੂੰ 'ਨੀਲੀ ਛੱਤ ਵਾਲੇ' ਦੀ ਰਹਿਮਤ ਸਮਝਦੇ।

ਗਰੀਬਾਂ ਦਾ ਲੱਕੜਾਂ ਢੋਣ ਦਾ ਕੰਮ ਮੁਕਦਾ ਤੇ ਜੰਗਲ 'ਚ ਲੱਕੜਹਾਰੇ ਪੰਛੀਆਂ ਆ ਯਕਦੇ। ਉਹ ਟੁੱਟੇ ਟਾਹਣਿਆਂ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਲੋਹੇ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਕਟੋਰੇ ਵਰਗੀ ਚੁੰਝ ਨਾਲ ਦਰਖਤ ਦੀ ਦੇਹ 'ਚੋਂ ਗੁੱਦਾ ਕੱਢੀ ਜਾਂਦੇ। ਗੁੱਦੇ ਦਾ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗ-ਡਿੱਗ ਢੇਰ ਲੱਗੀ ਜਾਂਦਾ।

ਲੱਕੜਹਾਰਿਆਂ ਦਾ ਵਜੂਦ ਦਰਖਤਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਧਸਦਾ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਅਕਦੇ-ਬਕਦੇ ਨਾ। ਭੁੱਖ-ਪਿਆਸ ਲਗਦੀ। ਉਹ ਕੀਡੇ-ਮਕੜੇ ਖਾ ਕੇ ਤੇ ਇੱਧੋਂ-ਉੱਧੋਂ ਪਾਣੀ ਪੀ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ 'ਤੇ ਫੇਰ ਆ ਲਗਦੇ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਦਰਖਤਾਂ ਦਾ ਗੁੱਦਾ ਕੱਢ-ਕੱਢ ਅੰਦਰ ਰੈਣ-ਬਸੇਰਾ ਬਣਾ ਦਿੱਦੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਟੁੱਟੇ ਟਾਹਣੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਚਲਾਉਂਦੇ।

ਲੱਕੜਹਾਰੇ ਇਹ ਘਰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਾਉਂਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਸਿਰਫ ਆ ਕੇ ਤੋਤਿਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਗਿਹਦੇ। ਤੋਤੇ ਆਪਣੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਨ ਮੰਨਦੇ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਸਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਪਿੱਡ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਕੜਹਾਰੇ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਤੇ ਤੋਤਿਆਂ ਦੇ ਬਿਨ-ਉਜ਼ਰਤੇ ਮਿਸਤਰੀ ਵੀ।

ਜਦੋਂ ਪਿਪਲਾਂ-ਬੋਹੜਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਟਾਹਣੇ ਟੁੱਟਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਡ ਦੇ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਬਾਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ। ਟਾਹਣੇ ਅੱਧ-ਟੁੱਟੇ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਬਚਦੇ ਟਾਹਣਿਆਂ ਨੂੰ ਆਗੀ ਨਾਲ ਵੀ ਵੱਡ ਲੈਂਦੇ। ਪਰ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਬਦਸ਼ਗਨ ਸਮਝਦੇ। ਬੇਤੀ ਦੇ ਕੰਮ 'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਰੈਲਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਦਰ ਦੀ ਦਲਾਨ 'ਚ ਸੁੱਟ ਆਉਂਦੇ। ਪੁਜਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚੁੱਲ੍ਹੇ 'ਚ ਬਾਲੀ ਜਾਂਦਾ।

ਜਦੋਂ ਪਿਪਲਾਂ-ਬੋਹੜਾਂ ਦੇ ਟਾਹਣੇ ਟੁਟਦੇ ਤਾਂ ਓਥੋਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਕੀਝੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਧੰਤ ਵਧੀ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਪੈਦਾ ਵੀ ਪਿਪਲ-ਬੋਹੜ ਦੀ ਦੇਰ ਚੌਂ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਪੋਰੇ ਨੂੰ ਖਾ-ਖਾ ਕੇ ਖੱਖਲਾ ਵੀ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ। ਅੰਤ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੀਡਿਆਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਚ ਵੀ ਤੋਤਿਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਰਹਿੰਦੇ।

ਝੱਖੜ ਨਾ ਆਉਂਦੇ। ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਬਾਲਣ ਮੁਕਦਾ। ਦਰਖਤ ਸੁੱਕੇ ਨਾ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਅੱਖ ਬਚਾ ਕੇ ਹਰੇ ਟਾਹਣੇ ਵੀ ਵਢਦੇ। ਲੱਕੜਹਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਕੰਮ ਮਿਲਦਾ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇਜ਼ ਚੁੱਝ ਚਲਦੀ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਖਤ ਦੀ ਦੇਰ ਦਾ ਗੁੜਦਾ ਹੇਠਾਂ ਫਿੱਗਣ ਲਗਦਾ।

ਤੋਤਿਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਲੂਣਿਆਂ ਚ ਰਹਿੰਦੇ।

ਤੋਤੀ ਆਂਡੇ ਦਿੰਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਆਂਡਿਆਂ ਦੇ ਛਿਲਕੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦੇਰ ਦੀ ਗਰਮੀ ਨਾਲ ਹਰ ਛਿਣ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਦੀ। ਆਂਡੇ ਵਿਚਲੇ ਬੱਚੇ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ ਜਾਂਦੇ।

ਤੋਤਾ ਤੋਤੀ ਲਈ ਇੱਧਰੋਂ-ਉੱਧਰੋਂ ਚੋਗਾ ਲੈਣ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਜਦ ਕਦੇ ਉਹ ਤੋਤਾ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਜਾਲ ਚ ਉਲੜ ਜਾਂਦਾ, ਉਸ ਦਿਨ ਉਡੀਕ-ਉਡੀਕ ਤੋਤੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪਕਦੀਆਂ। ਉਹ ਲੱਕੜਹਾਰੇ ਦੇ ਬਣਾਏ ਰੈਣ-ਬਸੇਰੇ ਚੌਂ ਆਪਣੀ ਸਿਰੀ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਤੋਤੇ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦੀ। ਉਹ ਨਾ ਆਉਂਦਾ। ਆ ਕੇ ਆਂਡਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੇ ਫਿਰ ਬਹਿੰਦੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕਰਦੀ।

ਦਿਨ ਛਿਪਦਾ। ਰਾਤ ਜੰਗਲ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਾਲੀ ਚਾਦਰ ਤਾਣ ਲੈਂਦੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਤੋਤੇ ਦੇ ਨਾ ਆਉਣ ਦਾ 'ਭਾਣਾ' ਮੰਨ ਕੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਨਿਆਸਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਰਾਤ ਭਰ ਦੀ ਭੁੱਖ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਇੱਧਰੋਂ-ਉੱਧਰੋਂ ਚੋਗਾ ਚੁਗਦੀ। ਪਰ ਉਹਦੇ ਮਨ ਚ ਇਹ ਸ਼ਿਆਲ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਉਹਦਾ ਤੋਤਾ ਆਇਆ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ?

ਸੇਵਾ ਦੇ ਦਿਨ ਪੂਰੇ ਹੁੰਦੇ। ਆਂਡਿਆਂ ਚੌਂ ਬੱਚੇ ਨਿਕਲਦੇ। ਖੜ੍ਹਾ ਜੀਵਨ ਅਗਾਂਹ ਤੁਰਦਾ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਬੱਚਿਆਂ ਚੌਂ ਨਰ ਤੇ ਮਾਦਾ ਦੇ ਜੋੜੇ ਬਣੀ ਜਾਂਦੇ। ਉਹ ਅਗਾਂਹ ਸੰਤਾਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਜਾਲਾਂ ਚ ਉਲੜ ਕੇ ਪਿੰਜਰਿਆਂ ਚ ਵੀ ਫਸੀ ਜਾਂਦੇ।

ਇਹ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਚੱਕਰ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਚੱਲੀ ਜਾਂਦਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਚ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਹਾਫ਼ੀਆਂ ਵੱਡਣ ਜਾਂਦੇ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਲਾਂਗੇ ਦੀ ਗਹਾਈ ਕਰਵਾ ਕੇ ਦਾਣੇ ਕਢਵਾਉਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਚ ਜੰਗਲ ਚ ਕੁਝ ਸ਼ਾਂਤੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਚੋਗ ਚੁਗ ਕੇ ਤੋਤੇ ਆਲੂਣਿਆਂ ਚ ਜਾਂਦੇ। ਤੋਤੀਆਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਂਦਰਾਂ ਠਰਦੀਆਂ।

ਪਰ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਰਘੁਨਾਥ ਤੋਤਿਆਂ ਲਈ ਸਰਾਪ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਉਹ ਦੁਪਹਿਰੇ ਹੋਰਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸੌਂਦਾ। ਉਹਨੇ ਜੰਗਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਿਰੇ ਗਾਹ ਮਾਰੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਤਿਆਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਰੈਣ-ਬਸੇਰੇ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਸਨ, ਜਿਥੇ ਤੋਤੇ ਅਕਸਰ ਆਲੂਣਿਆਂ ਚ ਪਰਤ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਓਥੇ ਵੀ ਤੋਤੀਆਂ ਦੀ ਨੀਂਦ ਉੱਡਣ ਲੱਗੀ।

ਪਰ ਰਘੁਨਾਥ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਉੱਡੀ ਨੀਂਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦਾ ਵਾਧਾ ਸਮਝਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਉਹਦੇ ਤੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਮਿਹਰ ਭਰਿਆ ਹੱਥ ਰੱਖ ਰਹੇ ਨੇ। ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਹੁਣ ਮੰਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਉਹਦਾ ਪਿਉ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਹੋਈ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਮਿਹਰ ਦਾ ਰਿਣ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਉਹ ਮੰਦਰ 'ਚ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਆਨੇ-ਬਹਾਨੇ ਪੁਜਾਰੀ ਨਾਲ ਵੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰਦਾ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਉਹਦੇ ਮਨ ਚ ਆਉਂਦਾ, ਉਹ ਪੈਸਾ ਜਾਂ ਦੋ ਪੈਸੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਅੱਗੇ ਚੜ੍ਹਾ ਵੀ ਦਿੰਦਾ।

9

ਪ੍ਰੀਤੂ ਹੁਣ ਜੰਗਲ ਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ। ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਜੰਗਲ ਤੋਂ ਘਰ ਤੱਕ ਦੀ ਉਸਦੀ ਵਾਟ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਦੋ ਦਿਨ ਤੋਤੇ ਵੇਚਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੰਗਲਵਾਰ ਤੇ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੰਦਰ ਮੂਹਰੇ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਤੋਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੜੀਆਂ ਬੋਲਣਾ ਸਿਖਾ-ਸਿਖਾ ਕੇ ਅੱਡ ਕੱਢੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘਰੋਂ ਨਾ ਨਿਕਲਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਅਸਹਿ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੋਗਾ ਪਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਪਾਣੀ ਪਿਲਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਮਾਰ ਦਾ ਡਰ ਅੱਡ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਤੋਤਾ ਛਿੱਲਾ ਹੁੰਦਾ। ਸਵਰਣ ਵੈਦ ਤੋਂ ਲਿਆ ਕੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰੀਤੂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਤੋਤੇ ਵੇਚਣ ਜਾਂਦਾ। ਆਲੋ-ਦੂਆਲੇ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਕੋਹ ਤੇ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਪਿੰਡ ਸਨ।

ਜਿਸ ਦਿਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਤੜਕੇ ਹੁੱਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਲਾਹ ਕੇ, ਪਾਣੀ ਪਿਲਾ ਕੇ ਤੇ ਚੋਗਾ ਪਾ ਕੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੰਜਰਾ ਹੁੱਕ ਨਾਲ ਨਾ ਟੰਗਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੈਗਨੀ ਹੁੰਦੀ। ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਝਾਕਦੇ ਉਹ ਸੌਚੀ ਜਾਂਦੇ ਕਿ ਅੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ!

ਪ੍ਰੀਤੂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਾ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕੱਪੜੇ ਬਦਲਦਾ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਿਰ ਤੇ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਦਾ। ਹੇਠਾਂ ਪਏ ਪਿੰਜਰਿਆਂ ਵਾਲੇ ਤੋਤੇ ਉਹਨੂੰ ਘਰ ਚ ਫਿਰਦੇ ਨੂੰ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦੇ ਪਰ ਇਹ ਪੁੰਦਰਕਾ ਬੋਡ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਉਦੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ, ਜਦੋਂ ਆਸ਼ਾ ਤੋਤੇ ਟੰਗਣ ਵਾਲੀ ਬਾਂਸ ਦੀ ਸ਼ੋਟੀ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਟੇਢੀ ਫੜ ਲੈਂਦੀ। ਦੂਜਾ ਸਿਰਾ ਕੰਧ ਨਾਲ

ਲਾਇਆ ਹੁੰਦਾ। ਸੁਮਨ ਇਕ ਪਿੰਜਰਾ ਚੁੱਕਦੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਰੱਸੇ ਨਾਲ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਗੰਢ ਕੋਲ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲਗਦੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਦੂਜਾ ਪਿੰਜਰਾ ਚੁੱਕਦੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਨ੍ਹਦੀ। ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ ਪਿੰਜਰੇ ਬੰਨ੍ਹਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਸੋਟੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਤੂ ਦੇ ਮੌਦੇ 'ਤੇ ਟਿਕਾਉਂਦੀਆਂ। 'ਹੇ ਭਗਵਾਨ! ਸਭ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰੋ' ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਸੋਟੀ ਦਾ ਖਾਲੀ ਸਿਰਾ ਫੜ ਕੇ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਖੜਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਕੋਈ ਕੁੜੀ ਉਹਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਿਲਾਸ ਦਿੰਦੀ।

ਉਹਦੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਵਕੀ ਘਰ ਦੇ ਬਾਰ 'ਚ ਖੜੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਹ ਨਿਗਾ ਰੱਬਦੀ ਕਿ ਬਾਹਰ ਕੋਈ ਅੰਰਤ ਗੋਹੇ ਦਾ ਬੱਠਲ ਲੈ ਕੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ। ਕੋਈ ਵਾੜੇ 'ਚੋਂ ਪਾਬੀਆਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਰਹੀ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਗੋਹੇ ਵਾਲੀਆਂ ਅੰਰਤਾਂ ਆਈ-ਜਾਈ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਉਹ ਬਾਰ 'ਚ ਖੜੀ ਰਹਿੰਦੀ।

ਉਹ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦੀ। ਉਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਹੁਣ ਗਲੀ ਬਦਸ਼ਗਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਆਈ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ 'ਰਾਮ-ਰਾਮ' ਕਰਦਾ ਪ੍ਰੀਤੂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਪਿੰਡ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ, ਸੱਥ 'ਚ ਆਉਣ ਤੱਕ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਪਿੰਡਾਂ ਤਿੰਨ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹ ਪਾਟਦੇ ਸੀ। ਇਕ ਰਾਹ ਉਰ੍ਹਾਂ ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਤੇ ਦੂਜਾ ਚੌਧਰੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਕੋਲੋਂ।

ਪ੍ਰੀਤੂ ਗਲੀਆਂ 'ਚ ਹੋਕਰੇ ਮਾਰ ਕੇ ਤੋਤੇ ਵੇਚਦਾ,
‘ਤੋਤੇ ਲੈ ਲੋ ਤੋਤੇ,
ਤੋਤੇ ਲੈ ਲੋ ਰੱਬ ਦਾ ਰੂਪ ਤੋਤੇ,
ਖਾਣਗੇ ਗੁਣ ਗਾਉਣਗੇ,
ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ ਧਿਆਉਣਗੇ।
ਤੋਤੇ ਲੈ ਲੋ ਤੋਤੇ,
ਰੱਬ ਦਾ ਰੂਪ ਤੋਤੇ।’

ਉਹਦਾ ਹੋਕਰਾ ਸੁਣ ਕੇ ਬੱਚੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ। ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਫੜ-ਫੜ ਕੇ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰ ਲਿਆਉਂਦੇ। ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹਾਨੇ ਬਣਾ-ਬਣਾ ਤੋਤਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀਆਂ ਪਰ ਬੱਚਾ ਰਿਹਾੜ ਕਰਦਾ। ਕੋਈ ਮਾਂ ਕਹਿੰਦੀ।

“ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਪਾਪ ਲੈਣਾ। ਰੱਬ ਦੇ ਜੀਅ ਦਾ। ਏਹ ਤਾਂ ਜਹੋ ਜੇ ਹੈਗੇ, ਹੈਗੇ।”

ਪਰ ਬੱਚਾ ਕਹਿੰਦਾ, “ਮੈਨੂੰ ਨੂੰ ਪਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਤੋਤਾ ਲੈ ਕੇ ਦੇਹ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਏਹਦੇ ਨਾਲ ਖੇਡਿਆ ਕਰੂੰ।”

ਮਾਂ ਤੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਜ਼ਿੱਦ ਹੁੰਦੀ। ਮਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਿੱਤੇ ਲਾਲਚ 'ਚ ਕਈ ਵਾਰ ਬੱਚਾ ਠੱਗਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਬੱਚਾ ਜ਼ਿੱਦੀ ਹੁੰਦਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਹਿਡ ਕਰਦਾ। ਹਿਡ ਨਾ ਚਲਦੀ, ਰੋਣ ਲਗਦਾ। ਰੋਣ ਦਾ ਅਸਰ ਵੀ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਵਿਹੜੇ 'ਚ

ਲਿਟਦਾ। ਲਿਟਣ ਦਾ ਅਸਰ ਵੀ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਲੱਤਾਂ ਮਾਰਨ ਲਗਦਾ। ਮਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਪਸੀਜਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਤੋਤਾ ਲੈ ਕੇ ਦਿੰਦੀ। ਜੇ ਘਰੇ ਪੈਸੇ ਨਾ ਹੁੰਦੇ। ਬੱਚੇ ਦੀ ਛਿਤਰੌਲ ਕਰਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰਵਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ।

ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਘਰੇ ਮਾਂ-ਪੁੱਤ ਚ ਇਹ ਯੱਭ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਪ੍ਰੀਤੂ ਘਰ ਦੇ ਬਾਰ ਤੋਂ ਉਰ੍ਹਾਂ-ਪੁਰਾਂ ਹੋਕਾ ਦੇਬੀ ਜਾਂਦਾ, “ਤੋਤੇ ਲੈ ਲੋ ਤੋਤੇ, ਰੱਬ ਦਾ ਰੂਪ ਤੋਤੇ।” ਉਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਬੀਹੀ ਚੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾਈ ਜਾਂਦਾ। ਗਲੀ ਬੰਦ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਫਿਰ ਹੋਕਰਾ ਦਿੰਦਾ।

ਹਰ ਪਿੰਡ 'ਚ ਚਲਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਸੱਤ-ਸੱਤ ਬੀਹੀਆਂ ਮਸਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਲਗਾਤਾਰ ਆਉਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਘਰਾਂ ਦਾ ਸਿਆਣੂ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਘਰਾਂ 'ਚ ਮਸਾਂ ਪੁੱਤ ਜੰਮਦੇ ਜਾਂ ਕਈ-ਕਈ ਕੁੜੀਆਂ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਮੁੰਡਾ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੀਤੂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ। ਉੱਥੋਂ ਪੈਸੇ ਵੀ ਮੂੰਹ ਮੰਗੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ। ਅਗਲਾ ਰੋਟੀ-ਟੁੱਕ ਵੀ ਖਵਾ ਦਿੰਦਾ।

ਤੋਤੇ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਗਾਹਕ ਦੀ ਰਮਜ਼ ਸਮਝਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਚੋਰ ਦੀ ਪੱਗ ਲਾਹੁਣ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ ਤੇ ਪੈਰ ਬੱਲੇ ਆਏ ਬਟੇਰੇ ਨੂੰ ਗੀਝੇ 'ਚ ਪਾਉਣ ਦਾ ਵੀ। ਉਹ ਤੋਤੇ ਵੇਚਣ ਵੇਲੇ ਘਰ ਵੀ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦੇ ਤੋਂ ਅੰਰਤਾਂ ਦੇ ਪਾਈ ਟੂਮ-ਟਾਕੀ ਵੀ।

ਮੰਗਲਵਾਰ ਤੇ ਸ਼ਾਨਿੱਚਰਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਉਹ ਕਰਨਪੁਰ ਜਾਂਦੇ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੰਦਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ਾਹਿਰ ਵੀ ਛੋਟਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸ਼ਾਹਿਰ 'ਚ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ 'ਚ ਮਿਲਣ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਮੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਲਾਹਾ ਹੁੰਦਾ।

ਮੰਦਰ ਦੁਆਲੇ ਤੱਤਕੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਸਜਦੇ। ਦੂਰ ਤੱਕ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਹੱਥੀ ਬਣਾਏ ਖਿੱਡੇਣੇ ਵਿਕਦੇ। ਘਰਾਂ 'ਚ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੀ। ਲੱਕੜ ਦੇ ਖਿੱਡੇਣੇ ਵੀ। ਚੂੜੀਆਂ ਤੇ ਅੰਰਤਾਂ ਦਾ ਹੋਰ ਸਾਮਾਨ ਵੀ। ਮੰਦਰ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੀਂ ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਹ ਚੱਕਵਾਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਸਜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਉਸ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਅਖੀਰ 'ਤੇ ਖੇਸੀਆਂ ਖੇਸ ਜਾਂ ਦਰੀਆਂ ਵਿਛਾ ਕੇ ਆਪਣੀ 'ਦੁਕਾਨ' ਲਾਉਂਦੇ। ਮਾਪੇ ਆਪਣੇ ਲਾਡਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਤੋਤੇ ਦਿਵਾਉਂਦੇ। ਗਾਹਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਰਟਿਆ-ਰਟਾਇਆ ਹੋਕਾ ਦਿੰਦੇ,

‘ਤੋਤੇ ਲੈ ਲੋ ਤੋਤੇ,
ਰੱਬ ਦਾ ਰੂਪ ਤੋਤੇ।’

ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੱਦ ਚਲਦੀ। ਮਾਪੇ ਘੱਟ ਮੋਹ-ਮੋਰੇ ਹੁੰਦੇ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਤੋਤੇ ਵਿਖਾ ਕੇ ਮੁੜ ਜਾਂਦੇ। ਮਾਵਾਂ ਦੀ ਚਲਦੀ ਹੁੰਦੀ। ਬੱਚੇ ਦੀ ਹਿਡ ਵੇਖ ਕੇ ਬਾਪ ਹਥਿਆਰ ਸੁਟਦੇ।

ਖਾਂਦੇ-ਪੀਂਦੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਮਾਪੇ ਤੋਤੇ ਲੈਣ ਨਾ ਆਉਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੌਕਰ-

ਚਾਕਰ ਆਉਂਦੇ। ਉਹ ਪਿੰਜਰਾ ਵੀ ਨਾਲ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਤੋਤਾ ਵੀ ਵੱਡਾ। ਨਿਕੱਦਾ ਤੋਤਾ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਝਿੜਕਾਂ ਖਾਣ ਤੋਂ ਡਰਦੇ। ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਨੌਕਰ ਦੀ ਅਕਲ 'ਤੇ ਪਰਦਾ ਪਾਉਣ ਲਗਦੇ, “ਤੂੰ ਇਹ ਨਾ ਵੇਖ ਤੋਤਾ ਛੋਟੈ। ਇਹ ਵੇਖ ਬੋਲਦਾ ਕਿਨਾ ਸਾਫ ਐ।”

ਨੌਕਰ ਤੇਜ ਹੁੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੱਗਾ ਰੋਕਦਾ, “ਇਹ ਬੋਲਦਾ ਤਾਂ ਸਾਫ ਐ, ਤੈਨੂੰ ਪਤੇ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਦਾ। ਹੇਠਾਂ ਜੋੜਾ ਕਿਨਾ ਸਾਫ ਐ? ਜੇ ਖਾ ਲੇਂਗਾ ਤਾਂ ਆ, ਦੋਵੇਂ 'ਕੱਠੇ ਲਲਦੇ ਆਂ।”

ਨੌਕਰ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਅੜੀ ਛਡਦਾ, “ਚਲ ਤੇਰੀ ਮਰਜੀ। ਜਿਹੜਾ ਮਰਜੀ ਲੈ ਜਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸਿਐ। ਗਲ ਕਿਉਂ ਪੈਨੈਂ?”

ਸ਼ਰਨਪੁਰ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਲੁਹਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਸਨ। ਤੋਤੇ ਵੇਚ ਕੇ ਆਇਆ ਪ੍ਰੀਤੂ ਉਥੇ ਰੁਕਦਾ। ਧੰਨੇ ਲੁਹਾਰ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਪ੍ਰੀਤੂ ਵਾਂਗ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਕੋਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੈਸੇ ਅੱਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਉਹ ਜਰ ਲੈਂਦਾ। ਪਰ ਹੁਣ ਪ੍ਰੀਤੂ ਨੂੰ ਉਹਦਾ ਅਹਿਸਾਨ ਜਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਪੈਂਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਰੁੜ੍ਹ ਪਿਆ ਸੀ। ਜਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਵੱਟੇ ਹੁੰਦੇ, ਉਹ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਦੋ-ਦੋ ਤੱਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਕਈ-ਕਈ ਪਿੱਜਰੇ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਸੋਟੀ 'ਚ ਪਾ ਕੇ ਮੂੰਹ-ਹਨੂਰੇ ਘਰੇ ਪਹੁੰਚਦਾ। ਤੁਰੇ ਆਉਂਦੇ ਨੂੰ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਇਉਂ ਵੀ ਲਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕਰਨਪੁਰ ਤੋਤੇ ਵੇਚਣ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਤੱਤਿਆਂ ਵੱਟੇ ਖਾਲੀ ਪਿੱਜਰੇ ਲੈਣ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇ।

ਧੰਨੇ ਤੋਂ ਪਿੱਜਰੇ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਜਦੋਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਲਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰੀਤੂ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਤੇਜ ਤੁਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੋਵੇ।

ਪ੍ਰੀਤੂ ਘਰੇ ਪਹੁੰਚਦਾ। ਦਿਨ ਛਿਪਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਗਲੀ 'ਚ ਆਵਾਜਾਈ ਘਟੀ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਰਘੁਨਾਥ ਅਜੇ ਵੀ ਨਾ ਆਇਆ ਹੁੰਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਪਛੜ ਕੇ ਆਵੇਗਾ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਪੁੱਛਦਾ, “ਰਘੁਨਾਥ ਆਇਆ ਨੂੰ ਅਜੇ?”

ਦੇਵਕੀ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੀ, “ਰਾਹ 'ਚ ਈ ਆਉਂਦਾ ਹੋਣੈ ਕਿਤੇ। ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਤਾਂ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਕਦੇ ਅਹੇ ਜੇ ਵੇਲੇ ਆਇਐ ਉਹ।”

10

ਕੰਮ ਵਹਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਰਾਂਡੇ ਦੇ ਛਤੀਰਾਂ 'ਚ ਤਰਖਾਣ ਤੋਂ ਦੋ-ਦੋ ਮੋਟੇ ਬਾਂਸ ਟੰਗਵਾ ਲਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੰਢੇ ਕੱਪੜੇ ਦੀਆਂ ਵੱਟੀਆਂ ਦੂਹਰੀਆਂ ਰੱਸੀਆਂ ਲਟਕਾ ਕੇ ਸਿਰਿਆਂ 'ਤੇ ਹੁੱਕਾਂ ਟੰਗ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਵਰਾਂਡਾ ਭਾਵੇਂ ਕਾਫੀ ਵੱਡਾ ਸੀ ਪਰ ਪਿੱਜਰੇ ਵਧਣ ਕਾਰਨ ਹਰ ਰੋਜ਼

ਛੋਟਾ ਹੋਇਆ ਲਗਦਾ। ਅੱਗੇ ਇਕ-ਦੋ ਮੰਜੇ ਵੀ ਡਹਿ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਣੀ ਵਾਲੀ ਕੁੰਭਲ ਵੀ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਕੁੰਭਲ 'ਤੇ ਵੀ ਪਿੰਜਰੇ ਲਟਕਣ ਲੱਗ ਪਏ ਤੇ ਸਥਾਤ ਦੇ ਬਾਰ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣਾ ਰਾਹ ਹੀ ਖਾਲੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ।

ਵਰਾਂਡਾ ਰੁਕਣ ਕਾਰਨ ਕੁੜੀਆਂ ਦੁਪਹਿਰੇ ਨਿੰਮ ਥੱਲੇ ਕੰਮ-ਧੰਦਾ ਕਰਦੀਆਂ। ਜੀਹਦੀ ਛਾਂ ਖਾਸੇ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਡੱਬ-ਖੜੱਬੀ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਨਿੱਤ ਨਵੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਛੁੱਟਣ ਕਰਕੇ ਦਿੱਨ-ਦਿਨ ਸੰਘਣੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੁੜੀਆਂ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਵਾਰ ਮੰਜਾ ਡਾਹ ਲੈਂਦੀਆਂ, ਸੂਰਜ ਦੇ ਫਿਰਨ ਨਾਲ ਘੜੀਸ ਕੇ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਨਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ।

ਰਘੁਨਾਥ ਰੋਜ਼ ਤੋਤੇ ਲਿਆਉਂਦਾ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਗਿਣਤੀ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਲਗਦਾ, ਅਜੇ ਵੀ ਤੋਤੇ ਘੱਟ ਨੇ। ਉਹ ਸੌਚਦਾ, ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਜਣੇ ਹੋਰ ਹੋਣ। ਉਹ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਜਾਲੁ ਲਾਉਣ। ਸਾਰਾ ਜੰਗਲ ਛਾਣ ਮਾਰਨ। ਜੰਗਲ 'ਚ ਕੋਈ ਤੋਤਾ ਬਚੇ ਹੀ ਨਾ।

ਉਹਦੀ ਇਸ ਲਾਲਸਾ ਕਰਕੇ ਨੀਂਦ ਘਟ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਂਚ-ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਸੌਂਦਾ। ਤੜਕੇ ਸੰਦੇਹਾਂ ਉੱਠਦਾ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਇਉਂ ਵੀ ਲਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਜੰਗਲ ਦਾ ਵਾਸੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜੰਗਲ 'ਚੋਂ ਫੜੇ ਹੋਏ ਤੋਤੇ ਛੱਡਣ ਤੇ ਰਾਤ ਕੱਟਣ ਹੀ ਘਰੇ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇ।

ਉਹ ਦਿੱਨ-ਦਿਨ ਜਵਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੱਦ-ਕਾਠ ਲੰਬਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਤੇਜ। ਰੰਗ ਭਾਵੇਂ ਪੁੱਧਰ ਕਾਰਨ ਓਨਾ ਗੋਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ ਪਰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਉਮਰ ਉਹਦੇ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ਾਂ 'ਚੋਂ ਭੁਲ੍ਹ-ਭੁਲ੍ਹ ਪੈਂਦੀ ਸੀ।

ਉਹਦੇ ਹਾਣ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਆਥਣੇ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੇ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਜਿਹੜੀ ਸੱਥ ਵਿਹਲੀ ਕਰਕੇ ਗਏ ਹੁੰਦੇ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੁੰਢਾਂ 'ਤੇ ਆ ਬਹਿੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ-ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਦਿਲ 'ਚ ਲਟਕੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬਾਤਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਤੇ ਪਿੰਡ 'ਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋਰ ਹੀ ਪਾਸੇ ਤੁਰ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਣ ਕੇ ਜੇ ਕੋਈ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਸਾਲ ਦਾ ਵਿਆਹਿਆ ਮੁੰਡਾ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ, ਕਚਿਆਣ ਜਿਹੀ ਮੰਨ ਕੇ ਉੱਠ ਕੇ ਤੁਰਦਾ ਲਗਦਾ।

ਸੱਥ 'ਚ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਕ-ਸੂਰੇ ਹੋਏ ਮੁੰਡੇ ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਨਦੀ ਵੱਲ ਵੀ ਜਾਂਦੇ। ਉਮਰ 'ਚ ਉਹ ਵੱਡੇ-ਛੋਟੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਪਰ ਬੀੜੀਆਂ ਪੀਣ ਦੀ ਸਾਂਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਕਰੀ ਰਖਦੀ।

ਘਰੋਂ ਆ ਕੇ ਉਹ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਵੇਖਦੇ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਹੱਟ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਬੀੜੀਆਂ ਕਢਦੇ ਤੇ ਸੀਖਾਂ ਵਾਲੀ ਡੱਬੀ ਨਾਲ ਬਾਲ-ਬਾਲ ਕੇ ਲੰਮੇ-ਲੰਮੇ ਛੂਟੇ ਬਿਚਦੇ ਤੇ ਫਿਰ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੀ ਵਿਰਲ ਬਾਣੀਂ ਧੂੰਆਂ ਛੱਡਦੇ।

ਧੂੰਆਂ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਖਿਲਗੀ ਜਾਂਦਾ। ਆਦੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਹ ਬੀੜੀਆਂ ਛੂਕਦੇ ਤੇ ਉਸਦੀ ਅੱਗ 'ਚ ਹੋਰ ਕੀ ਛੂਕੀ ਜਾਂਦੇ ? ਉਹ ਵੀ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਨਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਪਾਲੀ ਰਲੇ ਹੋਏ ਸੀ ਜਾਂ ਇਕੱਲੇ-ਇਕਹਿਰੇ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਅਜੇ 'ਨਿਆਣੇ' ਸਮਝਦੇ ਸੀ। ਉਹ ਸੌਤੇ ਹੋਏ ਘਰੇ ਮੁੜਦੇ। ਮਾਂ-ਬਾਪ ਰੋਕਦੇ-ਟੋਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਮੁੰਡੇ ਖੇਤੋਂ ਜਾਂ ਜੰਗਲ 'ਚੋਂ ਦਿਨ ਖੜ੍ਹੇ ਵੀ ਮੁੜ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਉਰਲੇ ਪਾਸੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ। ਸੱਬ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁੰਦੀ। ਸੱਬ 'ਚ ਬੈਠੇ ਅਧਖੜ੍ਹ ਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਵੀ ਝਾਕੀ ਜਾਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘੁਸਰ-ਮੁਸਰ ਸੁਣਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਖੜ੍ਹੇ ਕੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੱਬ 'ਚ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹ-ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਹੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸੱਬ 'ਚ ਬੈਠਣ ਜੋਗੇ ਹੋਏ ਸੀ।

ਆਥਣੇ ਅਕਸਰ ਛੋਟੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਮੰਦਰ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਉਹ ਮੰਦਰ 'ਚ ਮੱਥਾ ਵੀ ਟੇਕਦੀਆਂ। ਮੰਦਰ ਦੇ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਇਕ-ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਮਾਰਦੀਆਂ। ਆਰਤੀ ਉਤਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੰਦੇ ਜਾਂ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਅੰਗਰਤਾਂ ਉਥੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਮੰਦਰ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੁੰਡੇ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦੇ।

ਇਹ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਬੱਛਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਹ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕੁੜੀਆਂ ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਢਲਦਾ ਵੇਖਦੀਆਂ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਉੱਤਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰੀਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੱਲ-ਚਾਲ 'ਕੇਰਾਂ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਅੱਖਾਂ ਨਿੰਵ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਉਹ ਸਿਰ ਤੋਂ ਤਿਲੁਕਦੀਆਂ ਚੁੰਨੀਆਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਸਿਰ 'ਤੇ ਲੈਂਦੀਆਂ। ਸੱਬ ਟੱਪ ਕੇ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵੱਲ ਮੁੜਦੀਆਂ ਤਾਂ ਫੇਰ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਕਹਿਣ ਲਗਦੀਆਂ।

ਖੜ੍ਹੇ ਮੁੰਡੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਪਰ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਕੁੜੀਆਂ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਅੱਖ ਦੀ ਰਮਜ਼ ਵੀ ਆਪਸ 'ਚ ਮਿਲਦੀ। ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਇਹ ਰਮਜ਼ ਹੀ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਦਬਾਅ ਹੀ ਏਨਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਛੋਟੀ-ਛੋਤੀ ਸੀਮਾ ਨਾ ਟਪਦੇ। ਇਹੋ ਫਰ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਮਨ 'ਚ ਸੀ।

ਤੜਕੇ ਕੁੜੀਆਂ ਰੂੜੀ 'ਤੇ ਕੂੜਾ ਸੁੱਟਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਮੱਝਾਂ-ਗਾਵਾਂ ਦਾ ਗੋਹਾ ਵੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਬੰਦੇ ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਨਦੀ 'ਤੇ ਨਹਾਉਣ ਜਾਂਦੇ। ਚਲਦਾ-ਫਿਰਦਾ ਜੀਵਨ ਤੜਕੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਰੰਗਾਂ 'ਚ ਰੰਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਰਘੁਨਾਥ ਲਈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਬੇ-ਅਰਥ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਧਿਆਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਹਦੀ ਉਮਰ ਭਾਵੇਂ ਚੜ੍ਹਦੀ ਸੀ ਪਰ 'ਅੱਗੇ ਵਧਣ' ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਘੋੜੇ

'ਤੇ ਸਵਾਰ ਵਾਂਗ ਮੁਹਾਰਾਂ ਫੜੀ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਵੇਖਦਿਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ।

ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਘਰਾਂ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਹਨੇ ਵੇਖਿਆ। ਭਾਲੀ ਹੱਥ ਨੀਲੇ ਤੇ ਕੁਸਮ ਉਹਦੇ ਅੱਗੇ ਤੁਰੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਿਲਰਵੀਂ ਤੋਰ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਾਹਲ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕੁੜੀਆਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਮੰਦਰ 'ਚ ਪੜ੍ਹਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸੀ। ਕੁਸਮ ਕਦੇ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਝਾਕੀ ਪਰ ਨੀਲੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੁੜੀਆਂ ਵਾਲੀ ਕਤਾਰ 'ਚ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਹਿੰਦੀ। ਉਹ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਾਂਗ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਵੇਖਦੀ। ਉਹ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਪਰ ਜਦੋਂ ਫੇਰ ਸਿਰ ਉਤਾਂਹ ਚੁਕਦਾ, ਉਹ ਫੇਰ ਵੀ ਝਾਕ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਸੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ। ਚਾਰੇ ਭਾਈ ਵੱਡੇ ਸਨ।

ਪੁਜਾਰੀ ਸਬਕ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਰੇ ਜੁਆਕ ਡਰੇ ਹੋਏ ਸਿੱਧੇ ਝਾਕਦੇ। ਪੁਜਾਰੀ ਦੀ ਫੱਟੀ ਉਘੇੜਨ ਵੇਲੇ ਨੀਵੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਨੀਲੇ ਰਘੁਨਾਥ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲਗਦੀ। ਵੇਖਦੇ-ਵੇਖਦੇ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪਲੋ-ਪਲ ਵੱਡੀਆਂ ਹੋਣ ਲਗਦੀਆਂ। ਰਘੁਨਾਥ ਮਨ ਹੀ ਮਨ 'ਚ ਕਹਿੰਦਾ, 'ਕਮਲੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।'

ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਉਹਦੇ ਮੂਹਰੇ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਮੁੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ। ਰਘੁਨਾਥ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਪਿੱਛੇ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਕੋਲ੍ਹ ਦੀ ਲੰਘਣ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਕੁਸਮ ਨੀਲੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ, "ਤੈਨੂੰ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਹੋਈ ਕੀ ਜਾਂਦੇ ਨ੍ਹੀਂ? ਹਵਾ 'ਚ ਈ ਉੱਡੀ ਫਿਰਦੀ ਐਂ। ਹੌਲੀ ਵੀ ਤੁਰ ਲਿਆ ਕਰ ਕਦੇ। ਹੱਡ-ਗੋਡਾ ਤੁੜਾ ਲਏਂਗੀ।"

"ਹੌਲੀ ਕਿਵੇਂ ਤੁਰ ਲਾਂ। ਜਦੋਂ ਮੈਥੋਂ ਤੁਰਿਆ ਈ ਨ੍ਹੀਂ ਜਾਂਦਾ।"

"ਹੌਲੀ ਨਾ ਤੁਰ ਪਰ ਅੱਖ ਤਾਂ ਏਨੀ ਉੱਚੀ ਨਾ ਕਰ।"

"ਕਿਉਂ ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਹੁੰਦੇ? ਮੇਰੀ ਅੱਖ ਐ। ਜਿੱਥੇ ਮਰਜ਼ੀ ਰੱਖਾਂ।"

"ਕਿਉਂ ਹੋਵੇ ਨਾ।"

"ਕਿਉਂ ਕੀ ਹੁੰਦੇ?"

"ਹੋਣਾ ਕੀ ਸੀ। ਉੱਚੀ ਅੱਖ 'ਚ ਤੈਨੂੰ ਪਤੈ ਰੇਤਾ ਈ ਪੈਂਦੈ।"

"ਰੇਤਾ ਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੋਵੇ ਕਿਤੇ ਹੋਰ।"

"ਹੋਰ ਕੀ ਪੈਂਦੈ?"

"ਕਦੇ-ਕਦੇ ਉਡਦਾ-ਉਡਦਾ ਤੋਤਾ ਵੀ ਪੈ ਜਾਂਦੈ।"

"ਜਾਣਦੇ ਨ੍ਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਤੋਤਾ ਨਾ ਕਿਤੇ ਤੇਰੀ ਅੱਖ 'ਚ ਤੋਤੇ ਫੜਨ ਵਾਲਾ ਪੈ ਜੇ।"

ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਇਕਦਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। 'ਤੋਤੇ ਫੜਨ ਵਾਲਾ' ਸ਼ਬਦ ਉਹਦੇ ਸਿੱਧਾ ਦਿਲ 'ਚ ਜਾ ਉੱਤਰਿਆ। ਉਹਨੇ ਵੇਖਿਆ, ਨੀਲੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ

ਡੂਲ੍ਹ-ਡੂਲ੍ਹ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਹਾਸੀ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ਗਰਤ ਵੀ। ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਰੁਧੁਨਾਥ ਨੂੰ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਲੱਗਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਉਹ ਇਕਦਮ ਅੱਗੇ ਝਾਕਿਆ ਤੇ ਚੱਕਵੇਂ ਪੈਗੀਂ ਤੁਰਦਾ-ਤੁਰਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਨੀਲੋਂ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਝਾਕੇਗਾ ਪਰ ਉਹਨੇ ਮੁੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਦੂਰ ਤੱਕ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਵੇਖਦੀ ਰਹੀ...।

ਉਹਨੂੰ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਲਗਦਾ ਉਹਦੇ ਪਿਉ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਅਜਾਈਂ ਗਵਾ ਲਈ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਸਬੂਤ ਤੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਵੇਖਦਾ ਆਇਆ ਸੀ। ਓਹੀ ਵਿਹੜਾ ਸੀ। ਓਹੀ ਰੋਟੀਆਂ ਪਕਾਉਣ ਵਾਲੀ ਝਲਾਨੀ। ਓਹੀ ਕੱਚਾ ਓਟਾ, ਉਸ ਪਿੱਛੇ ਗਰਕਣੀ ਪੁੱਟੀ ਹੋਈ ਟੋਟੀ। ਓਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਓਟਾ, ਜਿਥੇ ਬਿਮਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਜਾਂ ਕੋਈ ਭੈਣ ਨਦੀ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਹਾਉਂਦੀਆਂ। ਓਹੀ ਵੀਹੀ ਵਾਲੀ ਕੱਚੀ ਕੰਧ।

ਘਰ 'ਚ ਉਹਨੇ ਕਦੇ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖੀ। ਮੀਂਹਾਂ 'ਚ ਛੱਤ ਚੋਣ ਲਗਦੀ। ਉਹ ਬਰਸਾਤਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿੱਪ ਲੈਂਦੇ।

ਸੱਥ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲਾ ਟੋਭਾ ਸੁਕਦਾ। ਗਰਮੀ ਨਾਲ ਉਹਦਾ ਬੱਲਾ ਪਾਟ-ਪਾਟ ਜਾਂਦਾ। ਲੋਕ ਕੋਠੇ ਤੇ ਕੰਧਾਂ ਲਿੱਪਣ ਲਈ ਉਹਦੇ 'ਚੋਂ ਸੱਬਲਾਂ ਤੇ ਕਹੀਆਂ ਨਾਲ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਡਲੇ ਕਢਦੇ। ਕਹੀਆਂ ਦੇ ਪੀਣਾਂ ਤੇ ਥਾਪਿਆਂ ਨਾਲ ਕੁੱਟ-ਕੁੱਟ ਕੇ ਡਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਨਦੇ। ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਘਾਣੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਛੱਤਾਂ ਲਿਪਦੇ। ਘਰ 'ਚ ਕੋਈ ਬੁਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਘਰ ਦੀਆਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵੀ ਲਿੱਪੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਰੁਧੁਨਾਥ ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਿਉ, ਮਾਂ ਜਾਂ ਭੈਣਾਂ ਨਾਲ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ।

ਰੁਧੁਨਾਥ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਆਪਣੇ ਪਿੱਠ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਆਇਆ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਿਸਾਨ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸਨ। ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਸਬੂਤਾਂ ਤੇ ਵਰਾਂਡੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਏ-ਗਏ ਪ੍ਰਾਹੁਣਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਨਿੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਸਥਾਪਨਾ ਦਿਵਸ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਉਹ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਨਾਲ ਕਰਨਪੁਰ ਤੱਤਿਆਂ ਦੀ 'ਦੁਕਾਨ' ਲਾਉਣ ਵੇਲੇ ਵੀ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਵੇਖਦਾ। ਮੰਦਰ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਹਵੇਲੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਰੀਆਂ ਪੱਕੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਧਰੇ ਕੱਢੇ ਹੁੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਦੇ ਜੰਗਲੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੰਗਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੱਥ ਪਾਈ ਖੜ੍ਹੇ ਜੁਆਕ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦਾ, ਵੇਖੀ ਜਾਂਦਾ। ਫਿਰ ਉਹਨੂੰ ਲੱਗਣ ਲਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੁਆਕਾਂ 'ਚ ਉਹ ਆਪ ਜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਨਹੀਂ, ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਝਟਕਾ ਜਿਹਾ ਵਜਦਾ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੁਆਕਾਂ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਨਾਲ ਹੇਠਾਂ ਵਿਛਾਈ ਖੇਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ।

ਉਹ ਸੋਚਦਾ। ਉਹ ਵੀ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਏਡੀ ਹਵੇਲੀ ਬਣਾਵੇਗਾ।

ਜਾਜ ਸਥਾਪਨਾ ਦਿਵਸ ਰੁਧੁਨਾਥ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ 'ਤੇ ਖਰਾ ਉੱਤਰਿਆ। ਉਹਨੇ ਜੋ ਸੋਚਿਆ ਸੀ, ਉਹੀ ਹੋਇਆ। ਪਿਛਲੇ ਮਹੀਨੇ ਦੁਸ਼ਹਿਰਾ ਤੇ ਦੀਵਾਲੀ ਅੱਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਲੰਘੇ ਸਨ। ਹੋਰਾਂ ਜ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕਰਨਪੁਰ ਆਪਣੀਆਂ 'ਦੁਕਾਨਾਂ' ਲਾਈਆਂ ਸਨ ਪਰ ਰੁਧੁਨਾਥ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਤਾਣ ਸਥਾਪਨਾ ਦਿਵਸ 'ਤੇ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਉਹ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਨਾਨਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ। ਉਹਦਾ ਮਾਮਾ ਹਰੀ ਰਾਮ ਵਰ੍ਹੇ-ਛਿਮਾਹੀ ਆਉਂਦਾ। ਰਾਤ ਕੱਟ ਕੇ ਤੜਕੇ ਮੁੜ ਜਾਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਰੁਧੁਨਾਥ ਗਿਆ ਤਾਂ ਨਾਨਕੇ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ। ਉਹਨੇ ਮਾਮੇ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਵੀ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਉਸਨੇ ਕਦੇ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ।

ਉਹ ਰਾਤ ਰਿਹਾ ਤੇ ਤੜਕੇ ਆਪਣੇ ਮਾਮੇ ਦੇ ਦੌਵੇਂ ਪੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਲੈ ਆਇਆ।

ਨੰਦੂ ਦਾ ਕੁੱਕੜ ਬੋਲਿਆ ਤਾਂ ਰੁਧੁਨਾਥ ਕੱਚੀ ਨੀਂਦ 'ਚ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਉੱਠਿਆ ਤੇ ਸਬੂਤ 'ਚ ਨਾਲ ਦੇ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਪਏ ਮਾਮੇ ਦੇ ਪੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ। ਕੁੜੀਆਂ ਕੱਲ੍ਹੇ ਨਦੀ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਲੈ ਆਈਆਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਪਏ ਚੱਕਵੇਂ ਚੁੱਲ੍ਹੇ 'ਚ ਅੱਗ ਬਾਲੀ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਭਰ ਕੇ ਟੈਕਣੀ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ। ਵਾਰ-ਵਾਰ ਉਹ ਤਿੰਨੇ ਨਹਾਤੇ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਚਾਹ ਨਾਲ ਰੋਟੀਆਂ ਖਾ ਕੇ ਗਲੀ 'ਚ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਦੂਰ ਤੱਕ ਸੰਨਸਾਨ ਪਸਰੀ ਪਈ ਸੀ। ਮੰਦਰ 'ਚ ਵੀ ਅਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੇਸਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁੱਕਲਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੀ ਤੇ ਬੁੱਕਲ 'ਚੋਂ ਬਾਂਹ ਕੱਢ ਕੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਪਿੱਜਿਗਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਸੋਟੀਆਂ ਫੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੀ। ਪੁੰਦਾਂ ਭਾਵੇਂ ਅਜੇ ਪੈਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗੀਆਂ ਪਰ ਪਾਣੀ ਭਿੱਜੀ ਠੰਡ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ, ਹੱਥਾਂ ਤੇ ਗਿੱਟੇ ਠਾਰਦੀ ਸੀ।

ਰੁਧੁਨਾਥ ਅੱਗੇ ਸੀ। ਮਾਮੇ ਦੇ ਪੁੱਤ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰੇ ਆ ਰਹੇ ਸੀ। ਸੱਥ ਟੱਪ ਕੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਰਨਪੁਰ ਦੇ ਰਾਹ ਪਏ ਤਾਂ ਖੇਤਾਂ 'ਚ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੁਪ ਸੀ ਪਰ ਤੇਤੇ ਪਿੱਜਿਗਿਆਂ 'ਚ ਪਾਏ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਬੰਭ ਪੱਤੀਆਂ ਨਾਲ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਚੁਪ ਤੋੜਦੀ। ਰੁਧੁਨਾਥ ਨੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਧੌਣ ਘੁੰਮਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਹਟ-ਹਟ' ਕਿਹਾ। ਪਰ ਉਹ ਕੁਝ ਚਿਰ ਉਹ ਦਬਕੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਫੇਰ ਉਵੇਂ ਕਰਦੇ।

ਉਹ ਸਹਿਮੇ ਤੇ ਘਬਰਾਏ ਹੋਏ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਹਨ੍ਹੇਗ ਕਾਫੀ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਏਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਥੇ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਇਹ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ। ਇਹੋ ਚਿਤਵਦੇ ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪੱਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੇਖਦੇ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਵਿਖਾਈ ਨਾ ਦਿੰਦਾ, ਉਹ ਮੁੜ ਕੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵੇਖਦੇ। ਉੱਧਰ ਵੀ ਕੁਝ ਨਾ ਦਿਸਦਾ ਤਾਂ ਫਿਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵੇਖਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਹੋਰ ਕਾਹਲੇ ਪੈਂਦੇ। ਉਹ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਘੁੰਮ-ਘੁੰਮ ਕੇ ਵੇਖਦੇ। ਖੜਕਾ ਹੋਣ ਲਗਦਾ। ਰਘੁਨਾਥ ਫਿਰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਹਟ-ਹਟ!” ਹਨ੍ਹੇਰੇ ’ਚ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਫੇਰ ਢੜਕਦੇ।

ਉਹ ਜਿਉ-ਜਿਉ ਤੁਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਕੱਚੇ ਰਾਹ ਦਾ ਰੇਤਾ ਤੁਰਨ ਵੇਲੇ ਜੋੜਿਆਂ ’ਚ ਪੈਂਦਾ। ਲਗਾਤਾਰ ਪੈਂਦੇ ਰੇਤੇ ਦੀ ਠਰ ਜਦੋਂ ਪਾਤਲੀਆਂ ਠਾਰਨ ਲਗਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਰੁਕ ਕੇ ਪੱਥ ਉੱਚੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਜੋੜੇ ਦੀ ਅੱਡੀ ’ਚੋਂ ਰੇਤਾ ਝਾੜਦੇ। ਅਜੇ ਕੁਝ ਦੂਰ ਗਏ ਹੁੰਦੇ, ਰੇਤਾ ਫੇਰ ਪੈਣ ਲਗਦਾ।

ਹਨ੍ਹੇਗ ਪਤਲਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਵਸੋਂ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਸੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਸੰਘਣੀ ਵਸੋਂ ’ਚ ਆਏ ਤਾਂ ਟਾਵੇਂ-ਟਾਵੇਂ ਘਰਾਂ ’ਚ ਲਾਲਟੈਣਾਂ ਜਗ ਰਹੀਆਂ ਸੀ। ਲੋਕ ਮੰਦਰ ਆ-ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ।

ਉਹ ਬੇਧਿਆਨੇ ਹੋ ਕੇ ਮੰਦਰ ਲੰਘੇ। ਕਿਲੇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੇਲੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਵੱਲ ਮੁੜੇ ਤਾਂ ਹਲਵਾਈਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਭੱਠੀਆਂ ਬਾਲੁ ਲਈਆਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ’ਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਕੌਲਿਆਂ ਦਾ ਧੂੰਆਂ ਪਤਲੇ-ਪਤਲੇ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ’ਚ ਰਲਦਾ-ਰਲਦਾ ਉਤਾਂਹ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਧੂੰਏਂ ਵਿਚਲੀ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਉੱਚੀਆਂ-ਨੀਵੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤੇ ਮੱਚ ਰਹੇ ਕੌਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਘਾਉਂਦੀਆਂ।

ਹਲਵਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਮੁਨਿਆਰੀ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਸਨ। ਇਹ ਵਣਜਾਰੇ ਰਾਤ ਦੇ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅੰਰਤਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਵੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਮੁਹਰਲੇ ਪੱਲੜ ਚੁੱਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਟਾਵੀਂ-ਟਾਵੀਂ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਚੁੱਲ੍ਹਾ ਬਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਅੱਗੇ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਅੱਧ-ਪੁਰੱਧ ਪੱਲੜ ਵੀ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਘੁੰਮਿਆਰਾਂ ਨੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਝੱਜਰੀਆਂ, ਸੁਰਾਹੀਆਂ, ਝਾਵੇਂ, ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਸਾਬਣ-ਦਾਨੀਆਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲੇ ਘੁੰਗੂਆਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਲਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਝੋਲਿਆਂ ’ਚੋਂ ਦਰੀਆਂ ਕੱਢ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਵਿਛਾ ਕੇ ਉੱਤੇ ਪਿੱਜਰੇ ਧਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਜਰਿਆਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਆਪਣੇ ਮਾਸੇ ਦੇ ਪੁੱਤ ਨਵੀਨ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਕੇ ਉਹ ਫਿਰ ਪਿੰਡ ਮੁੜ ਆਏ। ਉਹ ਅਜੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਟੱਪੇ। ਪ੍ਰੀਤੂ, ਸੁਮਨ ਤੇ ਆਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਪਰ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਉਹ ਦੇਵੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆ ਰਹੇ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਤਿੰਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਪਿੰਡ ਜਾਂਦੇ ਮਿਲੇ। ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਰਘੁਨਾਥ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਗਿਆ।

ਨੌਂ ਕੁ ਵਜੇ ਪੂਰੀ ਧੁੱਪ ਚੜ੍ਹ ਆਈ। ਟਾਵਾਂ-ਟਾਵਾਂ ਗਾਹਕ ਵੀ ਆਉਣ

ਲੱਗ ਪਿਆ। ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ।

“ਤੋਤੇ ਲੈ ਲੋ ਤੋਤੇ,
ਤੋਤੇ ਲੈ ਲੋ ਰੱਬ ਦਾ ਰੂਪ ਤੋਤੇ,
ਖਾਣਗੇ ਗੁਣ ਗਾਉਣਗੇ,
ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ ਧਿਆਉਣਗੇ।
ਤੋਤੇ ਲੈ ਲੋ ਤੋਤੇ,
ਰੱਬ ਦਾ ਰੂਪ ਤੋਤੇ।”

ਉਹਦੀ ਦੁਕਾਨ ਅੱਗੋਂ ਦੀ ਮਾਪੇ ਬੱਚਿਆਂ ਸਮੇਤ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸੀ। ਉਹ ਲੰਘਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਪਹਿਗਾਵੇ ਤੋਂ ਧਰਮ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਅੱਗੇ ਪਏ ਤੋਤੇ ਨੂੰ ਆਖਦਾ, “ਕਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ ਕੀ..।”

ਅੱਗੋਂ ਤੋਤਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ, “ਜੈ।”

ਉਸ ਅੱਗੋਂ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰ ਲੰਘਦਾ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਸੀਤਾ ਰਾਮ।”

ਤੋਤਾ ਵੀ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ, “ਸੀਤਾ ਰਾਮ।”

ਜੇ ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਿਵਾਰ ਲੰਘਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਤੋਤੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਸਲਾਮ-ਅਲੇਕਮ।”

ਤੋਤਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ, “ਬਾਲ-ਏਕਮ ਸਲਾਮ।”

ਉਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉੱਚੀ ਸੀ। ਨਾਲ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਹੈਰਾਨ ਸਨ। ਇਹ ਬੋਲੀ ਤੋਤੇ ਉਹਨੇ ਕਿਵੇਂ ਬੋਲਣ ਲਾ ਲਏ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੋਤੇ ਸਿਰਫ਼ ‘ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਚੂਰੀ ਖਾਣੀ ਐ’ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ‘ਹਾਂ ਖਾਣੀ ਐ।’

ਰਘੁਨਾਥ ਦੇ ਤੋਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਜੇ ਜਾਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਗਾਹਕ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਮੁੜਦਿਆਂ ਦਾ ਤੋਤਾ ਲੈਣ ਲਈ ਮਨ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਧਰਮ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਲਜੇ ਨੂੰ ਧੂਹ ਪਾਉਂਦੀ। ਮਾਪੇ ਸੋਚਦੇ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਧਰਮ ਦਾ ਗੁਣ-ਗਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੋਤਾ ਘਾਟੇ ਦਾ ਵਣਜ ਨਹੀਂ।

ਚੰਥੇ ਗੇੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਮਨ ਤੇ ਆਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਲ ਬਿਠਾ ਲਿਆ। ਭੀੜ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਗਾਹਕ ਵੀ। ਉਹ ਤੋਤੇ ਦਾ ਮੁਹਰਲਾ ਫਿਕਰਾ ਬੋਲਦੀਆਂ। ਤੋਤਾ ਰਟਿਆ-ਰਟਾਇਆ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ। ਤੋਤੇ ਹੋਰਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵੀ ਵਿਕ ਰਹੇ ਸੀ ਪਰ ਰਘੁਨਾਥ ਦੇ ਤੋਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਧਰਮ ਵੀ ਵਿਕ ਰਹੇ ਸੀ।

ਉਹ ਮਨ ’ਚ ਧਾਰ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਸਥਾਪਨਾ ਦਿਵਸ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਇਕ ਵੀ ਤੋਤਾ ਨਾ ਬਚੇ ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਜਿਉ-ਜਿਉ ਦਿਨ ਢਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੁੱਲ ’ਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅੜ ਰਿਹਾ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਜੇ ਕੋਈ ਗਾਹਕ ਖਾਸਾ ਨੀਵਾਂ ਖੜ੍ਹ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਗਾਹਕ ਦਾ ਅੱਗਾ ਵਗਲਦਾ,

“ਤੋਤਾ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਂਦੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਹੁੰਦੈ? ਆਪਣਾ ਸੰਸਾਰੀ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਕੀ ਐ। ਕੰਮਾਂ-ਧੰਦਿਆਂ 'ਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਨੇ ਆਂ। ਇਹ ਘਰੇ ਚੋਗਾ ਖਾਣਗੇ। ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ ਧਿਆਉਣਗੇ।”

ਗਾਹਕ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਥੋੜ੍ਹੀ-ਬਹੁਤੀ ਅੜੀ ਛਡਦਾ। ਥੋੜ੍ਹਾ-ਬਹੁਤਾ ਰਘੁਨਾਥ ਬੱਲੇ ਆਉਂਦਾ। ਤੋਤਾ ਵਿਕ ਜਾਂਦਾ।

ਚਾਰ ਕੁ ਵਜੇ ਸੂਰਜ ਠਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਪੇਂਡੂ ਲੋਕ ਸੂਰਜ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮੇਲਾ ਛੁੱਡਣ ਲੱਗੇ ਪਰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅਜੇ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਰਘੁਨਾਥ ਕੋਲ ਤੀਹ ਕੁ ਤੋਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਲੋਕ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਉਹਨੇ ਫਿਰ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ।

“ਤੋਤੇ ਲੈ ਲੋ ਤੋਤੇ,
ਤੋਤੇ ਲੈ ਲੋ ਰੱਬ ਦਾ ਰੂਪ ਤੋਤੇ,
ਖਾਣਗੇ ਗੁਣ ਗਾਉਣਗੇ,
ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ ਧਿਆਉਣਗੇ।
ਤੋਤੇ ਲੈ ਲੋ ਤੋਤੇ,
ਰੱਬ ਦਾ ਰੂਪ ਤੋਤੇ।”

ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਸੁਮਨ ਉਹਦੇ ਵਾਲੀ ਤੇਜ਼ੀ 'ਚ ਆਈਆਂ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੱਗੇ ਪਏ ਤੋਤੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫਿਕਰ ਬੋਲਦੀਆਂ। ਪਿੜਰੇ 'ਚੋਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਤੋਤਾ ਰਟਿਆ-ਰਟਾਇਆ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ।

ਪੰਜ ਕੁ ਵਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਤਿੰਨੇ ਦਰੀਆਂ ਝਾੜ ਕੇ ਝੇਲਿਆਂ 'ਚ ਪਾ ਲਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸਿਰਫ ਖਾਲੀ ਪਿੜਰੇ ਰਹਿ ਗਏ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਗਾਹਕਾਂ ਨੇ ਤੋਤਿਆਂ ਸਮੇਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਈ। ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਝੋਲੇ 'ਚ ਘਰ ਲਈ ਮਿਠਾਈ ਪਵਾ ਲਈ ਤੇ ਇਕ ਹਲਵਾਈ ਤੋਂ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਲਿਫਾਫੇ 'ਚ ਗਰਮ-ਗਰਮ ਜਲੇਬੀਆਂ ਲੈ ਲਈਆਂ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਤੁਰੇ ਆਉਂਦੇ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਜਲੇਬੀਆਂ ਵੀ ਖਾ ਰਹੇ ਸੀ।

ਉਹ ਤੁਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਘੁਨਾਥ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹਦੇ ਮਨ 'ਚ ਇਹ ਗੱਲ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵੱਟੇ ਹੋਏ ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰੇ!

ਪੈਸੇ ਕਾਢੀ ਸਨ।

ਉਹ ਪਿੰਡ ਆਏ ਤਾਂ ਦਿਨ ਛਿਪ ਗਿਆ ਸੀ।

ਉਹਦੇ ਮਾਮੇ ਦੇ ਪੁੱਤ੍ਰਾਂ ਨੇ ਰਾਤ ਕੱਟੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਏ ਤਾਂ ਦੇਵਕੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਇਕ ਖੇਸੀ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਸ਼ਗਨ ਵੀ।

12

ਰਘੁਨਾਥ ਸੋਚਦਾ ਕਿ ਉਹ ਘਰ 'ਚ ਆਈ ਕਮਾਈ ਦਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰੇ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ਰੀਕੇ ਵਾਲੇ ਵੀ ਸੋਚ ਰਹੇ ਸੀ ਕਿ ਵੇਖੋ ਕਿ ਉਹ ਘਰ 'ਚ ਮੀਂਹ ਵਾਂਗ ਵਰ੍ਹੇ ਪੈਸੇ ਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰਦਾ ਹੈ?

ਰਘੁਨਾਥ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਛਿਪਦੇ ਪਾਸੇ ਸੀ। ਚੜ੍ਹਦੀ ਧੁੱਪ ਨਾਲ ਵਰਾਂਡਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਤਪਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਗਿਆਰਾਂ ਕੁ ਵਜਦੇ। ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਖੜ੍ਹਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਜਾਂਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਵੇਲੇ ਅਕਸਰ ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਵਰਾਂਡੇ ਦੀ ਗੋਲ ਡਾਟ ਪਿੱਛੇ ਖੇਸ ਤਾਣ ਕੇ ਤਾਣੀ ਬੁਣਦੀ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਚਾਰ ਕੁ ਉੱਗਲਾਂ ਖੱਦਰ ਬੁਣਦੀ, ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੋਂ ਮੁੜ੍ਹਕਾ ਚੌਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਪੱਲੇ ਨਾਲ ਮੁੜ੍ਹਕਾ ਪੂੰਜਦੀ ਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ 'ਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦੀ ਪਰ ਏਨੀ ਅਕਲਕਾਨ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਉਹ ਅਕਦੀ-ਬਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਦੋ ਕੁ ਵਜੇ ਸੂਰਜ ਉੱਚਾ ਹੋਣ ਲਗਦਾ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਿੱਧੀ ਆਉਂਦੀ ਧੁੱਪ ਪੈਰਾਂ ਭਾਰ ਹੋਣ ਲਗਦੀ। ਫਿਰ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਸਾਹ 'ਚ ਸਾਹ ਆਉਂਦਾ।

ਹੁਣ ਭਾਵੇਂ ਘਰ 'ਚ ਤਾਣੀ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਸਾਰੇ ਵਰਾਂਡੇ 'ਚ ਤੋਤਿਆਂ ਦੇ ਪਿੜਰੇ ਹੀ ਪਿੜਰੇ ਲਟਕ ਰਹੇ ਸੀ। ਪਰ ਗਰਮੀ ਤਾਂ ਆਖਰ ਗਰਮੀ ਹੀ ਸੀ। ਆਦਮੀਆਂ ਲਈ ਹੋਈ ਜਾਂ ਤੋਤਿਆਂ ਲਈ। ਰਘੁਨਾਥ ਸੋਚਦਾ ਤੋਤਿਆਂ ਲਈ ਸਥਾਤ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਵਰਾਂਡਾ ਪਾ ਲਵੇ ਪਰ ਫੇਰ ਬਾਲੀ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਮਨ ਛਲਕਦਾ। ਵਰਾਂਡਾ ਪਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਫੇਰ ਢਾਹੁਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਉਹਦਾ ਕੰਮ ਦਿਨੋਂ-ਦਿਨ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਤੋਤੇ ਫੜਨ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਫਕੀਰੀਏ ਤੇ ਰੁੱਖੇ ਤੋਂ ਉਹਨੇ ਰੋਜ਼ ਤੋਤੇ ਲੈਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸੀ। ਬਿਸੰਬਰ ਤੇ ਸਿੱਬ੍ਰ ਉਹਦੇ ਪਿੰਡਾਂ 'ਚ ਤੋਤੇ ਵੇਚਣ ਜਾਂਦੇ। ਉਹ ਉਹਤੋਂ ਗਿਣ ਕੇ ‘ਮਾਲ’ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਵਿਕੇ ‘ਮਾਲ’ ਚੋਂ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਰੱਖ ਕੇ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸੇ ਉਹਨੂੰ ਦੇ ਜਾਂਦੇ।

ਉਹ ਕਈ-ਕਈ ਕੋਹ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ। ਜਮਾਲਪੁਰ ਤੇ ਨਦੀਪੁਰ ਕਸਬੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਰ 'ਚ ਸੀ। ਉਹ ਤੜਕੇ ਨਿਕਲਦੇ। ਕਈ-ਕਈ ਦਿਨ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਕੇ ‘ਖੱਟੀ’ ਖੱਟ ਕੇ ਮੁੜਦੇ। ਉਹ ਸੋਚਦੇ, ਭਲਾ ਹੋਇਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਹਿੜਾ ਜੰਗਲ ਦੀ ਭਕਾਈ ਨਾਲੋਂ ਛੁੱਟਿਆ। ਇਹ ਤੋਰਾ-ਫੇਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਲਗਦਾ। ਜੰਗਲ 'ਚ ਦਰਖਤ ਹੀ ਦਰਖਤ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਸੁੰਨਾਪਣ ਵੀ। ਪਰ ਕਸਬਿਆਂ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ 'ਚ ਰੌਣਕ ਹੀ ਰੌਣਕ ਹੁੰਦੀ। ਹਰ ਵੇਲੇ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ

ਅੰਰਤਾਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਮੌਕਾ ਵੇਖ ਕੇ ਸਿਆਣਪ ਵੀ ਘੋਟਦੇ, “ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਤੋਤਾ ਸੁੱਤਾ ਹੋਵੇ, ਉਦੋਂ ਜਗਾਇਓ ਨਾ। ਇਹ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਨਾ ਲੈਂਦੈ। ਉਦੋਂ ਇਹਦੀ ਬਿਰਤੀ ਰੱਬ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਐ। ਜੋ ਕਰੇ, ਏਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਰਨ ਦਿਉ। ਫੇਰ ਵੇਖਿਓ ਘਰ ’ਚ ਕਿਵੇਂ ਭੈਤਾ ਆਉਂਦੀ ਐ। ਆਪਣਾ ਕੀ ਐ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ। ਦਿਨ ’ਚ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਨੂੰ ਧੱਕੇ ਦੇਣ ਲਈ ਸੌਂ ਝੂਠ ਬੋਲਦੇ ਆਂ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪੁਣਦੇ ਆਂ। ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਦਿਨ ’ਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਨੀਆਂ ਕੀੜੀਆਂ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਮਿਥਦੇ ਆਂ। ਸੌਂ ਵਾਰੀ ਭਾਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਨੀਵਾਂ ਵੀ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦੈ। ਏਸ ਲਈ ਬਚਾਅ ਰੱਖਿਓ।”

ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ’ਚ ਸ਼ਿੱਬੂ ਮਾਹਿਰ ਸੀ। ਉਹ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਕੇ ਬੋਲੀ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਨਾਲੇ ਚੋਰ ਅੱਖ ਨਾਲ ਆਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਗੱਲ ਦਾ ਅਸਰ ਵੀ ਅੰਰਤਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਲਗਦਾ ਕਿ ਉਹਦੀ ਆਖੀ ਗੱਲ ਬੇ-ਅਰਥੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਹੀ, ਉਹ ਪੱਲੇ ਜਿਹੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਪੁਛਦਾ, “ਭਾਈ ਏਥੇ ਮੰਦਿਰ ਕਿਹੜੇ ਪਾਸੇ ਐ?”

“ਕਿਉਂ ਭਾਈ? ਉਥੇ ਕੋਈ ਗਹਿਰਦੈ ਬੋਡਾ।” ਅੰਰਤ ਪੁਛਦੀ।

“ਗਹਿਣਾ ਤਾਂ ਭਾਈ ਕੀਹਨੇ ਸੀ। ਦਿਨ ਖਾਸਾ ਚੜ੍ਹ ਆਇਐ। ਤੜਕੇ ਸੰਦੇਹਾਂ ਦੇ ਤੁਰੇ ਆਂ। ਓਥੋਂ ਦੋ ਮੰਨੀਆਂ ਛਕਣੀਆਂ ਸੀ।”

“ਰੋਟੀ ਦਾ ਕੀ ਐ ਭਾਈ। ਏਥੇ ਖਾ ਲੈ। ਅਸੀਂ ਕੌਣ ਆਂ ਖਵਾਉਣ ਵਾਲੇ। ਹਰੇਕ ਬੰਦਾ ਆਵਦੇ ਕਰਮ ਖਾਂਦੇ।”

ਉਹ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਾ। ਅੰਰਤ ਬੀਹੀ ’ਚ ਹੀ ਹੱਥ ਪੁਆ ਦਿੰਦੀ। ਓਕ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਪਿਆਉਂਦੀ। ਉਹ ਉੱਠਣ ਲੱਗਿਆ ਫਿਰ ਕਹਿਦਾ, “ਭਾਈ ਤੋਤੇ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਿਓ। ਚੜ੍ਹਦੀ ਧੁੱਪ ਦੀ ਏਹਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਰ ਪੈਂਦੀ ਐ। ਸੋਗਵੀਂ ਨਾ ਰੱਖੀਏ ਤਾਂ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਥਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਪਾਪ ਅੱਡ ਲਗਦੇ।”

-0-

ਇਕ ਦਿਨ ਅਚਾਨਕ ਰਘੁਨਾਥ ਦਾ ਮਾਮਾ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਦਿਨ ਖੜ੍ਹੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਘਰ ਦਾ ‘ਵਾਧਾ’ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਦਿਲੋਂ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹਦੇ ਭਾਣਜੇ ਨੇ ਖੜ੍ਹੇ ਘਰ ’ਚੋਂ ਘਰ ਦਾ ਮੂੰਹਾਂ ਕੱਢ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਤਸੱਲੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੇ ਹੋਰੀਨਗਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਦਾ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਸਾਕ ਠੀਕ ਹੀ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਘਰ ਵਧੂ-ਛੂਲੂ। ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਧਰ-ਧਰ ਭੂਲੂ। ਮੌਜਾਂ ਕਰੂ। ਹੋਰੀਨਗਰ ਵਾਲੇ ਸਾਰੀ ਉਹਦਾ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ ਬੱਕਣਗੇ।

ਹਨੂਰੇ ਹੋਏ ਰਘੁਨਾਥ ਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਮਾਮੇ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ। ਦੋ ਘੜੀ ਕੌਲੁ ਬਹਿ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਹਨੇ ਵੇਖਿਆ, ਆਸ਼ਾ ਨੇ ਪਟੜੇ ਕੌਲੁ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬਾਲਟੀ ਧਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਬੋਲਿਆਂ ਉੱਠਿਆ ਤੇ ਨਹਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹ ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਮੌਜੇ ’ਤੇ ਬੈਠਾ ਤਾਂ ਆਸ਼ਾ ਨੇ

ਰੋਟੀ ਵਾਲੀ ਬਾਲੀ ਲਿਆ ਕੇ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ।

ਗੱਲਾਂ ਹੋਰ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਸੀ। ਮੌਕਾ ਤਾੜ ਕੇ ਉਹਦਾ ਮਾਮਾ ਦੇਵਕੀ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਫੇਰ ਭੈਣੇ! ਹੁਣ ਕੀ ਕਹੀਏ ਹੋਰੀਨਗਰ ਆਲਿਆਂ ਨੂੰ। ਉਹ ਵਿਆਹ ਦੇਣ ਦੀ ਕਾਹਲੀ ਕਰੀ ਜਾਂਦੈ ਐ। ਕੁੜੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਕਰਨੈ।”

“ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਕਾਹਨੂੰ ਪੁਛਦੇ ਭਾਈ! ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਈ ਪੁੱਛ ਲੈ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਘਰ ਦਾ ਕਾਰ-ਮੁਖਤਿਆਰ ਏਹੀ ਐ। ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਇਹਦੇ ਕੰਮ ’ਚ ਦਸ਼ਲ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਹੁਣ ਇਹ ਪੰਜ ਕਰੇ, ਪੰਜਾਹ ਕਰੇ। ਇਹਦੀ ਮਰਜ਼ੀ। ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਸਿਆਣੈ ਹੁਣ। ਨਿਆਣਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ।”

ਰਘੁਨਾਥ ਸੁਣੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹਦੇ ਮਾਮੇ ਨੇ ਕੁੜੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਤੇਰ ਲਈਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿਦਾ, “ਕੋਈ ਨਾ ਮਾਮਾ! ਅਸੀਂ ਬਹਿ ਕੇ ਸਲਾਹ ਕਰਾਂਗੇ। ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੋਈ, ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜ ਦਿਆਂਗੇ।”

ਉਹ ਸਿਆਣਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਗੱਲ ਰਿੜਕਣੀ ਨਾ ਚਾਹੀ। ਉਹਨੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਾਣੀ ’ਚ ਮਧਾਣੀ ਪਾਉਣੀ ਵਾਧੂ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਗੱਲ ਬਦਲੀ, “ਹੋਰ ਜੰਗਲ ’ਚ ਤੋਤਿਆਂ ਦੀ ਪਦੈਸ਼ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੋਈ ਜਾਂਦੀ ਐ। ਕੰਮ ਘਟਿਆ ਤਾਂ ਨੂੰ।”

“ਨਹੀਂ ਮਾਮਾ! ਕੰਮ ਘਟਿਆ ਨੂੰ, ਸਗੋਂ ਵਧੀ ਜਾਂਦੈ। ਜੰਗਲ ਕਿਹੜਾ ਛੋਟੈ। ਆਥਣ ਤੱਕ ਪੈਰ ਰਹਿ ਜਾਂਦੈ ਐ। ਇਕ ਸਿਰਾ ਨੂੰ ਗਾਹਿਆ ਜਾਂਦਾ।”

“ਚੰਗਾ ਭਾਈ ਚੰਗਾ। ਬੋਡਾ ਰਾਜਾ ਠੀਕ ਐ। ਸਾਡੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਰਾਜੇ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਬੰਦੇ ਈ ਜੱਟਾਂ ਤੋਂ ਵੱਚੀ ਲੈ-ਲੈ ਕੇ ਜੰਗਲ ਸਾਫ਼ ਕਰਾਈ ਜਾਂਦੈ ਐ। ਪਿੱਪਲ, ਬੋਹੜ ਵੱਛ-ਵੱਛ ਕੇ ਢੇਰ ਲਾਏ ਪਏ ਐ। ਹੋਰਾਂ ਦਰਖਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਮੰਤ ਨੂੰ। ਸੇਤੇ ਹੋਏ ਤੱਕ ਆਗ ਚਲਦੇ। ਰੋਂਦੇ ਵੱਚੀਦੇ ਦਰਖਤਾਂ ਦੀ ਸੁਣਨ ਆਲਾ ਕੋਈ ਨੀ।”

ਅਚਾਨਕ ਮੰਜਾ ’ਤੇ ਪਿਆ ਪ੍ਰੀਤੂ ਬੋਲਿਆ, ‘ਬੋਡਾ ਰਾਜਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਐ। ਹਿੰਦੂ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਿੱਪਲ ਬੋਹੜ ਵਚਾਉਣ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਦਰਬ ਮੰਨੇ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਨੁਵਾਹ ਆਰੇ ਚੱਲ ਪੈਣ ਤਾਂ ਫੇਰ ਨੂੰ ਉਹ ਵੇਖਦੇ ਮੂਹਰੇ ਕਿਹੜਾ ਦਰਖਤ ਆ ਗਿਆ।’

ਪ੍ਰੀਤੂ ਤੇ ਰਘੁਨਾਥ ਦਾ ਮਾਮਾ ਅਜੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਪਰ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨੇ ਆ ਦਬੋਚਿਆ।

ਗਰਮੀ ਘਟ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਹਲਕੀ-ਹਲਕੀ ਹਵਾ ਚੱਲ ਪਈ ਸੀ। ਉਹ ਸੁੱਤਾ-ਸੁੱਤਾ ਅਚਾਨਕ ਤੁਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਜੰਗਲ ’ਚ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਝੋਲੇ ’ਚੋਂ ਜਾਲ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਧਰਤੀ ’ਤੇ ਵਿਛਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨੇ ਅਜੇ ਜਾਲ ’ਤੇ ਕਣਕ ਦੇ ਦਾਣੇ ਖਿਲਾਰੇ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਅੱਗੜ-ਪਿੱਛੜ

ਤੁਰਦੇ ਤੋਤੇ ਕਿਧੋਂ ਆ ਗਏ। ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਜੇ ਸਾਰੇ ਤੋਤੇ ਜਾਲ 'ਚ ਫਸ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਜਰੇ 'ਚ ਪਾਵੇਗਾ ਕਿਵੇਂ?

ਅਚਾਨਕ ਉਹਨੇ ਪਿੰਡੇ ਮੁੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਪਿੰਜਰਿਆਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਢੇਰ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਏਨੇ ਕਿਥੋਂ ਆ ਗਏ? ਕੌਣ ਧਰ ਗਿਆ ਏਥੇ ਏਨੇ ਪਿੰਜਰੇ? ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ। ਉਹਨੇ ਪਿੰਜਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਧਿਆਨ ਹਟਾਇਆ ਤਾਂ ਤੱਤਿਆਂ ਚੌਂ ਇਕ ਵੱਡਾ ਤੋਤਾ ਆਇਆ ਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਉਹਨੇ ਪਿੰਜਰੇ ਦੀ ਹੁੱਕ ਕੱਢੀ ਤੇ ਨਹੁੰਦਰ ਨਾਲ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੋਲੁ ਕੇ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਰਘੁਨਾਥ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ, "ਵੇਖਦਾ ਕੀ ਅੰਹੋਂ। ਬਾਹਰੋਂ ਬਾਰ ਬੰਦ ਕਰ ਲੈ।"

ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਪਿੰਜਰੇ ਦੀ ਬਾਰੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਮੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਕਿ ਚਲੋ ਇਹ ਤਾਂ ਬੋਲਣ ਵੀ ਜਾਣਦੈ। ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਸੁਮਨ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਮਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਣੀ। ਅੱਜ ਫਿੜਿਐ। ਕੱਲ ਨੂੰ ਵਿਕਦਾ ਹੋ ਜੂ।

ਪਿੰਜਰੇ ਦੀ ਹੁੱਕ ਅੜਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਾਹਮਣੇ ਝਾਕਿਆ ਤਾਂ ਫੇਰ ਇਕ ਹੋਰ ਤੋਤਾ ਆਇਆ। ਉਹ ਵੀ ਬੋਲਣ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਵੀ ਉਹਦੇ ਅੱਗੇ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਪਿੰਜਰਾ ਮੰਗਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਤੀਜੇ ਨੇ ਵੀ ਏਵੇਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਅੰਤ ਉਹਨੇ ਸਾਰੇ ਤੋਤੇ ਪਿੰਜਰਿਆਂ 'ਚ ਪਾ ਲਏ।

ਪਰ ਉਹ ਅਜੇ ਸੋਚ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਏਨੇ ਪਿੰਜਰੇ ਘਰੇ ਇਕੱਲਾ ਕਿਵੇਂ ਲਿਜਾਵੇਗਾ? ਤਾਂ ਏਨੇ ਨੂੰ ਹਵਾ ਚੱਲਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਦਿਨ ਦਾ ਚਾਨਣ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਘਸਮੈਲਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਹਵਾ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਫੇਰ ਹੋਰ ਤੇਜ਼। ਪਰ ਜਦੋਂ ਹਵਾ ਹਨ੍ਹੇਰੀ ਵਾਂਗ ਚੱਲਣ ਲੱਗ ਪਈ ਤਾਂ ਪਿੰਜਰੇ ਦਰਖਤਾਂ ਦਾ ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਟਣਕ-ਟਣਕ ਕਰਦੇ ਰੁੜ੍ਹਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਦਾ ਬਣਿਆ ਬਣਾਇਆ ਕੰਮ ਖੁਗਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਪਿੰਜਰੇ ਫੜਨ ਲਈ ਭੱਜਿਆ। ਹਵਾ ਹੋਰ ਤੇਜ...ਹੋਰ ਤੇਜ ਹੋਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਭੱਜਣ ਲੱਗਿਆ। ਅਚਾਨਕ ਜਦੋਂ ਹਨ੍ਹੇਰੀ ਕਾਲੀ ਹੋ ਗਈ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਕੀ ਆਇਆ। ਉਹਨੂੰ ਦਿਸਣੋਂ ਹਟ ਗਿਆ। ਹਨ੍ਹੇਰੀ ਨੇ ਉਹਦੇ ਪੈਰ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਉਖੇੜੇ ਤਾਂ ਉਹ ਚੀਕਿਆ, "ਹਾਏ ਉਦੇ ਰੱਬਾ! ਹਾਏ ਉਦੇ ਰੱਬਾ!"

ਰਘੁਨਾਥ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਚੋਂ 'ਹਾਏ ਉਦੇ ਰੱਬਾ' ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਦੇਵਕੀ ਉਭੜਵਾਹਿਆਂ ਵਾਂਗ ਉੱਠ ਕੇ ਆਈ, "ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤੈਨੂੰ?"

"ਹੋਣਾ ਕੀ ਸੀ। ਦਬਾਅ ਆ ਗਿਆ ਹੋਣੈ। ਜਦੋਂ ਛਾਤੀ 'ਤੇ ਹੱਥ ਟਿਕ ਜੇ, ਐਂ ਈ ਹੋ ਜਾਂਦੈ।" ਪ੍ਰੀਤੂ ਬੋਲਿਆ।

ਦੇਵਕੀ ਨੇ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਿਲਾਸ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨੇ ਉੱਠ ਕੇ ਪਾਣੀ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ ਤੇ ਪੈਣ ਵੇਲੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਪਾਸੀਂ ਕਰ ਲਏ ਤੇ ਆਏ ਹੋਏ ਸੁਪਨੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

13

ਰਘੁਨਾਥ ਜਿੱਦਣ ਕਰਨਪੁਰ ਦੀ ਪੜ੍ਹ ਮੰਡੀ 'ਤੇ ਘੋੜਾ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸੱਬ 'ਚ ਬੈਠੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਰਾਹ ਤੋਰ ਕੇ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਸੱਬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਕੇ ਉਹਨੇ ਸਾਰੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰ ਝੁਕਾਅ ਕੇ 'ਰਾਮ-ਰਾਮ' ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝੁਕੇ ਸਿਰ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਗਿਆ।

ਰਘੁਨਾਥ ਸੱਬ ਵਿਚ ਦੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਨੇ ਕੁ ਵਾਰ ਲੰਘਿਆ ਸੀ ਪਰ ਅੱਜ ਉਹਨੂੰ ਪੈਰ ਪੁੱਟਣਾ ਅਜੀਬ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਬੀਹੀ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਫ਼ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਪੈਰ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉੱਠਦੇ ਸੀ।

"ਘੋੜਾ ਏਹੇਨੇ ਕੀ ਕਰਨਾ ਸੀ?" ਪੰਡਿਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਦਿਆਲ ਬੋਲਿਆ। ਉਹ ਸੱਬ 'ਚੋਂ ਸਾਰੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ 'ਤੇ ਵੱਡੀ ਉਸਰ ਦਾ ਸੀ। ਹੱਡ ਕਰਡਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੱਬ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ।

"ਏਹ ਤਾਂ ਓਹੀ ਦੱਸ ਸਕਦੈ। ਬੰਦ ਮੁੱਠੀ ਅੈ। ਹੁਣ ਕੀ ਦੱਸੀਏ ਅਗਲਾ ਵਿਚ ਕੀ ਲਈ ਫਿਰਦੈ?" ਚੌਧਰੀ ਦੇ ਪਿਉ ਨਰਦੇਵ ਨੇ ਕਿਹਾ ਤੇ ਫਿਰ ਗੱਲ ਅੱਗੇ ਤੋਰ ਲਈ, "ਪ੍ਰੀਤੂ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਅੱਖ 'ਚ ਪਾਇਆ ਨੂੰ ਸੀ ਰੜਕਿਆ। ਉਹਦਾ ਮੁੰਡਾ ਉਹਤੋਂ ਚੱਕਵਾਂ ਲਗਦੈ।"

"ਚੱਕਵਾਂ ਹੋਵੇ ਨਾ!" ਰੁੱਘੇ ਦਾ ਪਿਉ ਘੀਲੂ ਕਹਿੰਦਾ, "ਸਾਡਾ ਮੁੰਡਾ ਵੀ ਏਹਦੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਤੇ ਬਿਸ਼ਬਰ ਵੀ। ਕਈ ਮੁੰਡੇ ਹੁਣ ਜੰਗਲ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ-ਆਉਂਦੇ ਈ ਆਥਣੇ ਏਹਨੂੰ ਤੋਤੇ ਵੇਚ ਆਉਂਦੇ ਅੈ। ਦੋਵੇਂ ਕੁੜੀਆਂ ਬੋਲਣ ਸਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਸਮਾਂ ਪੱਖ 'ਚ ਅੈ। ਪੈਸੇ 'ਤੇ ਪੈਸਾ ਡਿੱਗੀ ਜਾਂਦੇ। ਹੋਰ ਘੋੜਾ ਮੇਰੇ ਵਰਗਿਆਂ ਨੇ ਲੈਣਾ ਸੀ? ਏਹਨੇ ਈ ਲੈਣਾ ਸੀ।" ਘੀਲੂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਕੇ ਸੱਬ ਵਾਲਿਆਂ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

"ਚਲੋ ਪੈਸੇ 'ਤੇ ਪੈਸਾ ਤਾਂ ਡਿੱਗੀ ਜਾਂਦੇ, ਕੋਈ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਨੂੰ। ਪਰ ਘਰੇ ਦੋ ਕੁੜੀਆਂ ਕੁਆਰੀਆਂ ਬੈਠੀਆਂ। ਏਹਦਾ ਆਵਦਾ ਅਜੇ ਸਿਰ-ਢਕਣ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਘੋੜਾ ਏਹੇਨੇ ਕੀ ਕਰਨਾ ਸੀ?" ਪ੍ਰਭਦਿਆਲ ਨੇ ਫਿਰ ਆਪਣਾ ਸਵਾਲ ਸੱਬ 'ਚ ਵੰਝ ਵਾਂਗ ਗੱਡ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਹਦੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਦਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਹੀਆਂ ਨਾ ਪਿਆ।

ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦੀ। ਆਥਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੰਦਰ 'ਚ ਆਈਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾੜ-ਦਾੜ ਕਰਕੇ ਅੱਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਪੌੜੀਆਂ ਉੱਤਰਨ ਲੱਗੀਆਂ। ਉਹ ਹਲਕਾ-ਹਲਕਾ ਹਸਦੀਆਂ ਵੀ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸੀ ਤੇ ਇਕ-ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਬੋਲ ਵੀ ਰਹੀਆਂ ਸੀ। ਸੱਬ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲ ਦੀ ਲੰਘਣ ਲੱਗੀਆਂ ਤਾਂ

ਉਹ ਇਕੱਲੀ-ਇਕੱਲੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਨਿਰਖਣ ਲੱਗੇ। ਕੌਣ ਕੀਹਦੀ ਪੋਤੀ ਹੋਈ? ਕੌਣ ਕੀਹਦੀ ਕੁੜੀ?

ਰੁਧੁਨਾਥ ਨੇ ਘੋੜਾ ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਲਿਆ ਸੀ? ਉਹਦੇ ਘਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ। ਪਰਸੋਂ ਰੁਧੁਨਾਥ ਦਾ ਮਾਮਾ ਮਿਲ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੱਲ੍ਹ ਆਥਣ ਤੱਕ ਉਹਨੇ ਆਪਣਾ ਵਿਆਹ ਤੇ ਵਰਾਂਡਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਬਿਆਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਤੱਤਕੇ ਨਦੀ 'ਤੇ ਨਹਾ ਆਇਆ ਪਰ ਜਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜੰਗਲ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਸਬੂਤ 'ਚ ਸੱਦਿਆ ਤੇ ਤੋਤਿਆਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵੱਟਤ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨੇ ਵਾਸ਼ਨੀ 'ਚ ਪਾਈ ਤੇ ਲੱਕ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਲਈ ਸੀ...ਤੇ ਜਦੋਂ ਹੁਣ ਉਹਨੇ ਅਚਾਨਕ ਘੋੜਾ ਲਿਆ ਕੇ ਅੰਦਰ ਵਾੜਿਆ ਤਾਂ ਦੇਵਕੀ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਕੁੜੀਆਂ। ਪਰ ਪ੍ਰੀਤੂ ਹੈਰਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਉਹਨੇ ਘੋੜਾ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਲਿਆ ਕੇ ਨਿਮ ਦੇ ਇਕ ਤਣੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਕੁੱਬ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ।

ਰੁਧੁਨਾਥ ਉਦੋਂ ਨੌ ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਨਾਲ ਜੰਗਲ 'ਚ ਤੋਤੇ ਫੜਨ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਪਿਉ ਨੇ ਜਾਲ ਲਾਇਆ। ਉਹਦੇ 'ਚ ਇਕ ਤੋਤਾ ਮਸਾਂ ਫਸਿਆ ਸੀ। ਰੁਧੁਨਾਥ ਨੇ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ, “ਆਪਣੇ ਜਾਲ 'ਚ ਸਾਰੇ ਤੋਤੇ ਕਿਉਂ ਨ੍ਹੀਂ ਫਸਦੇ?”

“ਏਹ ਏਹਨਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਹੁੰਦੀ ਐ। ਹਰੇਕ ਤੋਤਾ ਜਾਲ 'ਚ ਨ੍ਹੀਂ ਫਸਦਾ। ਅਗਲੇ-ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਦਾ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦੈ। ਵਿਧੀ ਮਿਲੀ ਤੋਂ ਈ ਸਭ ਕੁਛ ਹੁੰਦੈ।”

“ਪਰ ਮੈਂ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਤੋਤਾ ਨ੍ਹੀਂ ਫੜਨਾ।”

“ਹੋਰ ਕਿਨੇ ਫੜੇਂਗਾ?”

“ਅਨੇ ਫਿੜਿਆ ਕਰੂਂਗਾ।” ਉਹਨੇ ਦੋਵੇਂ ਬਾਹਾਂ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ।

“ਏਨੇ ਤੋਤੇ ਫੜ ਕੇ ਕੀ ਕਰੇਂਗਾ?” ਪ੍ਰੀਤੂ ਉਹਦਾ ਮਨ ਫਰੋਲਣ ਲੱਗਿਆ।

“ਸਾਰਾ ਘਰ ਭਰ ਦੂੰ ਤੋਤਿਆਂ ਨਾਲ।”

“ਸਾਰਾ ਘਰ ਭਰ ਕੇ ਕੀ ਹੋਉ?”

“ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਰਗੀ ਹਵੇਲੀ ਪਾਉਂਗਾ।”

“ਹਵੇਲੀ ਤੋਤਿਆਂ ਨਾਲ ਨ੍ਹੀਂ ਬਣਨੀ।”

“ਹੋਰ ਕਾਹਦੇ ਨਾਲ ਬਣੂੰ?”

“ਸੱਤ ਰੰਗੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਨਾਲ ਬਣੂੰ।”

“ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ?”

“ਪਹਾੜਾਂ 'ਤੇ।”

“ਪਹਾੜ ਕਿੱਥੇ ਨੇ?”

“ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਨੇ।”

“ਉਥੇ ਤੁਰ ਕੇ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦੈ?”

“ਨਹੀਂ, ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦੈ।”

“ਆਪਾਂ ਫਿਰ ਘੋੜਾ ਲੈ ਲੋ।” ਰੁਧੁਨਾਥ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ।

“ਛੁੱਬੀ ਤਾਂ, ਜੇ ਸਾਹ ਨਾ ਆਇਆ। ਰੋਟੀ ਤਾਂ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਭਾਹ ਨ੍ਹੀਂ ਦਿੰਦੀ, ਤੂੰ ਘੋੜੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੈ।”

ਰੁਧੁਨਾਥ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਪੱਲੇ ਨਹੀਂ ਪਈ ਪਰ ਘੋੜਾ ਉਹਦੀ ਸੌਚ 'ਚ ਉੱਤਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਪਿਉ ਦੀ ਨਿਗ੍ਰਾ ਆਪਣੇ ਲਾਏ 'ਚ ਜਾਲ ਸੀ ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਪਹਾੜ ਦਿਸਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸੀ-ਉੱਚੇ-ਉੱਚੇ ਪਹਾੜ।

ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਘਰੇ ਆਉਣ ਤੱਕ ਰੁਧੁਨਾਥ ਨੇ ਆਪ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਸੌਚਦਾ, ਉਹ ਪਹਾੜਾਂ 'ਤੇ ਕਦੋਂ ਜਾਵੇਗਾ? ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਘੋੜਾ ਕਦੋਂ ਹੋਵੇਗਾ? ਉਹ ਸੁੱਤਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਸੁਪਨਾ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ। ਲਗਾਮ ਫੜੀ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਲਗਤਾਰ ਪਹਾੜ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਪਹਾੜ ਮੁੱਕਣ 'ਚ ਹੀ ਨਾ ਆਉਂਦਾ।

ਕਦੇ-ਕਦੇ ਉਹਨੂੰ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਨੂੰ ਲਗਦਾ, ਉਹ ਉੱਡਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਘੋੜੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਪੰਛੀਆਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਖੰਭਾਂ ਵਾਂਗ ਮਾਰਦਾ-ਮਾਰਦਾ ਉੱਚਾ ਉੱਡੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਬਹੁਤ ਨੀਵੀਂ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਬਾਹਾਂ ਮਾਰਦਾ-ਮਾਰਦਾ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਲਗਦਾ ਕਿ ਅੱਗੇ ਪਹਾੜ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਹੋਰ ਉੱਚਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਜਦੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵੇਖਦਾ, ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪਾਣੀ-ਪਾਣੀ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਏਨਾ ਪਾਣੀ ਕਿੱਥੋਂ ਆ ਗਿਆ? ਅੱਗੇ ਤਾਂ ਹੈ ਨ੍ਹੀਂ ਸੀ? ਉਹ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉੱਡਣ ਲਗਦਾ। ਫੇਰ ਲਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅੱਗੇ ਉੱਚੇ ਪਹਾੜ ਹੋਣ। ਉਹ ਉੱਚਾ ਉੱਡਣ ਲਗਦਾ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਈ ਪਹਾੜ ਉੱਚਾ ਹੋਈ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਹੇਠਾਂ ਝਾਕਣ ਲਗਦਾ ਪਰ ਜਦੋਂ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲਾ ਪਾਣੀ ਵੇਖਣ ਲਗਦਾ ਤਾਂ ਵੇਖੀ ਹੀ ਜਾਂਦਾ। ਹੇਠਾਂ ਵੇਖਣ ਕਰਕੇ ਉਹਦਾ ਮੱਥਾ ਅਚਾਨਕ ਪਹਾੜ ਨਾਲ ਵਜਦਾ। ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ 'ਚੋਂ ‘ਹਾਏ ਉਏ’ ਨਿਕਲਦਾ। ਸੁਪਨਾ ਟੁੱਟਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਸੁਰਤ ਆਉਂਦੀ। ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਪਾਣੀ ਲਈ ਖੜੀ ਹੁੰਦੀ।

“ਐਵੇਂ ਨਾ ਬਹੁਤਾ ਡਰਿਆ ਕਰ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਨਿਆਣੈ ਕੋਈ? ਐਡੋ-ਕੇਡ ਹੋਇਆ ਫਿਰਦੇ... ਚਲ ਜੇ ਡਰ ਲਗਦੈ ਤਾਂ ਆਵਦੇ ਪਿਉ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਪੈ ਜਾ।” ਉਹ ਉੱਠਦਾ। ਪ੍ਰੀਤੂ ਨਾਲ ਪੈ ਜਾਂਦਾ। ਖਾਸਾ-ਖਾਸਾ ਚਿਰ ਨੀਂਦ ਨਾ ਆਉਂਦੀ। ਮਨ 'ਚ ਘੋੜਾ ਘੁੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਪਿੰਡ 'ਚ ਚੌਬਾ ਘੋੜਾ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਘੋੜਾ ਚੌਪਰੀਆਂ ਕੋਲ ਸੀ। ਇਕ ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ ਕੋਲ। ਇਕ ਪੁਜਾਰੀ ਹਰੀਗੋਪਾਲ ਕੋਲ, ਜਿਹੜਾ ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਪੇਤਾ ਹੋਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ 'ਚ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਸੀ। ਪੁਜਾਰੀ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਘੋੜਾ ਬੋਲਦਾ। ਜਦੋਂ ਪਹਾੜਾਂ 'ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰੇ ਚਲਦੇ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਉਹ ਘੋੜਾ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਰਘੁਨਾਥ ਤੋਤੇ ਫੜਨ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਨਾ ਹੀ ਘੋੜਾ ਬੋਲਿਆ। ਉਹ ਮੰਦਰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਕੋਲ ਘੋੜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਤੋਂ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ ਕੇ ਉਹਨੇ ਘੋੜਾ ਬੋਲਿਆ। ਸੱਬ ਤੱਕ ਤੋਰੀ ਆਇਆ ਤੇ ਅਗਾਂਹ ਜਾ ਕੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਇਉਂ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਹੀ ਸੰਸਾਰ 'ਚ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਹਨੇ ਘੋੜਾ ਤੇਜ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜੰਗਲ ਵੱਲ ਲੈ ਤੁਰਿਆ। ਹਵਾ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਘੋੜਾ ਭੱਜਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨੂੰ ਹਵਾ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਘੋੜਾ ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਬੱਲੇ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਜਿੱਧਰ ਚਾਹੇ, ਮੌੜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਚਾਹੇ, ਭਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਚਾਹੇ ਹੌਲੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਈ ਦਿਨ ਪਿੱਛੋਂ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਜੰਗਲ 'ਚ ਤੇਜ਼ੇ ਫੜਨ ਗਿਆ।

ਜਨਵਰੀ ਦਾ ਅੱਧ ਸੀ। ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਉਹਨੇ ਪਹਾੜਾਂ 'ਤੇ ਜਾਣਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਖੁਦ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਈ ਰੋਜ਼ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ। ਉਹਨੇ ਘੋੜੇ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ।

ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦਾ। ਦੁਪਹਿਰਾ ਹੁੰਦਾ। ਦਿਨ ਡਿਪਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਲਗਦਾ, ਦਿਨ ਏਨੇ ਲੰਬੇ ਕਿਉਂ ਹੋ ਗਏ ਨੇ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੌਰ ਕਿਉਂ ਹੌਲੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਲੰਘਦੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ।

ਉਹਨੇ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਛੱਪਰ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਚੜ੍ਹਦੀ ਧੁੱਪ ਰੋਕਣ ਲਈ ਤੇ ਦੁਪਹਿਰੇ ਪਿੱਛੋਂ ਧੁੱਪ ਰੋਕਣ ਲਈ ਅੱਧੇ ਛੱਪਰ ਹੇਠ ਕੰਧਾਂ ਕਢਵਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਪਾਸਿਆਂ ਵਾਲੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸਨ।

ਵਰਾਂਡੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਛੱਪਰ ਵੀ ਤੋਤਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ। ਸਿੱਬੂ ਤੇ ਬਿਸ਼ਬਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਮੁੰਡੇ ਵੀ ਉਹਤੋਂ ਤੇਜ਼ੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਵੇਚਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸੀ।

ਪ੍ਰੀਤੂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਘਰੇ ਰਹਿੰਦਾ। ਤੋਤਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਵਧ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਲੋੜ ਵਧ ਗਈ ਸੀ। ਬਿਸ਼ਬਰ ਦੀ ਘਰਵਾਲੀ

ਦਿਆਵੰਤੀ ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਸੁਮਨ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਭਰਵਾਉਂਦੀ। ਪਾਣੀ ਦਾ ਕੰਮ ਮੁਕਦਾ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਤੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣਾ ਸਿਖਾਉਂਦੀ।

ਪਿੰਡ 'ਚ ਅਜੇ ਵੀ ਇਹ ਭੇਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ ਕਿ ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਜੇ ਘੋੜਾ ਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਲਿਆ ਹੈ? ਉਹਨੂੰ ਕੀ ਲੋੜ ਪੈ ਗਈ ਸੀ ਇਹ ਹੂਲਾ ਫੱਕਣ ਦੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਘੋੜਾ ਲੈ ਕੇ ਲੰਘਿਆ। ਪ੍ਰਭਦਿਆਲ ਪੰਡਿਤ ਕਹਿੰਦਾ, “ਪੈਸਾ ਤਾਂ ਸਾਲਾ ਮੱਛੀ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਕੂਲੈ। ਅਜੇ ਬੰਦਾ ਬਰੜ ਹੱਥ ਨਾਲ ਮੱਛੀ ਫੜ ਲ੍ਹ। ਪਰ ਏਹ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਫੜਾ ਨ੍ਹੀਂ ਖਾਂਦਾ ਕਿਸੇ ਤੋਂ। ਪੇਟੀ 'ਚ ਪਿਆ ਵੀ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਹੁੱਜਾਂ ਮਾਰੀ ਜਾਓ, ‘ਐਂ ਕਿਉਂ ਫਿਰਦੇਂ ਤੂੰ? ਫਲਾਣੀ ਚੀਜ਼ ਲੈ ਗਾਂ ਮੇਰੀ?’ ਹਰੇਕ ਬੰਦਾ ਨ੍ਹੀਂ ਸਾਂਭ ਸਕਦਾ ਪੈਸਾ।” ਉਹਨੇ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦੀ ਸਿਖਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ।

“ਪੈਸਾ ਬੰਦਾ ਸਾਂਭੇ ਵੀ ਕਿਉਂ? ਜੇ ਕੁਛ ਏਹਦਾ ਲੈਣਾ ਈ ਨ੍ਹੀਂ ਤਾਂ ਕਮਾਉਣ ਦਾ ਕੀ ਛਾਇਦੈ।” ਨੰਦੂ ਸਿਕਾਰੀ ਬੋਲਿਆ। ਸਾਰੇ ਇਕਦਮ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਝਾਕੇ ਪਰ ਕਿਹਾ ਕਵਣ ਨਹੀਂ। ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਸਭ ਦੇ ਗੁੱਝੀ ਹਾਸੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹਦੀ ਝੇਪ ਕਾਰਨ ਹਾਸੀ ਦੇ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਪਏ ਹੋਏ ਸੀ। ਨੰਦੂ ਬਾਰੇ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੇ ਕਦੇ ਇਕ ਪੈਸਾ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜ਼ੋਝਿਆ। ਜਦੋਂ ਚਾਰ ਪੈਸੇ ਹੱਥ ਲਗਦੇ, ਉਹ ਕਰਨਪੁਰ ਜਾਂਦਾ। ਮਨ ਦੀਆਂ ਡੰਡਾਂ ਲਾਹ ਕੇ ਮੁੜਦਾ। ਉਹਦੀ ਪਿਠ ਪਿੱਛੇ ਲੋਕ ਉਹਨੂੰ ‘ਪੱਤੇ ਚੱਟ’ ਕਹਿਦੇ।

“ਹਾਂ ਬਈ! ਆਪਾਂ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਯਭਲੀਆਂ ਮਾਰੀ ਜਾਨੇਂ ਐਂ। ਨੰਦੂ ਦੀ ਗੱਲ ਸਭ ਤੋਂ “ਵਜ਼ਨਦਾਰ” ਐ।” ਨਰਦੇਵ ਨੇ ‘ਵਜ਼ਨਦਾਰ’ ਸ਼ਬਦ 'ਤੇ ਭਾਸਾ ਭਾਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਸੁਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਚੌਂ ਕਾਢੂ ਹੋਸੇ।

“ਹਾਂ ਜੀ, ਹਾਂ ਜੀ, ਜਮਾਂ ਵਜ਼ਨਦਾਰ ਐ।” ਪ੍ਰਭਦਿਆਲ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਨਰਦੇਵ ਦੀ ਹਾਂਅ 'ਚ ਹਾਂਅ ਮਿਲਾਈ।

ਨੰਦੂ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਲੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਬਚਾਅ ਕਰਦਾ ਉਹ ਬੋਲਿਆ, ‘ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਗੱਲ ਪੁੱਠੇ ਪਾਸੇ ਪਾਉਣੈਂ ਓਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਹਿੰਨਾਂ ਜੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਕੁਛ ਪੈਸੇ ਦਾ ਲੈਣਾ ਈ ਨ੍ਹੀਂ, ਉਹ ਕਮਾਉਂਦਾ ਕਾਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਐ?’

“ਹਾਂ ਭਾਈ ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਵੀ ਏਹੀ ਕਹਿਨੇ ਅੰ।” ਪ੍ਰਭਦਿਆਲ ਤੇ ਨਰਦੇਵ ਨੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਿਹਾ। ਗੱਲ ਹਾਸੇ 'ਚ ਪੈ ਗਈ। ਇਕੱਲਾ ਨੰਦੂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਇਕ ਪਾਸੇ। ਅਖੀਰ ਨੰਦੂ ਛਿੱਥਾ ਜਿਹਾ ਪੈ ਕੇ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਗਿਆ, “ਚੰਗਾ ਭਾਈ! ਬੋਨੂੰ ਜੇ ਸਿੱਧੀ ਗੱਲ ਵੀ ਪੁੱਠੀ ਲਗਦੀ ਐ, ਆਪਾਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿਦੇ ਗਾਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਸ਼। ਜਮਾਂ ਨ੍ਹੀਂ ਕਹਿਦੇ।”

ਨੰਦੂ ਰਘੁਨਾਥ ਦਾ ਗੁਆਂਢੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਘੋੜਾ ਲੈਣ ਦੀ ਬੜੀ ਘੋੜੀ ਪੀਤੀ ਪਰ ਗੱਲ ਪੱਲੇ ਨਾ ਪਈ। ਅਜੇ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਘੋੜਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਘੋੜੇ ਦੀ ਕਾਠੀ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਬੰਨ੍ਹਣ ਪਿੱਛੋਂ

ਉਹਨੇ ਜਦੋਂ ਘੜਾ ਗਲੀ 'ਚ ਕੱਢਿਆ ਤਾਂ ਪ੍ਰੀਤੂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਸੰਭਲ ਕੇ ਜਾਈ ਪਹਾੜਾਂ ‘ਤੇ। ਦਰਖਤਾਂ ‘ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗਿਆਂ ਕਾਹਲ ਨਾ ਕਰੀਂ। ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਚੁੱਕਣ ਵੇਲੇ ਇਕ ਗੀਝੇ 'ਚ ਦੋ ਨਾ ਪਾਈਂ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਹੇਠਲਾ ਬੱਚਾ ਉਤਲੇ ਦੇ ਭਾਰ ਨਾਲ ਈ ਮਰ ਜਾਂਦੇ।”

ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਨਾ ਹੀ ਪੁੱਠਾ ਮੁੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ। ਘੜਾ ਤੌਰ ਕੇ ਉਹ ਸੱਥ ਤੱਕ ਲੈ ਆਇਆ ਪਰ ਸੱਥ 'ਚ ਅਜੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਸੱਥ 'ਚ ਨੰਦੂ ਨੇ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ‘ਰੰਗ ਦਾ ਪੱਤਾ’ ਸੁਟਿਆ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭਦਿਆਲ ਵਰਗੇ ਮੂੰਹ 'ਚ ਉਂਗਲਾਂ ਪਾ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਨੰਦੂ ਬੋਲਿਆ, “ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਥੋੜੂ ਦੇਖਦਾ ਸੀ ਬਈ ਤੁਸੀਂ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਪਾਣੀ 'ਚ ਓਂ। ਰਘੁਨਾਥ ਪਹਾੜਾਂ ‘ਤੇ ਗਿਐ ਚਿੜੀਆਂ ਫੜਨ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਘੜਾ ਲਿਐ ਉਹਨੇ। ਹੋਰ ਕਿਹੜਾ ਉਹਨੇ ਨਦਾਮਪੁਰ ਕਰਹਿੰਗੀ ਲਾਉਣ ਜਾਣਾ ਸੀ।”

ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰੇ ਇਕਦਮ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਝਾਕੇ ਤੇ ਫਿਰ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਬੋਲੇ, “ਅੱਛਾ! ਅੱਛਾ, ਏਹ ਗੱਲ ਐ।”

ਪਰ ਪ੍ਰਭਦਿਆਲ ਬੋਲਿਆ, “ਹਾਂ ਭਾਈ! ਤੋਤਿਆਂ ਦਾ ਪਾਪ ਖੱਟਣ 'ਚ ਅਜੇ ਕਮੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਕੋਈ। ਹੁਣ ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜੂ। ਵਾਹ ਓ ਮਾਲਕਾ! ਨਈਂ ਗੀਸਾਂ ਤੇਰੀਆਂ ਵੀ। ਲੀਲ੍ਹਾ ਰਚ ਕੇ ਕੀ-ਕੀ ਕਰਾਉਣੈਂ ਬੰਦੇ ਤੋਂ।”

“ਏਹ ਤਾਂ ਚਲੋ ਜੀ ਅਗਲੇ ਦੀ ਮਰਜੀ। ਆਵਦੇ ਧਰਮ-ਕਰਮ 'ਤੇ ਕਰਦੇ ਹਰੇਕ ਬੰਦਾ ਸਭ ਕੁਸ਼। ਵਾਧਾ-ਵੱਟਾ ਕਰੂ। ਆਪੇ ਰੱਬ ਦੇਖਦੈ।” ਨੰਦੂ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭਦਿਆਲ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਨੂੰ ਸੱਟ ਮਾਰੀ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਫਿਰ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ, “ਊੰ ਤੁਸੀਂ ਜੇ ਮਰਜੀ ਕਹੋ, ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਪੁੰਨ-ਪਾਪ ਦੀ ਗੱਲ ਐ। ਸੱਠ ਤੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਮੈਂ। ਅਜੇ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ। ਹਰੇਕ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਮਰਜੀ ਪਾਸੇ ਲਾ ਲਵਾ।” ਕਹਿੰਦੇ-ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਉਹਨੇ ਨਰਦੇਵ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ, “ਹੁਣ ਵੇਖੋ! ਆਪਾਂ ਧਰਤੀ ਵਾਹੁਨੇ ਆਂ। ਹਲ੍ਹ ਨਾਲ ਹੇਠਲੀ ਮਿਟੀ ਉਤੇ ਆਉਂਦੀ ਐ। ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਸੌ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਮਿਟੀ ਬੱਲੇ ਆ ਕੇ ਮਰਦੈ ਤੇ ਆਪਾਂ ਕਹਿੰਨੇ ਆਂ ਕਿ ਹੱਕ ਦੀ ਕਰਕੇ ਖਾਨੇ ਆਂ। ਏਹ ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਦੱਸੋ ਏਹ ਹੱਕ ਦੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ?”

ਨੰਦੂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਪ੍ਰਭਦਿਆਲ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਲੁਕਵਾਂ ਗੁੱਸਾ ਦਿਖਾਇਆ, “ਚੰਗਾ, ਚੰਗਾ ਭਾਈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਗਲਤੀ ਕਰ ਬੈਠਾ। ਗਾਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਛ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਮੈਂ। ਹੁਣ ਜੇ ਕੱਲੇ ਤੋਤਿਆਂ ਨਾਲ ਬੋਡਾ ਛਿੱਡ ਨੂੰ ਭਰਦਾ। ਆਹ ਘੁੱਗੀਆਂ-ਗੁਟਾਰਾਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਏਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੋਲਣ ਲਾ ਲੋ ਫੜ-ਫੜ ਕੇ। ਮੈਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਕੁਸ਼। ਆਹ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਈ ਹੱਥ।” ਉਹਨੇ ਸੱਚੀਂ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾ ਲਏ।

ਸੱਥ 'ਚ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਇਕਦਮ ਚੁਪ ਛਾ ਗਈ, “ਚਲੋ ਛੱਡੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ। ਆਪਾਂ ਕਾਹਨੂੰ ਹੁੱਜੋ-ਹੁੱਜੀ ਹੋਈ ਜਾਨੇ ਆਂ। ਜਿਹੜਾ ਕਰੂ, ਆਪੇ ਭਰੂ।” ਨਰਦੇਵ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਹਾਂ, ਹਾਂ! ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਐ।” ਦੌਲਤ ਰਾਮ ਬੋਲਿਆ। ਉਹ ਮਹਾਜਨ ਸੀ। ਸੱਥ 'ਚ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਮੁੰਡੇ ਅਮਰ ਨਾਥ ਨੇ ਵਧੀਆ ਹੱਟ ਚਲਾ ਲਈ ਸੀ। ਘਰ ਛੋਟਾ ਸੀ। ਨੂੰਹ ਤੇ ਪੋਤ-ਨੂੰਹ ਵੀ ਘਰੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸੀ। ਤੜਕੇ ਉਹ ਸੱਥ 'ਚ ਆ ਬਹਿੰਦਾ। ਆਥਾਣੇ ਦਿਨ ਛਿਪੇ ਜਾਂਦਾ।

ਅਮਰ ਨਾਥ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਅੰਦਰ ਸੌ ਜਾਂਦਾ। ਸਿਆਲ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਹੱਟ 'ਚ ਪੈਂਦਾ। ਗਰਮੀ ਹੁੰਦੀ। ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਮੂਹਰੇ ਸੌਂਦਾ। ਸੱਥ ਚੌਂ ਉਹਨੂੰ ਪਿੰਡ 'ਚ ਹੋਏ ਹਰ ਵਾਧੇ-ਘਾਟੇ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

15

ਰਘੁਨਾਥ ਦਾ ਘੜਾ ਜੰਗਲ ਵਿਚਦੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੱਧਾ ਜੰਗਲ ਓਸ ਪਾਸੇ ਸੀ, ਅੱਧਾ ਓਸ ਪਾਸੇ। ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਰਾਹ ਜਮਾਂ ਮਾਲੀ ਸੀ। ਹਾਲੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਉਹ ਘੜੇ ਨੂੰ ਟਿਕਵੀਂ ਚਾਲ ਲਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਚੜ੍ਹਾਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨੂੰ ਦਮੋਂ ਕੱਢੇ। ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਚੜ੍ਹਾਈ 'ਤੇ ਘੜੇ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਜ਼ੋਰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਚੜ੍ਹਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਉਤਰਾਈ 'ਚ ਵੀ ਘੜੇ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਅਜੇ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣੀਆਂ ਸੀ।

ਘੜਾ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਆਨੀਂ-ਬਹਾਨੀਂ ਪੁਜਾਰੀ ਕੌਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਤੋਂ ਗੱਲਾਂ-ਗੱਲਾਂ 'ਚ ਪਹਾੜਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁਛਦਾ। ਉਹਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮ ਕੰਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਆਸ਼ਰਮ ਆਵੇਗਾ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਂ-ਬਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਨੇ। ਉਹਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ 'ਚ ਰਾਤ ਨਾ ਹੀ ਕੱਟੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਅੱਗੇ ਉਹਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ। ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਵਿਚਲੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਲਈ ਸੀ।

ਉਹਦਾ ਪਿਉ ਪ੍ਰੀਤੂ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤਾ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਧਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਜਿਹੋ-ਜਿਹੀ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਉਹਦਾ ਪਿਉ ਸੰਭਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਧੂਈ ਆਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਏਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜੇ ਆਪ ‘ਅੱਗੇ’ ਨਹੀਂ ਵਧ ਸਕਿਆ, ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਅੱਗੇ ‘ਵਧਾਉਣਾ’ ਹੈ।

ਆਥਾਣੇ ਇਕ ਦਿਨ ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਉਹ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਪਏ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਨਮੋਲੀਆਂ ਕਿਹੜੇ ਨਿੰਮਾਂ ਤੋਂ ਤੋੜਦਾ ਹੁੰਨੈ ਉਏ ਤੂੰ?”

“ਕਿਹੜੇ ਨਿੰਮਾਂ ਤੋਂ ਕੀ, ਨਿੰਮਾਂ ਤੋਂ ਤੋੜਦਾ ਹੁੰਨਾਂ।”

“ਸਿੱਧੇ ਪੇਰੇ ਵਾਲੇ ਨਿੰਮ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਕਰ।”

“ਕਿਉਂ ਉਹ ‘ਤੇ ਕਾਹਤੋਂ?”

“ਜਦੋਂ ਸੱਤ ਰੰਗੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਫੜਨ ਜਾਏਂਗਾ, ਅੰਖਾ ਨੂੰ ਹੋਏਂਗਾ।

ਉਥੇ ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ-ਉੱਚੇ ਦਰਖਤ ਐ। ਰੱਬ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਉਣ ਤਾਈਂ ਜਾਂਦੇ ਐ। ਐਮੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਚੂਹਾ ਮਾਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੱਪ ਮਾਰਨ ਆਲਾ ਡੰਡਾ ਭਾਲ੍ਹੇ।”

ਫੇਰ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, ‘‘ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਤੌਤੇ ਫੜਦਾ ਹੁੰਨਾਂ, ਤੂੰ ਸਿੱਧੇ ਦਰਖਤਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਕਰ। ਹੇਠਾਂ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਵੇਂ, ਹਥੇਲੀਆਂ ਪੋਰਿਆਂ ਨਾਲ ਮਲਿਆ ਕਰ। ਅੱਡੀਆਂ ਤੇ ਪੱਥਰ ਵੀ ਘਸਾਇਆ ਕਰ।’’

“ਉਹ ਕਾਹਤੋਂ?”

“ਜਿਹੜੇ ਬੰਦੇ ਦੇ ਹੱਥ, ਅੱਡੀਆਂ ਤੇ ਪੰਜੇ ਨੂੰ ਪਕਦੇ, ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਦਰਖਤ ਤੇ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਕਦੇ। ਅਜੇ ਦੋ ਹੱਥ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਬੇਲੀਆਂ ਤੇ ਪੱਥਰ ਦੁਖਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਐ।”

ਰੁਧੁਨਾਥ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ। ਉਹਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਫੇਰ ਬਾਪੂ! ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਚਿੜੀਆਂ ਫੜਨ?”

ਪ੍ਰੀਤੂ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਦਾ ਅੱਗਾ ਘੋਰਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਕੋਈ ਹੁਣ ਉਮਰ ਐ ਮੇਰੀ ਓਥੇ ਜਾਣ ਦੀ?”

“ਉਮਰ ਤਾਂ ਹੁਣ ਵੱਡੀ ਹੋਈ ਐ। ਤੂੰ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਵੜਦਾ?”

“ਅਜੇ ਤੂੰ ਨਿਆਣੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝ ਫੇਰ ਆਉਗੀ ਤੈਨੂੰ। ਆਪੇ ਸਮਝ ਆ ਜੂ ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਦਾ ਜੀਅ ਤਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਸਾਹਮਣੇ ਪਈ ਰੋਟੀ ਛੱਡਣ ਨੂੰ। ਪਰ ਰੋਟੀ ਢਾਹ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਈ ਐ ਨਾ।”

ਉਸ ਦਿਨ ਰੁਧੁਨਾਥ ਨੂੰ ‘ਰੋਟੀ ਢਾਹ ਦੇਣ’ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਪਰ ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਹਾੜਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਗੱਲ ਸਮਝ ਆਈ ਕਿ ਉਹਦਾ ਪਿਉ ਠੀਕ ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਏਡੀ ਵੱਡੀ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਘੜਾ ਕਿੱਥੋਂ ਆਉਂਦਾ? ਉਹਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਅਜੇ ਵਿਆਹੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਘਰੇ ਤਿੰਨ ਕਿੜੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਦਾ-ਪਾਲਦਾ ਉਹ ਪਹਾੜਾਂ ਤੱਕ ਕਿਵੇਂ ਆਉਂਦਾ!

ਰੁਧੁਨਾਥ ਪਹਾੜਾਂ ਤੇ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਵਾਲਾ ਇਕੱਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਘਰੇ ਸੱਤ ਰੰਗੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਚਿੜੀਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਏਨਾ ਲੰਮਾ ਸਫਰ ਕਰਕੇ ਪਹਾੜਾਂ ਤੇ ਆਉਣਾ, ਫਿਰ ਮੁੜ ਕੇ ਜਾਣਾ। ਕਈ-ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੜੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਲਣਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੌਤੇ ਫੜਨ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਸੰਘੀ ਆਪ ਘੁੱਟਣ ਵਰਗਾ ਲਗਦਾ...ਤੇ ਫਿਰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਚਿੜੀਆਂ ਲੈ ਵੀ ਆਉਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਕੇ ਵੱਡੀਆਂ ਵੀ ਕਰ ਲੈਣ ਤੇ ਫਿਰ ਵਿਕਣ ਜਾਂ ਨਾ ਵਿਕਣ। ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਜੇ-ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਵੱਡੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਦਾ ਦਰਿਆ

ਪਾਰ ਕਰਨ ਵਰਗਾ ਲਗਦਾ। ਕੌਣ ਕਰੇ ਏਡਾ ਵੱਡਾ ਖਲੜਗਣ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਉੱਠਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਸੱਤ ਰੰਗੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਅੱਗੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਢੇਰੀ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਰੁਧੁਨਾਥ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਦਾ। ਉਹਨੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਜੋ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਦਾ ਕੋਈ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਜੇ ਉਹਨੇ ਆਪ ਜੰਗਲ 'ਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਾ। ਹੋਰਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਰੋਜ਼ ਦੀ ਰੋਜ਼ ਤੌਤੇ ਫੜ ਕੇ ਉਹਦੇ ਘਰੇ ਦੇਈ ਜਾਣੇ ਸੀ। ਰੋਜ਼ ਦੀ ਰੋਜ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਘਰੇ ਤੌਤਿਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਹੋਈ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਪਹਾੜ ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਅੌਖ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਜਦੋਂ ਲਗਦਾ, ਰਾਹ 'ਚ ਚੜ੍ਹਾਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਉੱਤਰਦਾ। ਘੋੜਾ ਬਿਨਾਂ ਸਾਹ ਲਏ ਚੜ੍ਹਾਈ ਚੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਲਗਾਮ ਨੂੰ ਝਟਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਾਰਦਾ। ਪੁਜਾਰੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਚੜ੍ਹਾਈ ਚੜ੍ਹਨੀ ਹੋਵੇ, ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਖੱਡਾਂ 'ਚ ਨਹੀਂ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਨਿਗਾ ਸਿੱਧੀ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਐ।

ਬ੍ਰਹਮ ਕੰਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਆਸ਼ਰਮ ਆਇਆ। ਅਜੇ ਦਿਨ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਘੜਾ ਬਾਹਰ ਹੀ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਉਥੇ ਚਾਹ ਪੀਤੀ ਤੇ ਘੜੇ ਨੂੰ ਅੱਡੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਦਿਨ ਛਿਪ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਜਾਇਆ ਜਾਣਾ। ਉਹ ਪਹਾੜ ਤੋਂ ਇਕ ਪਗਡੰਡੀ ਉੱਤਰਿਆ। ਪ੍ਰਾਸੇ ਚਿਰ ਦੀ ਢਲਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਪਿੰਡ ਆਇਆ, ਜਿਹੜਾ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਛੂੰਘ 'ਚ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ 'ਚ ਸੱਥ ਸੀ। ਚਾਰ ਬੁਲੇ ਕੱਢ ਕੇ ਉਤੇ ਛੱਪਰ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ 'ਚ ਕਈ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬੈਠੇ ਸੀ। ਉਹ ਘੜੇ ਤੋਂ ਉੱਤਰਿਆ। ਸਿਰ ਝੁਕਾਅ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਣ ਲਈ ਥਾਂ ਪੁੱਛੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬੱਥੇ ਪਾਸੇ ਚੜ੍ਹਾਈ 'ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਉਥੇ ਚਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਰੋਟੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ। ਰਾਤ ਕੱਟਣ 'ਚ ਦਿੱਕਤ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗੀ।

ਮੰਦਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਪੁਜਾਰੀ ਬਾਹਰਲੇ ਪਾਸੇ ਡਰੇ ਤਖਤਪੋਸ਼ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉੱਤੇ ਗਦੈਲਾ ਤੇ ਚਾਦਰ ਵਿਛੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਅੱਗੇ ਲੱਕੜ ਦੀ ਇਕ ਸੰਦੂਕੜੀ ਪਈ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਤਖਤਪੋਸ਼ ਦੇ ਅੱਗੇ ਵਿਛੀ ਦਰੀ 'ਤੇ ਅੱਗੜਾਂ ਤੇ ਮਰਦ ਬੈਠੇ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਨਬਜ਼ ਵਿਖਾਉਂਦੇ। ਆਪਣੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦਸਦੇ। ਦਵਾਈ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੂਰਤੀ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਬਾਹਰੋਂ ਮੱਥਾ ਟੇਕ-ਟੇਕ ਕੇ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੇ।

ਪੁਜਾਰੀ ਨੇ ਕਮੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਇਆ। ਗੇਰੂਦੇ ਰੰਗ ਦੀ ਧੋਤੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੱਲਾ ਢਿੱਡ ਉੱਤੇ ਦੀ ਕਰਕੇ ਮੌਚੇ 'ਤੇ ਸੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਕੌਲ ਹੇਠਾਂ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਚੇਲੇ ਬੈਠੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਦਵਾਈਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਮੱਘੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸੀ। ਉੱਤੇ ਚੱਪਣ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸੀ।

ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਾਰੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਨਬਜ਼ ਵੇਖ ਕੇ ਹਟਦਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਾਟੇ ਬੋਲ ਨਾਲ ਮਰੀਜ਼ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਪੁੱਛ ਕੇ ਹਟਦਾ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਚੇਲਾ

ਉੱਠ ਕੇ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਜੋ ਦਵਾਈ ਦਸਦਾ, ਉਹ ਪੁੜੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਦੇ ਦਿੰਦਾ। ਖਾਣਾ-ਪੀਣਾ ਕੀ ਹੈ? ਪ੍ਰੇਜ਼ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨਾ ਹੈ? ਉਹ ਆਪ ਸਮਝਾਉਂਦੇ।

ਅਰਤਾਂ-ਮਰਦ ਦਵਾਈ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਤਾਂ ਸੂਰਜ ਛਿਪ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਪਿੰਡ ਨਾਲੋਂ ਪਹਾੜਾਂ 'ਤੇ ਗਰਮੀ ਘੱਟ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਪੁਜਾਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਪਰ ਪੁਜਾਰੀ ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁੰਹੋਂ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਪਿੱਪਲ ਨਾਲ ਬੰਨਿਆ ਉਹਦਾ ਘੋੜਾ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਪਿੰਜਰੇ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਕੁੱਕਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਰੜਕ ਰਹੇ ਸੀ। ਰਘੁਨਾਥ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਰਾਤ ਕੱਟਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਪੁਜਾਰੀ ਦੇ ਮਨ 'ਚ ਗੁੱਸਾ ਸੀ। ਉਹ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਵੀ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਘੋੜੇ ਦੀ ਕਾਠੀ ਵੱਲ ਵੀ....ਪਰ ਮੰਦਰ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਆਏ ਨੂੰ ਮੰਦਰ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੇ।

ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਕਹੇ ਤੋਂ ਉਹਨੇ ਘੋੜਾ ਗਊਆਂ ਵਾਲੇ ਵਰਾਂਡੇ 'ਚ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਇਕ ਕਮਰੇ 'ਚ ਜਾ ਸੁੱਤਾ। ਅਨਾਜ ਦੀ ਸੁਸਤੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਇਕਦਮ ਨੀਂਦ-ਦੁਆਰ ਟਧਾ ਦਿੱਤਾ। ਤੜਕੇ ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਬੋਲ ਸੁਣੇ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹੀ।

ਉਹ ਉੱਠ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆਇਆ। ਮੁਰਤੀ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਘੜਿਆਂ ਦੀ ਪਾਲ ਪਈ ਸੀ। ਇਕ ਘੜੇ ਤੋਂ ਗਿਲਾਸ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਹਨੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਭਰਿਆ ਤੇ ਮੁੰਹ ਧੋਣ ਲੱਗਿਆ।

ਲੰਗਰ 'ਚ ਬੈਠ ਕੇ ਉਹਨੇ ਚਾਹ ਪੀਤੀ। ਪੁਜਾਰੀ ਨੇ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ 'ਚ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਲੋਕ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਰਘੁਨਾਥ ਦਾ ਪਾਠ 'ਚ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਦੋਂ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ। ਉਹ ਤੁਰੇ।

ਚੌਥੀ ਰਾਤ ਉਹਨੇ ਨਾਂਗੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਬੂਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਆਸ਼ਰਮ 'ਚ ਕੱਟੀ। ਇਹ ਸਾਧੂ ਬੋਲਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਬਿਸਤਰੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੰਗਲੀ ਘਾਹ-ਫੂਸ, ਪਿੱਪਲਾਂ-ਬੋਹੜਾਂ ਦੇ ਸੁੱਕੇ ਪੱਤੇ ਵਿਛੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਪਿੰਡਿਆਂ 'ਤੇ ਗਿੱਠ ਲੀਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਇਕ ਖੂੰਜੇ 'ਚ ਕੱਪਿੜਿਆਂ ਦਾ ਢੇਰ ਲੱਗਿਆ ਪਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਬਿਰਧ ਸਾਧੂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਠੰਢ ਪੈਣ 'ਤੇ ਉੱਤੇ ਲੈ ਸਕੇ।

ਇਕ ਖੂੰਜੇ 'ਚ ਇਕ ਟੋਕਰੀ ਪਈ ਸੀ। ਉਸ 'ਚ ਫਲ-ਫਰੂਟ ਸਨ। ਚਾਰ-ਪੰਜ ਪਾਣੀ ਦੇ ਘੜੇ ਪਏ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠਲੇ ਸੰਤ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਹੇਠੋਂ ਪਾਣੀ ਲਿਆ ਕੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਭਰ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀ।

ਉਹਨੇ ਘੋੜਾ ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਬਾਹਰ ਇਕ ਪਿੱਪਲੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਿਆਂਦੇ ਕੱਪੜੇ ਲੈ ਕੇ ਸੌਂ ਗਿਆ। ਫਲ-ਫਰੂਟ, ਜਿੰਨੀ ਜਰੂਰਤ

ਸੀ, ਉਹਨੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਖਾ ਲਏ।

ਸਾਧੂਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਆਮਦ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਧੂ ਨੇ ਅੱਖ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅੱਖ ਪੁੱਟ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਵਾਂਗ ਸੰਤ ਆਸ਼ਰਮ 'ਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪੱਕੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਸੀ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਵੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਆਤਮਾ 'ਚ ਛੁੱਬੀ ਹੁੰਦੀ।

ਤੜਕੇ ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਉੱਠ ਕੇ ਪਹਾੜ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਵੇਖੀ ਤਾਂ ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਅੰਦਰਾਜਾ ਲਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਘੜੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੇਗਾ। ਪਰ ਘੋੜਾ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਵੀ ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਉਹਨੇ ਪਿੱਪਲੀ ਨਾਲੋਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਘੋੜਾ ਨਾਲ ਤੌਰ ਲਿਆ।

ਪਹਾੜ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਉਹਨੇ ਕਾਹਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਤੁਰ-ਫਿਰ ਕੇ ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰਾ ਵੇਖਿਆ। ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਢਲਾਣਾਂ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖੀਆਂ।

ਬਾਰਾਂ ਕੁ ਵੱਜੇ ਸਨ। ਉਹਨੇ ਦੌਵੇਂ ਹੱਥ ਜੋੜੇ। ਕਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਧਿਆਇਆ ਤੇ ਇਕ ਦਰਖਤ 'ਤੇ ਜਾ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਆਸ ਸੀ ਤੇ ਮਨ 'ਚ ਹੌਸਲਾ। ਉਹਦੇ ਹੱਥ, ਅੱਡੀਆਂ ਤੇ ਪੱਥ ਪੱਕੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਉਹ ਦਰਖਤ ਦੇ ਅੱਧ ਚੌਂ ਉੱਤਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਕਿ ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਸਾਹ ਨਾ ਚੜ੍ਹੇ।

ਉਹ ਫੇਰ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਹੇਠਾਂ ਵੇਖਿਆ। ਤੀਹ-ਪੈਂਤੀ ਛੁੱਟ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ ਸੀ। ਹੇਠੋਂ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਤਾਂਹ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਆਲੂਣਾ ਅਜੇ ਹੋਰ ਉੱਚਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਇਕ ਪੋਰੇ 'ਚੋਂ ਪਾਸੇ ਵਾਲੇ ਟਾਹਣੇ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਪੈਰ ਰੱਖ ਕੇ ਆਲੂਣੇ 'ਚ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ 'ਚ ਇਕ ਬੱਚਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਇਕ ਹੱਥ ਪੋਰੇ ਦੁਆਲੇ ਵਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਉਹਨੇ ਬੱਚਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮੱਥੇ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਤੇ ਗੀਝੇ 'ਚ ਪਾ ਲਿਆ।

ਉਹ ਦੋ ਦਿਨ ਹੋਰ ਰਿਹਾ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਨਾਂਗੇ ਸਾਧਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ 'ਚ ਆ ਕੇ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦਰਖਤਾਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਆਲੂਣੇ ਖਾਲੀ ਵੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਕੇ ਉਹਨੇ ਘੋੜਾ ਉਤਰਾਈ ਵੱਲ ਪਾਇਆ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਬੁਸ਼ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਗਿਆਰਾਂ ਬੱਚੇ ਚੁੱਕ ਲੇਣੇ ਸੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਘਰੇ ਆਇਆ, ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ 'ਜੰਗ' ਜਿੱਤ ਕੇ ਆਇਆ ਹੋਵੇ।

ਘਰੇ ਚਿੜੀਆਂ ਕੀ ਆਈਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਮੁਸ਼ੀ ਦਾ ਹੜ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਰਘੁਨਾਥ ਤੁਰਦਾ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਹਿੱਕ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ-ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਤੁਰਦਾ-ਤੁਰਦਾ ਧੋਣ ਨੀਵੀਂ ਕਰਕੇ ਰਖਦਾ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਹੋਣੇ ਨਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਦੂਰ ਤੱਕ ਲੰਮੀ ਨਿਗ੍ਰਾ ਮਾਰਦਾ ਪਰ ਉਹ

ਵੇਖਦਾ ਕੀ ਹੈ? ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਪੈਂਦੀ।

ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਜਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਰਾਂਡੇ 'ਚ ਟੰਗ ਲਏ। ਆਂਚ-ਗੁਆਂਚ ਚੌਂ ਕੋਈ ਚਿੜੀਆਂ ਵੇਖਣ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਵਿਖਾਉਂਦੇ। ਅਗਲਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਤੁਰ ਨਾ ਜਾਂਦਾ, ਉਹ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਚੁਕੰਨੇ ਹੋ ਕੇ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹ ਰਹਿੰਦੇ।

ਚਿੜੀਆਂ ਨੂੰ ਕਣਕ ਦਾ ਮੋਟਾ ਪੀਸਿਆ ਦਾਣਾ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਬੱਚੇ ਰੰਗ-ਬਿੰਗੀ ਰੂੰ ਦੇ ਗੋੜ੍ਹੇ ਲਗਦੇ। ਉਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਦੋ ਰੰਗੀਆਂ ਚੁੰਝਾਂ ਨਾਲ ਕਣਕ ਦਾ ਦਰੜ ਚੁਗਦੇ। ਘਰ ਦੇ ਜੀਅ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਤਾਂ ਇਕ ਹਸਰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਉਮਡਦੀ।

ਰੁਧੁਨਾਥ ਜੰਗਲ 'ਚ ਘੜ੍ਹੇ 'ਤੇ ਜਾਂਦਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਪੂਰੀ ਪਾ ਕੇ ਮੁੜਦਾ। ਉਹ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ। ਕੋਲ ਘੜ੍ਹਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੁੜਨ ਦੀ ਕਾਹਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਉਹਦਾ ਦਿਨ ਹੋਰਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੜ੍ਹਦਾ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਛਿਪਦਾ।

ਉਹਦੇ ਘਰੇ ਨਿਰੰਤਰ ਪੈਸਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਪੈਸੇ ਦਾ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ। ਸਰਵਣ ਵੈਦ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਨੂੰ ਸੱਦਿਆ। ਇੱਧਰਲੀਆਂ-ਉੱਧਰਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਗੱਲ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਨਹੈਣ ਦੇ ਘਰ 'ਤੇ ਲੈ ਆਂਦੀ।

ਨਰੈਣ ਸਰਵਣ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਾਈ ਸੀ। ਉਹ ਪਿੰਡ 'ਚ ਪੰਡਤਾਉਪੁਣਾ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਪੱਤਰੀ ਵੀ ਵੇਖਦਾ ਤੇ ਹੱਥ ਵੀ। ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਪਿੰਡ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਸੀ। ਕਰਨਪੁਰ ਉਹ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਹਾਜਨਾਂ ਦੇ ਘਰੇ ਵੀ ਜਾਂਦਾ। ਸ਼ਗਾਧ ਖਵਾਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਘਰ 'ਚ ਆਈਆਂ ਮੁਸ਼ੀਆਂ ਵੇਲੇ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਦੇ ਇੱਕੋ ਧੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਵਿਆਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਸੱਤਰ ਸਾਲ ਦਾ ਹੋ ਕੇ ਮਰਿਆ।

ਉਹਦੇ ਘਰਵਾਲੀ ਇਕੱਲੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਦੁਪਹਿਰੇ ਰੋਟੀ-ਟੁੱਕ ਵੇਲੇ ਉਹ ਪ੍ਰੋਹਿਤਾਂ ਦੇ ਘਰੇ ਜਾਂਦੀ। ਇਕ-ਇਕ ਰੋਟੀ, ਦਾਲ-ਭਜੀ ਲੈ ਆਉਂਦੀ। ਆਖਣੇ ਉਹ ਤੜਕੇ ਵਾਲਾ ਬਚਿਆ-ਖੁਚਿਆ ਗਰਮ ਕਰਕੇ ਖਾਂਦੀ। ਕੱਪੜਾ-ਲੀੜਾ ਤੇ ਦੂਧ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਦਿੰਦੇ। ਉਹ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦੀ ਮਿਠੀ ਸੀ। ਹੋਰ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਸੁੱਖ ਮੰਗਦੀ।

ਉਹਦਾ ਧੀ ਤੇ ਜਵਾਈ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਆ ਕੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਇਕੱਲੀ ਧੀ ਆਉਂਦੀ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਘਰ ਨੂੰ ਸਾਂਭ-ਸੁੱਭਰ ਜਾਂਦੀ। ਦੋ-ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਕੋਠਾ ਤੇ ਕੰਧਾਂ ਵੀ ਲਿੱਪਦੀ। ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਪ੍ਰੋਹਿਤਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹਾਂ ਵੇਲੇ ਜਾਂ ਹੋਰ ਮੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਚੁਰ-ਭੁਰ ਆਇਆ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਕੁੜੀ ਦੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਧਰ ਦਿੰਦੀ।

ਉਹਦੀ ਨਿਗ੍ਰਾ ਘਟਣ ਲੱਗੀ। ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆ ਵੀ ਨਾ ਸੋਧੀ ਜਾਂਦੀ। ਸਰਵਣ ਵੈਦ ਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਦੀ ਧੀ ਤੇ ਜਵਾਈ ਆਏ। ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਨਾਲ ਲੈ

ਗਏ। ਘਰ ਦਾ ਮੋਟਾ-ਮੋਟਾ ਸਾਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਵਣ ਦੇ ਘਰੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਕਈ ਸਾਲ ਦਾ ਇਹ ਘਰ ਭਾਲੀ ਪਿਆ ਸੀ। ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਬੱਲਿਆ ਸੀ, ਨਾ ਹੀ ਲਿੰਬਿਆ-ਪੋਚਿਆ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਸਰਵਣ ਨੇ ਨਰੈਣ ਵਾਲੇ ਘਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਰੁਧੁਨਾਥ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਸੌਂਦਾ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ। ਉਹਨੇ ਘਰੇ ਆ ਕੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਨਾਲ ਰਸਮੀ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਉਹਦੀ ਗੱਲ 'ਚ ਬਹੁਤਾ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦੇ। ਗੱਲ ਨੱਬੇ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਤੁਰ ਕੇ ਸੱਤਰ 'ਤੇ ਮੁੱਕ ਗਈ। ਪੰਚਾਇਤ 'ਚ ਲਿਖਤ ਕਰਕੇ ਰੁਧੁਨਾਥ ਨੇ ਪੈਸੇ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤੇ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਨਾਲੋਂ ਨਰੈਣ ਦਾ ਘਰ ਛੂਹਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚਲੀ ਕੰਧ ਚੁੱਕ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਨਰੈਣ ਵਾਲੇ ਵਰਾਂਡੇ 'ਚ ਤੋਤਿਆਂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਵਰਾਂਡੇ 'ਚ ਇਕੱਲੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਸੀ।

ਪਿੰਡ 'ਚ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਬੰਦੇ ਹਾੜ੍ਹੀ ਵੱਡਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਏ। ਇਕੱਲੀਆਂ ਅੱਰਤਾਂ ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸੀ। ਬਹੁਤੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਰੁਧੁਨਾਥ ਕੋਲ ਚੱਲੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਬਿਸ਼ਨਗ ਤੇ ਸਿਬੂ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ। ਉਹ ਤੁਰ-ਫਿਰ ਕੇ ਤੋਤੇ ਘੱਟ ਵੇਚਦੇ। ਆਪਣੇ ਵਰਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਦੀਪੁਰ ਤੇ ਨਦੀਪੁਰ 'ਚ ਹੋਰ ਬੰਦੇ ਲੱਭ ਲਏ ਸੀ। ਉਹ ਦੁਆਨੀ-ਦੁਆਨੀ ਵਾਧਾ ਲੈਂਦੇ। ਉਹਨੋਂ ਪੈਰੀਂ ਇਕੱਠਾ 'ਮਾਲ' ਦੇ ਕੇ ਮੁੜ ਆਉਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਬੀਲਦਾਰੀਆਂ ਵੀ ਉੱਠਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੱਟ ਵਾਲਾ ਅਮਰ ਨਾਥ ਹੀ ਸਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈਣ ਦਿੰਦਾ, ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਹੌਲੇ ਕਰ ਲਏ ਸੀ। ਹੌਲੇ ਸਿਰਾਂ ਕਾਰਨ ਉਹ ਤੜਕੇ ਛੇਤੀ ਉੱਠਦੇ। ਰੁਧੁਨਾਥ ਦੇ ਦਰ 'ਤੇ ਆ ਧਮਕਦੇ। ਪਹਿਲੀ ਵੱਟਤ ਦਿੰਦੇ। ਹੋਰ 'ਮਾਲ' ਲੈ ਜਾਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਸੌਂਦਾ ਲੈਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੱਠਾਂ-ਦਸਾਂ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਕਰਨਪੁਰ ਗੇੜਾ ਮਾਰਦੇ। ਘਰ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਲਿਆਉਂਦੇ। ਤੇਜਿ ਨਾਲ ਆ ਕੇ ਸੱਥ ਦੀ ਵਿਹਲ ਵੀ ਮਾਣਦੇ।

ਪ੍ਰੀਤੂ ਨੇ ਕਰਨਪੁਰ ਵੀ ਜਾਣਾ ਛੱਡ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੌਂਦਾ-ਪੱਤਾ ਵੀ ਹੁਣ ਰੁਧੁਨਾਥ ਹੀ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਭਾਲੀ ਪਿੱਜਰੇ ਵੀ। ਉਹਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਫੱਤੂ ਕੋਲੋਂ ਘੜ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਖੁਰੀਆਂ ਲਵਾਈਆਂ ਤੇ ਗੱਲੀ-ਬਾਤਿਂ ਉਹਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਹਿਲਕਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ? ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਫੱਤੂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਹਦਾ ਭਾਈ ਜੈਮਲ ਬੱਲਿਆ, "ਬਾਈ ਜੀ, ਬਾਈ ਜੀ, ਕੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਓਂ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੇ ਘੜ੍ਹੇ ਐ ਤਾਂ ਆਹ ਖੁਰੀਆਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲੇ ਐ।" ਇਕ ਖੁਰੀ ਉਹਨੇ ਅੰਗਠੇ ਤੇ ਮੂਹਰਲੀ ਉੱਗਲ 'ਚ ਫੜ ਕੇ ਵਿਖਾਈ ਤੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਹੱਥ ਅੱਗੋ-ਪਿੱਛੇ ਕੀਤਾ, "ਆਹ ਖੁਰੀ ਵੇਖਦੈ! ਏਹਦੀ ਖੱਟਿਆ ਖਾਨੇ ਅਂ ਅਸੀਂ। ਅਜੇ ਤੱਕ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਦੀ ਖੁਰੀ ਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਜੰਮਿਆ ਨ੍ਹੀਂ। ਜਿੱਦੋਂ ਜੰਮ ਪਿਆ, ਆਹ ਪੱਗ ਅਗਲੇ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਧਰ ਦਿਆਂਗੇ ਜਾ ਕੇ। ਨਾਲੋਂ ਭਰਾਂਗੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਹਦਾ ਪਾਣੀ।"

ਰਘੁਨਾਥ ਹੱਸਣ ਲੱਗਿਆ ਤੇ ਹਸਦਾ-ਹਸਦਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਪਤੰਦਰਾ, ਗੱਲ ਤਾਂ ਹੀਰ ਦੀ ਚੱਲੀ ਸੀ, ਤੂੰ ਮਿਰਜਾ ਛੇੜ ਕੇ ਬਹਿ ਗਿਆ।”

“ਮੈਂ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕੀਤੀ। ਹੀਰ ਦੀ ਗੱਲ ਈ ਕਰਦਾਂ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਾਥੋਂ ਬਿਨਾਂ ਖੁਰੀਆਂ ਲਾਉਣ ਆਲਾ ਹੈ ਈ ਨੂੰ। ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਥੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਾਣੂੰ ਕਿਹੜਾ ਭੜ੍ਹਾ! ਵਾਹ ਓ ਪਤੰਦਰਾ! ਮੰਨਗੇ ਤੈਨੂੰ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਰੱਖਣੇ ਤਾਂ ਡਾਹਣੀਆਂ ‘ਤੇ ਤੁਰਨਾ ਸਿੱਖ। ਡਾਹਣੀਆਂ ‘ਤੇ ਤਾਂ ਹਰੇਕ ਈ ਤੁਰ ਲੂ।” ਜੈਮਲ ਬੋਲਿਆ। ਫੱਤੂ ਆਦਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੱਸੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਗੱਲ ਬੋਚੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਇਹ ਤਾਂ ਗੱਲ ਤੂੰ ਠੀਕ ਕਹੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਡਾਹਣੀਆਂ ‘ਤੇ ਤੁਰਨ ਆਲਾਂ। ਜੇ ਡਾਹਣੀਆਂ ‘ਤੇ ਤੁਰਨ ਆਲਾ ਹੁੰਦਾ, ਥੋਡੇ ਕੋਲੇ ਆ ਕੇ ਕਿਹੜੀ ਮਿੱਟੀ ਕੱਢਣੀ ਸੀ?”

“ਐਥੇ ਆ ਨਾ ਐਥੇ। ਹੁਣ ਹੋ ਗਿਆ ਨਾ ਜਮਾਂ ਤੱਕਲੇ ਵਰਗਾ ਸਿੱਧਾ। ਲੈ ਫਿਰ ਸੁਣ ਮੇਰੀ ਗੱਲ।” ਜੈਮਲ ਸਿੱਧਾ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਝਾਕਿਆ, “ਗਜੇ ਦਾ ਅਹਿਲਕਾਰ ਐ ਮੁਸਤਾਕ। ਅਕਲ ਤੇ ਗੱਠ ਦਾ ਪੂਰਾ। ਰਾਜਾ ਰਾਜ ਕਰਨਾ ਛੱਡ ਦੂ। ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੋੜਦਾ।” ਉਹਨੇ ਹੱਥ ਚੰਡੇ ਕੀਤੇ ਤੇ ਦੌਵੇਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮਤੀਰੇ ਜਿੰਨੀ ਵਿੱਥ ਪਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ, “ਐਡਾ ਸਿਰ ਐ ਓਹਦਾ ਐਡਾ। ਅਕਲ ਦਾ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ। ਅੱਖਾਂ ‘ਚ ਤੇਜ਼ ਈ ਤੇਜ਼ ਐ। ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਅਗਲੇ ਦੇ ਵਿਚਦੀ ਲੰਘਣ ਤਾਈਂ ਜਾਂਦੇ। ਉਹਦੇ ਕੋਲੇ ਜਾ ਕੇ ਬਿੜਕੀਂ ਨਾ। ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਦਈਂ।”

ਰਘੁਨਾਥ ਫੇਰ ਹੱਸਿਆ, “ਪਤੰਦਰਾ ਜਦੋਂ ਗੱਲ ਕਰਦੈਂ ਵਿੱਘੇ ਦੀ ਰਾਹਲ ਵਗਲਦੈਂ। ਮੁੜ ਕੇ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ। ਏਹ ਤਾਂ ਦੱਸ ਦੇ ਓਹਦੀ ਹਵੇਲੀ ਕਿੱਥੇ ਐ?”

ਜੈਮਲ ਗੱਲ ‘ਤੇ ਆਇਆ, “ਐਂ ਕਰੀਂ, ਮੰਦਰ ਟੱਪ ਕੇ ਜੱਦੇ ਖੂਹਾਂ ਕੋਲੇ ਜਾ ਵੜੀਂ। ਓਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹਦੀ ਉੱਚੀ ਹਵੇਲੀ ਐ। ਦਰਬਾਨ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣਗੇ ਮੂਹਰੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਕੇ ਜਾ ਵੜੀਂ।” ਪਰ ਨਾਲ ਈ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ, “ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰੀਂ। ਆਪ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਮੂਹਰੇ ਅੰਡੇ ਕੱਢੋ, ਅਗਲਾ ਅੱਖਾਂ ਕੱਢਣ ਤਾਈਂ ਜਾਂਦੇ। ਏਨਾ ਸੱਪ ਨੂੰ ਮਾੜਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹਦੇ ਸਪੋਲੀਏ ਢੰਗ ਮਾਰਨ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਈ ਭਾਲ੍ਹਦੇ ਹੁੰਦੇ ਐ।”

ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੁੱਕਣ ‘ਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਣੀਆਂ। ਉਹ ਜੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ, ਉਹਦੇ ਪਿਉ-ਦਾਦੇ ਤੱਕ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ, ਹਰੇਕ ਨਸਲ ਦੇ ਗੁਣ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦਾ। ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਮੌਕਾ ਵਿਚਾਰਿਆ ਤੇ ਉਥੋਂ ਤੁਰ ਆਇਆ। ਪਿੰਡ ਤੱਕ ਆਉਂਦਾ-ਆਉਂਦਾ ਉਹ ਜੈਮਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਸੌਚਦਾ ਆਇਆ। ਉਹਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਗੱਲ ਰਾਹ ਪੈ ਗਈ ਹੋਵੇ।

ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਵੱਡੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸੀ। ਰਘੁਨਾਥ ਸਾਢੇ ਕੁ ਚਾਰ ਵਜੇ ਉੱਠਦਾ। ਸਿੱਧਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਜਰਿਆਂ ਕੌਲ ਜਾਂਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੌਲ ਜਾ ਕੇ ਕੰਨ ਲਾ-ਲਾ ਕੇ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ। ਬੱਚੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਚਹਿਕ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ। ਆਵਾਜ਼ ਪੂਰੀ ਸੰਗੀਤਮਣੀ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਨਿਆਣੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਵਾਜ਼ ਪੀਮੀ ਹੁੰਦੀ। ਸਾਹ ਵੀ ਛੋਟਾ ਸੀ, ਵਾਰ-ਵਾਰ ਟੁੱਟਦਾ। ਰਘੁਨਾਥ ਸੌਚਦਾ, ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ‘ਚ ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਜਰਿਆਂ ‘ਚ ਆਪ ਕਣਕ ਦਾ ਦਰੜ ਖਿਲਾਰਦਾ ਤੇ ਪਾਣੀ ਵੀ ਆਪ ਪਿਲਾਉਂਦਾ। ਘਰੋਂ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਘਰੇ ਕਹਿ ਕੇ ਜਾਂਦਾ, “ਏਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਆਲ ਰੱਖਿਓ। ਦਰੜ ਮੁੱਕੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਪਾ ਦਿਓ। ਪਾਣੀ ਦਾ ਵਸਾਹ ਨਾ ਕਰਿਓ। ਗਰਮੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਵਰਾਂਡੇ ਦੀ ਪੱਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਪਾਣੀ ਪਾਇਓ। ਪਾਣੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪੱਖੀ ਝੱਲਿਓ।”

ਰਘੁਨਾਥ ਦਾ ਇਹ ਭਰਮ ਸੀ। ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀ ਚਿੜੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਨ ਵਾਰਦੇ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੱਧ ਫਿਕਰ ਰਖਦੇ। ਕੜੀਆਂ ਨਰੈਣ ਵਾਲੇ ਘਰੇ ਤੋਤੇ ਵੀ ਸਾਂਭੀ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਬੋਲਣਾ ਵੀ ਸਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਪਰ ਇਕ ਜਣੀ ਏਧਰਲੇ ਘਰੇ ਰਹਿੰਦੀ। ਨਿੰਮ ਦੀ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਸੰਘਣੀ ਹੋ ਰਹੀ ਛਾਂ ‘ਚ ਬੈਠੀਆਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਇਕ ਅੱਖ ਵਰਾਂਡੇ ‘ਚ ਰਖਦੀਆਂ।

ਰਘੁਨਾਥ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਤੜਕੇ ਚਿੜੀਆਂ ਕੌਲ ਜਾਂਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਉੱਚੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਾਹ ਵੀ ਲੰਬਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਤੜਕੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ‘ਚ ਚਹਿਕੀਆਂ ਤਾਂ ਇਉਂ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਘਰ ਦੀ ਹਵਾ ‘ਚ ਕੋਈ ਮਿਠੇ-ਮਿਠੇ ਰੰਗ ਖਿਲਾਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਹਵਾ ਬੰਨ੍ਹੀ ਗਈ ਸੀ। ਕੰਨਾਂ ‘ਚ ਰਸ ਘੂਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜੀਹਨੇ ਵੀ ਸੁਣਿਆ, ਮਨ ‘ਚ ਤਿਰੰਗਾਂ ਛਿੜਨ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਘਰੇ ਤਾਂ ਕੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਤਾਂ ਨਾਲ ਦੇ ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਚਿੜੀਆਂ ਦਾ ਚਹਿਕਣਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉੱਚਾ ਹੋਈ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਉਹ ਉੱਚੀ ਚਹਿਕ ਦਾ ਮੋੜਵਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਗਵੱਈਆ ਉੱਚੇ ਕੀਤੇ ਬੋਲ ਨੂੰ ਅਲਾਪ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸੁਰ ‘ਤੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸੁਣ ਕੇ ਪ੍ਰੀਤੂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬੋਲਿਆ, “ਐਵੇਂ ਤਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜੇ-ਮਹਾਰਾਜੇ ਲਾਲਾਂ ਸਿਟਦੇ ਏਹਨਾਂ ‘ਤੇ। ਬੋਲ ਕਾਹਦੇ ਐ, ਕਾਲਜਾ ਠਾਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਐ ਸ਼ਰਬਤ ਵਾਂਗੂ। ਵਾਹ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੇ ਤੇਰੇ। ਕੀ-ਕੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਤੈਂ ਧਰਤੀ ‘ਤੇ। ਜੇ ਮਾੜੇ ਦਾ ਅੰਤ ਨੂੰ, ਅੰਤ ਕੋਈ ਚੰਗੇ ਦਾ ਵੀ ਨੂੰ। ਏਥੇ ਈ ਹਾਰਦੈ ਨਾ ਬੰਦਾ ਤੇਰੇ ਮੂਹਰੇ ਆ ਕੇ। ਬਖਸ਼ੀਂ ਮਾਲਕਾ!”

ਜੱਬੇ ਦਿਨ ਮੰਦਰ ਅੱਗੇ ਆ ਕੇ ਇਕ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਰੁਕਿਆ। ਉਹਦੇ ਕਮਰਬੰਦ ਨਾਲ ਤਲਵਾਰ ਲਟਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੁੱਛਾਂ ਉਤਾਂਹ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਰੋਅਬ-ਦਾਬ ਵਾਲਾ ਕਸਾਅ। ਉਹ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਉੱਤਰਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸੱਥ 'ਚ ਚੱਲ ਰਹੀ ਗੱਲ ਦਾ ਇਕਦਮ ਗਲ ਪੁੱਟਿਆ ਗਿਆ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਇਕਦਮ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਝਾਕੇ। ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਪਿੰਡ 'ਚ ਕੋਈ ਮਾੜੀ ਘਟਨਾ ਤਾਂ ਵਾਪਰੀ ਨਹੀਂ। ਏਹ ਦਰਬਾਰੀ ਬੰਦਾ ਕਿਵੇਂ ਆਇਆ ਹੋਇਆ? ਸੱਥ 'ਚ ਬੈਠੇ ਬੰਦੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹ ਲਏ।

ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਨੇ ਰੁਧੁਨਾਥ ਦਾ ਘਰ ਪੁੱਛਿਆ। ਖੜ੍ਹੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ 'ਚੋਂ ਨੰਦੂ ਬੋਲਿਆ, "ਚਲੋ ਮੈਂ ਚਲਦਾਂ ਬੋਡੇ ਨਾਲੁ!" ਉਹ ਘੋੜੇ ਦੇ ਮੂਹਰੇ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਪੁਲਾਂਘਾਂ ਪੁੱਟਣ ਲੱਗਿਆ। ਘੋੜਾ ਉਹਦੇ ਪਿੰਡੇ-ਪਿੰਡੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸੱਥ 'ਚ ਬੈਠੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਦਿਸਣੋਂ ਹਟਿਆ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭਦਿਆਲ ਹੀ ਬੋਲਿਆ, "ਇਹ ਸਰਕਾਰੀ ਬੰਦੇ ਨੇ ਰੁਧੁਨਾਥ ਤੋਂ ਕੀ ਲੈਣਾ ਹੋਇਆ?"

"ਜੇ ਕੁਸ਼ ਲੈਣੈ ਤਾਂ ਹੀ ਆਇਐ। ਉਹਨੇ ਬੋਡਾ ਘਰ ਨਾ ਪੁੱਛ ਲਿਆ ਆ ਕੇ!" ਨਰਦੇਵ ਨੇ ਕਿਹਾ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੋਚੀਦਾ ਹੁੰਦੈ। ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤੈ। ਉਹ ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਕੀ ਲੈ ਕੇ ਆਇਐ। ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਦੀ ਤਾਂ ਹੁਣ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ। ਨਾਲੇ ਉਹ ਪ੍ਰੀਤੂ ਬੋੜ੍ਹੇ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਕ ਪੱਤਣ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦਾ ਰਿਹੈ। ਉਹ ਰੁਧੁਨਾਥ ਐ। ਉਹਦੇ ਬੱਲੇ ਘੋੜੇ। ਸੌ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਬੁਣਦਾ ਹੋਉ ਆਥਣ ਤੱਕ!"

ਨੰਦੂ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਨੂੰ ਰੁਧੁਨਾਥ ਦੇ ਘਰ ਤੱਕ ਲੈ ਆਇਆ। ਬਾਰ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਇਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਨਿੰਮ ਬੱਲੇ ਕੁੜੀਆਂ 'ਚ ਬੈਠੀ ਦੇਵਕੀ ਆਇਆ। ਉੱਠਣ ਵੇਲੇ ਉਹਨੇ ਸਾੜੀ ਦਾ ਪੱਲਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਰ 'ਤੇ ਲਿਆ ਤੇ ਅਧੀਨਗੀ ਨਾਲ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਆਏ ਹੋਏ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗੀ। ਨੰਦੂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹ ਬੋਲਿਆ, "ਰੁਧੁਨਾਥ ਦਾ ਘਰ ਏਹੋ ਹੈ?"

"ਹਾਂ!" ਦੇਵਕੀ ਨੇ ਕਿਹਾ।

"ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਐ?"

"ਜੰਗਲ 'ਚ ਗਿਆ ਹੋਇਐ।"

"ਜਦੋਂ ਆਵੇ ਕਹਿਣਾ ਉਹਨੂੰ ਛੋਟੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਯਾਦ ਕੀਤੈ।"

ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਉਹਨੇ ਬੋਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਸਮਝੀ। ਦੇਵਕੀ ਨੇ ਚਾਹ-ਪਾਣੀ ਪੁੱਛਿਆ ਪਰ ਜਵਾਬ ਦੇ ਕੇ ਉਹ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਜਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਪਲਾਂ-

ਛਿਣਾਂ 'ਚ ਅੱਹ ਗਿਆ, ਅੱਹ ਗਿਆ।

ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਦੇ ਆਏ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਓ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਅੱਗੇ ਆ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ।

ਦੇਵਕੀ ਉਨ੍ਹੀਂ ਪੈਰੀਂ ਮੰਦਰ 'ਚ ਆਈ। ਪੁਜਾਰੀ ਬੋਹੜ ਬੱਲੇ ਰੀਹਲ 'ਤੇ ਧਰਿਆ ਗੰਬ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਆਈ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਨੇ ਗੰਬ 'ਤੇ ਪਾਸੀਂ ਲਟਕਦਾ ਲਾਲ ਕੱਪੜਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਦੇਵਕੀ ਨੇ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਦੇ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਪੁਜਾਰੀ ਬੋਲਿਆ, "ਮੈਂ ਵੇਖ ਕੇ ਲਿਆਉਣੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਐ। ਧੰਨ-ਭਾਗ ਪਿੰਡ ਦੇ। ਅੱਜ ਕੋਈ ਦਰਬਾਰੀ ਬੰਦਾ ਪੈਰ ਪਾਉਣ ਆਇਐ।"

ਦੇਵਕੀ ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਪੈੜੀਆਂ ਜਾ ਉੱਤਰੀ। ਪੁਜਾਰੀ ਨੇ ਘੋੜਾ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਜੰਗਲ ਵੱਲ ਪਾ ਲਿਆ।

ਸੂਰਜ ਉੱਚਾ ਉੱਠਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਗਰਮੀ ਘਟਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਪੁਜਾਰੀ ਨੇ ਖਾਸਾ ਚਿਰ ਲਾ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਲੱਭਿਆ। ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਤਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਰੁਧੁਨਾਥ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਹੱਦ ਨਾ ਰਹੀ। ਉਹਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਦਾ ਜਿੰਦਗੀ 'ਚ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਦਾ ਬੁਲਾਵਾ ਉਹਨੂੰ ਅੱਜ ਤੱਕ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ।

-0-

ਛੱਡੂ ਖੁੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦਿਨ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਹ ਮਨ ਕਰੜਾ ਕਰਕੇ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਦੇ ਘਰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਹਵੇਲੀ ਅੱਗੇ ਪਈ ਖਾਲੀ ਥਾਂ 'ਚ ਪਿੱਪਲ, ਬੋਹੜ ਤੇ ਨਿੰਮ ਦੀ ਤ੍ਰਿਵੈਣੀ ਸੀ। ਹੇਠਾਂ ਦੋ ਖੂਹ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਬਾਰਾਂਦਰੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੀ ਤੇ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਗੱਲ ਚੌਕੜੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੀ। ਤ੍ਰਿਵੈਣੀ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲੱਕੜ ਦੇ ਕਿੱਲੇ ਗੱਡੇ ਹੋਏ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਤੇ ਚੌਕੜੀਆਂ 'ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਉਡੀਕਦੇ। ਅੰਦਰੋਂ ਕੋਈ ਸੁਨੋਹਾ ਆਉਂਦਾ। ਦਰਬਾਨ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰ ਕੇ ਨਾਂ ਲੈਂਦਾ। ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਕੇ ਅੰਦਰ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ।

ਰੁਧੁਨਾਥ ਨੇ ਵੀ ਏਵੇਂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਤੜਕੇ ਨੌਂ ਕੁ ਵਜੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਘੋੜਾ ਕਿੱਲੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਕਾਠੀ ਨਾਲੋਂ ਪਿੰਜਰਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਹੱਥ 'ਚ ਫਡ਼ਿਆ, ਜਿਸ 'ਚ ਦੋ ਚਿੜੀਆਂ ਸੀ। ਉਹ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੱਗੇ ਆਇਆ। ਗਲੀ ਖਾਸੀ ਨੀਵੀਂ ਸੀ। ਹਵੇਲੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉੱਚੀ। ਜਿਥੇ ਦਰਬਾਨ ਦੇ ਪੈਰ ਟਿਕੇ ਹੋਏ ਸੀ, ਗਲੀ 'ਚ ਖੜ੍ਹੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਸਿਰ ਹੁੰਦਾ। ਉਹਦੇ ਹੱਥ 'ਚ ਪਿੰਜਰਾ ਵੇਖ ਕੇ ਦਰਬਾਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀਹਨੂੰ ਮਿਲਣੈ?" ਉਹਦੇ ਹੱਥ 'ਚ ਤਿੱਖੀ ਨੋਕ ਵਾਲਾ ਬਰਛਾ ਸੀ ਤੇ ਲੱਕ ਨਾਲ ਤਲਵਾਰ ਲਟਕ ਰਹੀ ਸੀ।

"ਛੋਟੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣੈ!" ਰੁਧੁਨਾਥ ਨੇ ਕਿਹਾ।

"ਛੋਟੀ ਸਰਕਾਰ ਘਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਗਏ ਹੋਏ ਨੇ।"

“ਵੱਡੀ ਬੇਗਮ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਦਿਉ ਫੇਰ। ਆਖਣਾ ਕਿ ਇਕ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਛੋਟੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਸੱਤ ਰੰਗੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਆਇਐ।”

ਦਰਬਾਨ ਨੇ ਸੁਣਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਅੱਖ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਚੌਕੜੀ 'ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਉਡੀਕਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਰ੍ਘੁਨਾਥ ਜਿਥੋਂ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਥੇ ਈ ਆ ਬੈਠਾ। ਦਰਬਾਨ ਨੇ ਇਕ ਅਰਦਲੀ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰ ਕੇ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਅੰਦਰੋਂ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਆਇਆ। ਰ੍ਘੁਨਾਥ ਬੈਠਾ-ਬੈਠਾ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਨ 'ਚ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਉਹੀ ਅਰਦਲੀ ਆਇਆ ਤੇ ਰ੍ਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ।

ਅਰਦਲੀ ਅੱਗੇ-ਅੱਗੇ ਸੀ। ਉਹ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ। ਹੱਥ 'ਚ ਪਿੰਜਰਾ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਉਹਨੇ ਦਰਬਾਨਾਂ ਅੱਗੇ ਵੀ ਸਿਰ ਝੁਕਾਇਆ। ਦਰਬਾਨ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਹਵੇਲੀ ਦੀ ਡਿਊਡੀ ਵਿਚਦੀ ਲੰਘਾ ਕੇ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਪਿਪਲੀ ਦੁਆਲੇ ਬਣੀ ਚੌਕੜੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ।

ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਸਜੀ-ਧਜੀ ਬੇਗਮ ਅੰਦਰੋਂ ਆਈ। ਉਹਦੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕਮੀਜ਼-ਸਲਵਾਰ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਪਤਲੀ ਚੁੰਨੀ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਹੱਥਾਂ, ਕੰਨਾਂ, ਗਲ ਤੇ ਬਾਹਾਂ 'ਚ ਉਹਨੇ ਏਨੀਆਂ ਟੂੰਮਾਂ ਪਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੀ ਕਿ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ। ਉਹ ਵਰਾਂਡੇ 'ਚ ਡਹੇ ਹੋਏ ਤਖਤਪੋਸ਼ 'ਤੇ ਆ ਬੈਠੀ। ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਆਈਆਂ ਦੋਵੇਂ ਗੋਲੀਆਂ ਨੇ ਤਖਤਪੋਸ਼ 'ਤੇ ਪਏ ਦੋਵੇਂ ਗੋਲ ਤਕੀਏ ਉਸਦੀ ਪਿੱਠ ਤੇ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਕੋਲ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਹੱਥ-ਪੱਖੇ ਝੱਲਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਕੱਪੜੇ ਵਾਲਾ ਪੱਖਾ ਛੱਤ 'ਤੇ ਵੀ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਗੱਸੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਿਲੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਬੇਗਮ ਠੀਕ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠੀ। ਅਰਦਲੀ ਰ੍ਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਉਠਾ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਉਹਨੇ ਛਾਤੀ ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਬਿੱਚੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਸਿਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਦੇ ਹੱਥ 'ਚ ਪਿੰਜਰਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਝੁਕ ਕੇ ਸਲਾਮ ਕੀਤੀ ਤੇ ਚਿੜੀਆਂ ਵਾਲਾ ਪਿੰਜਰਾ ਅਦਬ ਨਾਲ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਬੇਗਮ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ।

ਬੇਗਮ ਨੇ ਅਰਦਲੀ ਤੋਂ ਹੱਥ ਨਾਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਪਿੰਜਰਾ ਹੱਥ 'ਚ ਫੜ ਲਿਆ। ਹਸਰਤ ਭਰੀ ਨਿਗ੍ਰਾ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗੀ। ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਰੰਗ ਬੇਗਮ ਦੇ ਪਾਏ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੱਪੜਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸੀ ਤੇ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਆਡਾ ਸੂਟ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਡ ਪਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਵੇਖਣ ਪਿੱਛੋਂ ਬੇਗਮ ਬੇਲੀ, “ਇਹ ਛੋਟੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੰਗਵਾਈਆਂ ਨੇ ?”

“ਨਹੀਂ ਬੇਗਮ ਸਾਹਿਬਾਂ! ਨਹੀਂ।” ਰ੍ਘੁਨਾਥ ਨੇ ਹਲੀਮੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

ਉਹ ਹੱਥ ਜੋੜੀ ਖੜਾ ਸੀ।

“ਫੇਰ ਕੀਹਦੇ ਕਹੋ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਹੋ ?”

“ਬੇਗਮ ਸਾਹਿਬਾਂ! ਛੋਟੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਤੋਹਫਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਉੱਚੇ ਪਹਾੜਾਂ 'ਤੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਹੁਣ ਇਹ ਚਹਿਕਣ ਲੱਗੀਆਂ ਨੇ। ਬੇਗਮ ਸਾਹਿਬਾਂ! ਤੁਹਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਕਰਨ ਆਇਆ ਹਾਂ।”

“ਇਹ ਚਹਿਕਦੀਆਂ ਵੀ ਨੇ ?”

“ਹਾਂ ਚਹਿਕਦੀਆਂ ਨੇ।”

“ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ?”

“ਬੇਗਮ ਸਾਹਿਬਾਂ! ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ।”

“ਕਿੰਨੇ ਵਜੇ ?”

“ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਕੁ ਵਜੇ।”

“ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਰੱਖਣਾ ਪਵੇਗਾ ?”

‘ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਬੇਗਮ ਸਾਹਿਬਾਂ !’

“ਵੱਡਿਆਂ ਦੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਨੂੰ ?”

“ਬੇਗਮ ਸਾਹਿਬਾਂ! ਇਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੈਅ ਚ ਅੰਤਾਂ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਹੁੰਦੈ। ਏਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਹੁਤ ਮਿੱਠੀ ਹੁੰਦੀ ਐ। ਬੱਚੇ ਮੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਉੱਠਦੇ ਨੇ। ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਸੰਗੀਤ ਚ ਛੁੱਬ ਜਾਂਦੇ।”

“ਫੇਰ ਤਾਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ?”

“ਬੇਗਮ ਸਾਹਿਬਾਂ! ਇਹ ਗਾਰੀਬ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦਾ ਤੋਹਫਾ ਹੈ।” ਰ੍ਘੁਨਾਥ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਿਵੇਂ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਬੇਗਮ ਜਿਵੇਂ ਅੰਦਰੋਂ ਆਈ ਸੀ, ਉਸੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉੱਠ ਕੇ ਅੰਦਰ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਹਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਲਈ ਲੰਬੀ ਚੁੰਨੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੇਠਾਂ ਲਟਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਚਿੜੀਆਂ ਵਾਲਾ ਪਿੰਜਰਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਪਿਆ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ। ਉੱਠਣ ਵੇਲੇ ਸਿਰਫ ਏਨਾ ਕਿਹਾ, “ਇਹਦੀ ਖਿਦਮਤ ਕਰੋ।”

ਅਰਦਲੀ ਨੇ ਰ੍ਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਉਸੇ ਚੌਕੜੀ 'ਤੇ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਇਕ ਗੱਲੀ ਆਈ ਤੇ ਥਾਲੀ 'ਚੋਂ ਚਾਹ ਦਾ ਗਿਲਾਸ ਫੜਾ ਗਈ। ਉਹਨੇ ਇਕ ਪਲੇਟ ਵੀ ਅੱਗੇ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ 'ਚ ਬਰਫੀ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਸਨ। ਚਾਹ ਪੀ ਕੇ ਉਹ ਹਵੇਲੀ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਉੱਤਰਿਆ। ਦਰਬਾਨਾਂ ਨੂੰ ਫੇਰ ਸਿਰ ਝੁਕਾਇਆ।

ਉਹਨੇ ਘੋੜਾ ਥੋਲ੍ਹਿਆ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਤੌਰ ਕੇ ਸੁੰਨੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਚਚਿਆ। ਉਹਦਾ ਜੀਅ ਕੀਤਾ, ਆਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਫੱਤੂ ਤੇ ਜੈਮਲ ਨੂੰ ਵੀ

ਮਿਲ ਆਵੇ। ਉਹਨੇ ਸੋਚਿਆ, ਅਜੇ ਗੱਲ ਵਿਚ-ਵਿਚਾਲੇ ਐ। ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਤਣ-ਪੱਤਣ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਫਿਰ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਉਹਨੇ ਓਧਰ ਘੋੜਾ ਨਹੀਂ ਮੌਜ਼ਿਆ।

ਅਗਲੇ ਦੋ ਦਿਨ ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਦੇ ਘਰ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਨਾ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਉਹ ਇਸੇ ਦੁਚਿੱਤੀ 'ਚ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਪੁਜਾਰੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਜੰਗਲ 'ਚੋਂ ਭਾਲ ਕੇ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ, ਉਹਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਬੂਟਾ ਉਹ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਦੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ 'ਚ ਹਵੇਲੀ 'ਚ ਲਾ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਸਨੇ ਜੜ ਫੜ ਲਈ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਵਧੇਗਾ ਵੀ ਤੇ ਛੁੱਲੇਗਾ ਵੀ।

18

ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਘੁਨਾਥ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਮੂੰਹਾਂ ਬਦਲਣ ਲੱਗਿਆ। ਉਹ ਤੁਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਘਰੇ ਚਾਹ ਪੀ ਜਾਂ ਰੋਟੀ ਖਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ। ਆਪਣਾ-ਆਪ ਹੌਲਾ-ਹੌਲਾ ਲਗਦਾ। ਘਰਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਹੋਈ ਜਾਂਦੇ। ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਪੈਂਦੀ। ਉਹਦੇ ਰਾਹ 'ਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਅੜਿਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ 'ਚ ਲੰਮੇ-ਲੰਮੇ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ। ਮਨ ਦਾ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਸੰਘਣਾ ਹੋਈ ਜਾਂਦਾ।

ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਨੇ ਉਹ ਤੋਂ ਚਾਰ ਚਿੜੀਆਂ ਹੋਰ ਮੰਗਵਾ ਲਈਆਂ ਸੀ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਹਨੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ 'ਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸੀ। ਰਘੁਨਾਥ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਹਦੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ 'ਚ ਦੋ ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਪੈਸੇ ਵੀ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਨੇ ਦੇਣੇ ਚਾਹੇ ਪਰ ਉਹਨੇ ਨਹੀਂ ਲਏ ਪਰ ਜਦੋਂ ਰਾਜੇ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ 'ਚ ਭੇਜੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉਹਨੇ ਅੱਠ ਮੋਹਰਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਲਿਸ਼ਕ ਆ ਗਈ। ਇਕ-ਦੋ ਵਾਰ 'ਰਹਿਣ ਦਿਓ, ਰਹਿਣ ਦਿਓ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਪਰ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਨੇ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ।

ਪਿੰਡ 'ਚ ਰਘੁਨਾਥ ਦੇ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਵੱਲੋਂ ਬੁਲਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਮੂੰਹੋਂ-ਮੂੰਹ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਪਿੰਡ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਪੌੜੀ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਚੰਦੂ ਤੱਕ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ। ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸੱਤ ਰੰਗੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਦੀ ਕਰਮਾਤ ਸੀ। ਪਿੰਡ 'ਚ ਚੌਪਰੀਆਂ ਦਾ ਘਰ ਸੀ ਤੇ ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਵੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰੇ ਕੋਈ ਕਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਬੁਲਾਵਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਕੋਲ ਪਟਵਾਰਕਾਨਾ ਸੀ। ਪਟਵਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ 'ਚੋਂ ਹੀ ਖਾਂਦਾ-ਪੀਂਦਾ। ਹਰੀ ਸਬਜ਼ੀ ਵੀ ਉਹ ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਲਿਜਾਂਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਟਿੱਚ ਕਰਕੇ ਜਾਣਦਾ

ਪਰ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਆਇਆ ਬੁਲਾਵਾ ਸਭ ਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੇ ਕੋਈ ਦਿਉ ਢਾਹ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹ ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਦਬਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ 'ਚ ਮਿਸਤਰੀ ਵੀ ਲਗਦੇ। ਉਹ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵੀ ਮੁੱਲ ਲੈਂਦੇ। ਹਾੜ੍ਹੀ-ਸਾਉਣੀ ਬੀਜਦੇ ਵੀ। ਉਹਨੂੰ ਵਦਦੇ ਵੀ। ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ-ਪੀਆਂ ਦੇ ਵਣਜ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਸਭ ਦੀ ਅੱਖ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਕਿ ਵੇਖੋ ਰਘੁਨਾਥ ਹੁਣ ਕੀ ਕਰਦਾ ਹੈ?

ਉਹਨੇ ਜੰਗਲ 'ਚ ਜਾਣਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੁਦ ਜਾ ਕੇ ਅੱਠ-ਦਸ ਤੱਤੇ ਫੜ ਕੇ ਲਿਆਉਣੇ ਉਹਦੇ ਲਈ ਹੁਣ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖਦੇ। ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਘਰ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਏ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ 'ਚ ਤੋਤੇ ਪਾਲਦੇ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਤਾਜ਼ੇ ਫੜੇ ਤੋਤੇ ਉਹਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਘਰੇ ਜਾਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ। ਆਸ਼ਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਮੰਜੇ ਦਾ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਛਿੜਕ ਦਿੰਦੀ। ਰਘੁਨਾਥ ਦੇ ਕੋਲ ਲਾਲ ਬਹੀ ਪਈ ਹੁੰਦੀ। ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਤੋਤੇ ਗਿਣ ਕੇ ਬਹੀ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੰਦਾ। ਜੇ ਉਹ ਪੈਸੇ ਮੰਗਦਾ, ਉਹ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਲਿਖ ਦਿੰਦਾ।

ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਆਈ ਜਾਂਦੇ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਾ-ਪੜ੍ਹੀ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਮਹੀਨੇ-ਵੀਹ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਇਕੱਠਾ ਹਿਸਾਬ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਲੋੜ ਸਾਰਨ ਲਈ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਬਹੀ 'ਤੇ ਅੰਗੁਠਾ ਲਵਾਉਂਦਾ। ਜੇ ਅਗਲਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਜੁਆਕ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ, ਉਹਦਾ ਮਹੀਨਾ ਮਿਥਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਔਰਤਾਂ ਜਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਕੰਮ 'ਤੇ ਲਗਦੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ।

ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਖਰਚੇ ਵਧ ਗਏ ਸੀ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਔਰਤਾਂ ਸਿਵਿਆਂ ਦੇ ਰਾਹ ਪਈ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਉਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਘਰਾਂ ਤਾਣੀ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁੱਭਲਾਂ ਬੰਦ ਹੋਈ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਉਹ ਮੁੱਲ ਦਾ ਕੱਪੜਾ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਲਿਆਉਂਦੇ। ਹੰਦਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵੀ, ਹੇਠਾਂ ਵਿਛਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵੀ। ਉਤੇ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਵੀ। ਇਕੱਲੀਆਂ ਦਰੀਆਂ ਹੀ ਹੁਣ ਘਰਾਂ 'ਚ ਬੁਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ।

ਬਰਸਾਤਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੱਚਾ ਕੋਠਾ ਛਿੱਗ ਪੈਂਦਾ, ਉਹ ਗਰਮੀ ਦਾ ਸੋਕਾ ਉਡੀਕਦਾ ਨਾ। ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਛੋਟੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਸਰਨਪੁਰ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸੀ। ਰੋਜ਼ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪੈਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਰਾਹ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ ਸੀ। ਉਹ ਸੌਦਾ ਲੈਣ ਜਾਂਦੇ। ਉੱਥੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ 'ਤੇ ਵੀ ਖਰਚ ਕਰਦੇ। ਮਨ 'ਚ ਜੁਆਕਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਲੈਂਦੇ। ਨਿੱਤ ਘਰੇ ਪੈਸੇ ਆਉਂਦੇ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਈ ਜਾਂਦੇ। ਘਰੇ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਆਉਂਦੇ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਫੜ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਤੋਤਿਆਂ ਦਾ

ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰੀ ਦਾ ਅੱਗਾ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੰਦੇ।

ਗਰਮੀਆਂ ਲੰਘ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਸਤੰਬਰ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਵਿਹੜਿਆਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਰਾਂਡਿਆਂ ਚੇ ਪੈਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਠੰਡ ਵਧ ਜਾਂਦੀ। ਦੋ-ਦੋ ਖੇਤ ਜੋੜ ਕੇ ਉੱਤੇ ਲੈਣੇ ਪੈਂਦੇ। ਲੋਕ ਗਰਮੀਆਂ ਭੁਲਣ ਲੱਗੇ।

ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਦਿਨ ਰਘੁਨਾਥ ਦਾ ਮਾਮਾ ਆਇਆ। ਉਹ ਕਿਉਂ ਆਇਆ ਹੈ? ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੇਵਕੀ ਨੇ ਰਘੁਨਾਥ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਅਗਲੇ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਢਵਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ। ਆਸ਼ਾ ਦਾ ਸਾਕ ਉਹਦੀ ਭੂਆ ਨੇ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਦੋਵਾਂ ਵਿਆਹ ਅੱਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ।

ਰਘੁਨਾਥ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਰੋਟੀ ਵਾਲਾ ਦਿਨ ਸੀ। ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਤੇ ਸ਼ਰੀਕੇ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵੀ ਆਏ। ਪੁਜਾਰੀ ਗੋੜਾ ਮਾਰ ਕੇ ਮੁੜ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸਰਬਣ ਵੈਦ ਵੀ।

ਰਘੁਨਾਥ ਦੀ ਹਾਣ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤੀ ਦੋਸਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਆਥਣੇ ਖੁੰਢਾਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੈਠਾ। ਨਾ ਹੀ ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਨਹਿਰ ਵੱਲ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਤੁੰਗ-ਫੇਰਾ ਕਰਨ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਦੀ ਬਰਾਤ 'ਚ ਬਹੁਤੇ ਮੁੰਡੇ ਨਹੀਂ ਗਏ। ਮਾਮੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਭੂਆ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਹੋਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸਨ।

ਤਿੰਨ ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਆਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੀ। ਬਰਾਤ ਆਈ ਸੀ ਤੇ ਦੋ ਦਿਨ ਰਹਿ ਕੇ ਮੁੜ ਗਈ ਸੀ।

ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਘਰ 'ਚ ਤੌਤਿਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੱਲ ਪਈ। ਫਰਕ ਸਿਰਫ ਏਨਾ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਆਸ਼ਾ ਘਰੋਂ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ, ਲਾਜਵੰਤੀ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਆਉਣ ਸਾਰ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਦਾ ਕੰਮ ਸਾਂਭ ਲਿਆ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਵਕੀ ਦੀ ਕੁੰਭਲ 'ਤੇ ਧਰੀਆਂ ਲੱਕੜ ਦੀਆਂ ਛੱਟੀਆਂ ਚੁੱਕ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਪਾ ਕੇ ਪੂਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਵਿਆਹਾਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤਾ ਖਰਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਨਾ ਹੀ ਉਹਦੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਨੇ ਵਿਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਕੁੱਝ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸੱਥ 'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰੇ ਹੋਏ ਵਿਆਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਚਲਦੀ ਸੀ ਪਰ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੱਲੀ, ਜਿਸਨੇ ਸੱਥ 'ਚ ਬੈਠਿਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਹੋਵੇ। ਪ੍ਰਭਦਿਆਲ ਤੇ ਨਰਦੇਵ ਇੱਧਰਲੀਆਂ-ਉੱਪਰਲੀਆਂ ਹੋਰ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਪਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਉਹ ਆਉਂਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੱਥ 'ਚ ਬੈਠਿਆਂ ਨੂੰ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਰਘੁਨਾਥ ਦੇ ਰੋਟੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਚੌਧਰੀਆਂ ਤੇ ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰੋਂ ਦੁੱਧ ਦੀਆਂ ਦੋ-ਦੋ ਟੋਕਣੀਆਂ ਭੇਜੀਆਂ ਸੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਲਾਜਵੰਤੀ ਵਿਆਹੁਲੀ ਆਈ ਸੀ, ਦੋਵਾਂ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰੇ ਗਈਆਂ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ਗਨ ਦੇ ਕੇ ਖਾ-ਪੀ ਕੇ ਮੁੜੀਆਂ

ਸੀ। ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦੇ ਘਰੇ ਚੌਧਰੀ ਤੇ ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਦੁੱਧ ਜਾਵੇ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਉਹਦੀ ਬਹੁਤ ਨੂੰ ਸ਼ਗਨ ਦੇਣ ਆਉਣ? ਇਹ ਸਭ ਲਈ ਅਲੋਕਾਰ ਗੱਲ ਸੀ ਪਰ ਸੱਥ 'ਚ ਇਹ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਕੌਣ ਕਰਦਾ? ਸੱਥ 'ਚ ਵੀ ਪਿੰਡ ਵਾਂਗ ਚੌਧਰੀ ਤੇ ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਚਲਦੀ ਸੀ।

19

ਰਘੁਨਾਥ ਦਾ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਨਾਲ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਹਿਲਾਂ 'ਚ ਉਹਦੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਵੀ ਉਹਤੋਂ ਮੰਗਵਾ ਕੇ 'ਬਖਸ਼ੀਸ਼' ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਰਘੁਨਾਥ ਦੇ ਤੋਤੇ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਜਾਂਦੇ। ਜੇ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਪੁੱਛਦਾ, ਉਹ ਮਾਣ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੇ, “ਅਸੀਂ ਰਘੁਨਾਥ ਦੇ ਬੰਦੇ ਅਨ੍ਹਾਂ।”

“ਇਹ ਰਘੁਨਾਥ ਕੌਣ ਹੋਇਆ?” ਅਗਲਾ ਪੁੱਛਦਾ।

“ਰਘੁਨਾਥ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਐ। ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਘੋੜਾ ਵੀ ਐ। ਉਹਦੀ ਛੋਟੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਬਣਦੀ ਐ। ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਸੱਤ ਰੰਗੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿੰਦੇ ਉਹ ਰਾਜੇ ਨੂੰ।”

ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਇਕ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦੀ ਛੋਟੀ ਸਰਕਾਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ! ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝ ਨਾ ਪੈਂਦੀ ਪਰ ਤੋਤੇ ਵੇਚਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ ਬੰਦੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਤਾੜ ਕੇ ਫੇਰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਇਹ ਗੱਲ ਝੂਠ ਨੂੰ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਆਲੇ ਚੌਧਰੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਲਉ ਭਾਵੇਂ। ਚਾਹੇ ਨੰਬਰਦਾਰ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਲਉ। ਛੋਟੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਬੁਲਾਵਾ ਆਪ ਆਇਆ ਸੀ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ।”

“ਐਛਾ!” ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪੰਜਾਹ-ਸੱਠ ਪਿੰਡਾਂ 'ਚ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਸੀ। ਚਾਰ-ਪੰਜ ਕਸਬੇ ਪੈਂਦੇ ਸੀ। ਉਹ ਘੁੰਮਦੇ-ਘੁੰਮਦੇ ਤੋਤੇ ਵੀ ਵੇਚੀ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਰਘੁਨਾਥ ਦੀ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਵੀ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਇਹ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਰਘੁਨਾਥ ਦੀ ‘ਜੂਨ’ ਬਦਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਸੁਤੇ-ਸਿੱਧ ਇਹ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਰਘੁਨਾਥ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ‘ਐਰੋ-ਗੈਰੇ’ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਰਘੁਨਾਥ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਚਮਕਾਉਣ 'ਚ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੀ ਕਸਰ ਵੀ ਕੱਢੀ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ।

ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੌ ਝਗੜੇ ਹੁੰਦੇ। ਭਾਈ ਨੇ ਭਾਈ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੱਬੀ ਹੁੰਦੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਚਾਚਾ-ਤਾਇਆ ਛੜਾ ਮਰ ਜਾਂਦਾ। ਸਾਂਭਿਆ ਕਿਸੇ ਨੇ ਹੋਰ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਰੇ ਭਾਈ ਹੱਕੀ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਅੱਗਾ-ਪਿੱਛਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹਦੇ

ਸਰੀਕੇ ਵਾਲੇ ਹੱਕ ਜਿਤਾਉਣ ਲਈ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮੋਢੇ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਮੂਹਰੇ ਆਉਂਦੇ। ਘਰ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਾਰਨ ਕਤਲ ਵੀ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ।

ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਝਗੜੇ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਰਾਜੇ ਦੇ ਦਰਬਾਰ 'ਚ ਜਾ ਕੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਅੱਗੇ ਧੋਣਾਂ ਨਿੰਵਾ ਕੇ ਖੜ੍ਹਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਲੋਕ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਹ ਕੱਢਣ ਲਗਦੇ। ਰਾਹ ਕਢਦੇ-ਕਢਦੇ ਕਈ ਰਘੁਨਾਥ ਤੱਕ ਅੱਪੜ ਜਾਂਦੇ। ਪਰ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਗੋੜੇ ਰਾਹ ਨਾ ਦਿੰਦਾ। ਅਗਲੇ ਗੋੜੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਦੀ ਇਕ-ਅੱਧ ਉਂਗਲ ਫੜਾਉਂਦਾ। ਕੱਚਾ ਬੰਦਾ ਤਿਲੁਕ ਜਾਂਦਾ। ਪੱਕਾ ਚੀਚੀ ਦਾ ਨਹੁੰ ਵੀ ਫੜੀ ਰਖਦਾ। ਅੰਤ ਗੱਲ ਬਹਿ ਕੇ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਘੜੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ-ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਅੱਗੇ ਤ੍ਰਿਵੈਣੀ ਥੱਲੇ ਆਪਣਾ ਘੜਾ ਬੰਨ੍ਹਦਾ। ਦਰਬਾਨ ਹੁਣ ਉਹਨੂੰ ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਰੋਕਦੇ-ਟੋਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਫੇਰ ਵੀ ਸਿਰ ਝੁਕਾਅ ਕੇ ਲੰਘਦਾ।

ਰਘੁਨਾਥ ਛਿਉਥੀ ਟੱਪ ਕੇ ਹੁਣ ਪਿੱਪਲੀ ਥੱਲੜੀ ਫੜੀ 'ਤੇ ਬਹਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਅਰਦਲੀ ਦੀਵਾਨਖਾਨੇ 'ਚ ਬਹਾ ਦਿੰਦਾ। ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਘਰੇ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾਉਂਦਾ। ਗੱਲ ਸਿਰੇ ਲੱਗਣ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ। ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਚੁਪ ਕਰ ਜਾਂਦਾ। ਮਾਮਲਾ ਟੇਢਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਇੱਕੋ ਫਿਕਰਾ ਬੋਲਦਾ, “ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੇ ਬਹੁਤੀ ਉਲਟ ਜਾਂਦੀ ਐ। ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਘੋਂ ਉਤਰਨੀ ਨੂੰ।”

ਰਘੁਨਾਥ ਚੁਪ ਕਰ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਨੇ ਕਦੇ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਨੂੰ ਮੋੜਵਾਂ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਹਰ ਵੇਲੇ ਲਗਦਾ, ਉਹਤੋਂ ਕਿਤੇ ਸੱਪ ਦੀ ਪੂੰਛ 'ਤੇ ਨਾ ਪੈਰ ਧਰਿਆ ਜਾਵੇ। ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਜਵਾਬ ਦੇਈ ਜਾਂਦਾ, “ਹਾਂ ਜਨਾਬ” “ਠੀਕ ਐ ਜਨਾਬ” “ਸਿਰ ਮੱਥੇ ਜਨਾਬ”।

ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਘਰੇ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਬੇਗਮ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾ ਦਿੰਦਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਆਖੀ ਗੱਲ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਲੈਣ ਆਉਂਦਾ। ਹੁੰਗਾਰਾ ਹੱਕ 'ਚ ਹੁੰਦਾ। ਕੰਮ ਹੋਏ ਤੋਂ ਮਨ ਦਾ ‘ਭਾਰ’ ਲਾਹ ਜਾਂਦਾ।

ਰਘੁਨਾਥ ਬਹੁਤਾ ਬੋਲਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾ ਘਰੇ, ਨਾ ਬਾਹਰ। ਮੰਦਰ 'ਚ ਹੁਣ ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ। ਸੱਬ ਚੁ ਉਹ ਬਹਿੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਿਹਲਾ ਹੁੰਦਾ, ਧੂਪੇ ਮੰਜਾ ਡਾਹ ਕੇ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਦਿਨੇ ਸੌਣ ਦੀ ਨਾ ਆਦਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦੇ ਜੁਆਕ ਦੀ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੂਣ ਕੇ ਵੀ ਉਹਦੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਮੰਜੇ ਤੋਂ ਉਠਦਾ ਤੇ ਨਰੈਣ ਵਾਲੇ ਘਰ ਦੇ ਵਰਾਂਡੇ 'ਚ ਤੋਤੇ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੀ ਨਾ ਲਗਦੀ। ਉਹ ਫਿਰ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਆ ਬਹਿੰਦਾ। ਜੇ ਮਨ ਫੇਰ ਵੀ ਨਾ ਟਿਕਦਾ, ਉਹ ਵੱਧੋ-ਵੱਧ ਪੁਜਾਰੀ ਕੌਲ ਜਾਂਦਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਗਿਆ। ਪੁਜਾਰੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਹੋਰ ਕੀ ਹਾਲ-ਚਾਲ ਐ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਦਾ ?”

“ਦਿਆ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਐ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ।”

“ਹੋਰ ਛੋਟੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਐ?”

“ਇਕ ਵਾਰ ਬੁਲਾਵਾ ਆਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਕਦੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।” ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਆਉਣੀ-ਜਾਣੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖੋ। ਸਰਕਾਰੇ-ਦਰਬਾਰੇ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਹਰੇਕ ਦੇ ਨਸੀਬ 'ਚ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ।”

“ਪਰ ਪੁਜਾਰੀ ਜੀ! ਵੱਡੇ ਬੰਦੇ ਵੱਡੇ ਈ ਹੁੰਦੇ ਐ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂ ਬੰਦੇ ਜਾਣਦੇ ਹੁੰਦੇ ਐ। ਆਪਾਂ ਕੱਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਅਂ। ਜਿੰਨਾ ਪੱਲਾ ਬੋਚਿਆ ਜਾਵੇ, ਓਨਾ ਈ ਠੀਕ ਐ। ਕਾਰੋਬਾਰ ਸੱਥ ਨਾਲ ਬੋਡੀ ਦਿਆ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਹੋ ਗਿਐ। ਭਗਵਾਨ ਐ ਈਂ ਬਾਂਹ ਫੜੀ ਰੱਖੋ। ਉਹਦਾ ਲੱਖ-ਲੱਖ ਸ਼ੁਕਰ ਐ।” ਆਖ ਕੇ ਉਹ ਉੱਠਿਆ। ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਉੱਤਰ ਕੇ ਉਹਨੇ ਸੱਥ 'ਚ ਬੈਠੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਆਦਤਨ ਸਿਰ ਝੁਕਾਇਆ ਪਰ ਘਰ ਤੱਕ ਆਉਂਦਾ-ਆਉਂਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਦੀਆਂ ਆਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਪੁਜਾਰੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ-ਕਰਦਾ ਉਹਦੇ ਤੇ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸੂਹ ਲੈਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਘਰ ਤੱਕ ਆਉਂਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਘਰੇ ਹੀ ਰਿਹਾ ਕਰੇਗਾ। ਮੰਦਰ 'ਚ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਹਤੋਂ ਜੇ ਕੋਈ ਗੱਲੀ-ਬਾਤਾਂ ਗੱਲ ਨਿਕਲ ਗਈ ਤੇ ਉਹੀ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਬਣੀ-ਬਣਾਈ ‘ਖੇਡ’ ਪ੍ਰਗਾਹ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

ਪਰ ਰਘੁਨਾਥ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਤਾਂ ਅਚਨਚੇਤ ਹੀ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ ਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ, ਜਦੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸੱਥ 'ਚ ਆ ਕੇ ਰਘੁਨਾਥ ਦਾ ਘਰ ਪੁਛਦੇ। ਸੱਥ 'ਚ ਬੈਠੇ ‘ਕਾਚੂ’ ਉਹਦਾ ਘਰ ਵੀ ਦੱਸ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਅਣਜਾਣ ਬੰਦੇ ਤੋਂ ਗੱਲੀ-ਬਾਤਾਂ ਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛ ਕੇ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਵੀ ਨੰਗੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਪਰ ਸੱਥ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਉੱਥੇ ਬੈਠਾ ਪ੍ਰੀਤੂ ਬਹੁਤ ਚੁਭਦਾ। ਉਹਦੇ ਹੁੰਦੇ ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਰਘੁਨਾਥ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ‘ਠੋਰ’ ਸਕਦੇ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਬਾਹਰਲਾ ਬੰਦਾ ਆਉਂਦਾ, ਪ੍ਰੀਤੂ ਆਪ ਈ ਉੱਠ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, “ਹਾਂ ਜੀ ਦੱਸੋ, ਕੀ ਗੱਲ ਐ? ਉਹ ਮੇਰਾ ਈ ਮੁੰਡੈ।” ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਆਏ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਘਰੇ ਛੱਡਣ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ।

ਉਹ ਉੱਠ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭਦਿਆਲ ਕਹਿਣ ਲਗਦਾ, “ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਐ ਮਾਇਆ ਨਾਗਣੀ ਹੁੰਦੀ ਐ ਪਰ ਜਦੋਂ ਰਘੁਨਾਥ 'ਤੇ ਰੱਬ ਨੇ ਕਿਰਪਾ ਕੀਤੀ ਐ, ਉਹਤੋਂ ਲਗਦੈ ਅੰਨੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਐ। ਹੁਣ ਵੇਖ ਲਉ, ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਤਾਂ ਪਿੰਡ 'ਚ ਹੋਰ ਵੀ ਨੇ। ਰੋਟੀ ਮਸਾਂ ਤੁਰਦੀ ਐ। ਏਧਰ ਵੇਖ ਲਉ। ਗਿੜਿਆਂ ਵਾਂਗੂ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਰੁਪਈਏ ਡਿੱਗੀ ਜਾਂਦੇ ਐ। ਸਾਂਭੇ ਕਿਹੜਾ ਜਾਂਦੇ ਐ।”

“ਇਹ ਸਭ ਕਰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੇ। ਲੈਣੇ-ਦੇਣੇ ਦਾ ਸਬੰਧ ਐ। ਕੋਈ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਇਹ ਰੱਬ ਦੀ ਲੀਲਾ ਕੀ ਐ। ਉਹਨੇ ਕਿੱਥੋਂ ਪੱਟਣੈ, ਕਿੱਥੇ

ਲਾਉਣੈ। ਸਭ ਓਹੀ ਜਾਣਦੇ। ਸਾਡਾ ਕੀ ਐ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਮਿਟੀ ਆਂ। ਅੱਜ ਬੋਲੀ ਜਾਨੇ ਆਂ। ਕੱਲੁ ਨੂੰ ਬੋਲਣੋਂ ਹਟ ਗਏ, ਇਕ ਮਿਟ ਨੂੰ ਘਰਦਿਆਂ ਨੇ ਘਰੋਂ ਰੱਖਣਾ' ਘੀਲੂ ਬੋਲਿਆ।

ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਨਰਦੇਵ ਕੁਝ ਬੋਲਣ ਲੱਗਿਆ ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰੀਤੂ ਆਉਂਦਾ ਦਿਸਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਗੱਲ ਦਾ ਕਾਂਟਾ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ।

20

ਬਿਸ਼ੰਬਰ ਤੇ ਸ਼ਿੱਬੂ ਦੇ ਘਰ ਉਹਦੇ ਮਗਰਲੇ ਪਾਸੇ ਲਗਦੇ ਸੀ। ਇਕ-ਇਕ ਘਰ 'ਚ ਉਹ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਭਾਈ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਕਈ-ਕਈ ਜੁਆਕ ਸੀ। ਘਰਵਾਲੀਆਂ ਤੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਵੀ। ਥਾਂ ਬੋੜੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਕਸਰ ਕਲੇਸ਼ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਬਿਸ਼ੰਬਰ ਤੇ ਸ਼ਿੱਬੂ ਵੱਡੇ ਸੀ। ਘਰਾਂ ਦੀ ਭਾਈਆਂ ਵੰਡ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਮੁੱਲ ਦੇਣ ਦਾ ਚੋਗਾ ਸੁਟਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੌਦਾ ਘਾਟੇ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ।

ਮੰਦਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਜਮੀਨ ਪਈ ਸੀ। ਉਹ ਜਿੰਨੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ, ਓਨੀ ਥਾਂ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਸਾਲ-ਛਿਮਾਹੀਂ ਉਦੂੰ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਜਮੀਨ ਬੈਅ ਲੈ ਲੈਂਦੇ। ਗਿਣਤੀਆਂ-ਮਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਉਹ ਮਾਹਿਰ ਸੀ। ਹਰ ਗੱਲ 'ਤੇ ਅੱਖ ਰਖਦੇ।

ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਦੋਵੇਂ ਘਰ ਮੁੱਲ ਲੈ ਕੇ ਨਾਲ ਰਲਾ ਲਏ। ਗਲੀ ਮਗਰਲੇ ਪਾਸੇ ਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਸੌਚਣ ਲੱਗਿਆ, ਹਵੇਲੀ ਮੂਹਰਲੇ ਪਾਸੇ ਪੈ ਜਾਵੇ। ਮਗਰਲੇ ਪਾਸੇ ਤੱਤਿਆਂ ਤੇ ਚਿੜੀਆਂ ਵਾਲਾ ਵੱਡਾ ਵਰਾਂਡਾ ਪੈ ਜਾਵੇਗਾ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਦਿਹਾੜੀਏ ਲਾ ਕੇ ਉਹਨੇ ਕੰਧਾਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕੀਤੀ। ਹਵੇਲੀ ਦੀਆਂ ਨੀਂਹਾਂ ਪੁਟਵਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਜਿਹੜੇ ਦਿਨ ਗਧਿਆਂ ਦੀ ਲੰਬੀ ਪਾਲ ਕਰਨਪੁਰ ਤੋਂ ਛੋਟੀਆਂ ਇਟਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਤਾਂ ਸੱਥ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਜੁਬਾਨ ਠਾਕੀ ਗਈ। ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ ਨਹੀਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਮੂੰਹਰੇ ਆ ਰਹੇ ਘੁਸ਼ਿਆਰ ਨੇ ਰਘੁਨਾਥ ਦਾ ਘਰ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਘੀਲੂ ਨੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਕੇ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤਾ।

ਪ੍ਰੀਤੂ ਅਜੇ ਸੱਥ 'ਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਨਾ ਹੀ ਉਹਨੇ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਦਿਹਾੜੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਹ-ਪਾਣੀ ਦੇਣ 'ਤੇ ਓਹੀ ਸੀ। ਮਿਸਤਰੀ ਕਰਨਪੁਰ ਤੋਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਸੂਤ ਲੈ ਕੇ ਕਹੀ ਨਾਲ ਨੀਂਹ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਵਾਉਂਦਾ। ਦਿਹਾੜੀਏ ਕਹੀਆਂ ਚੁਕਦੇ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਝਈਆਂ ਲੈ-ਲੈ ਪੈਂਦੇ। ਨੀਂਹ ਪੁੱਟੀ ਜਾਂਦੀ। ਮਗਰ-ਮਗਰ ਦੁਰਮਟ ਫਿਰਦਾ।

ਸਥਾਪਨਾ ਦਿਵਸ ਆਇਆ। ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਆਪ ਦੁਕਾਨ ਨਹੀਂ ਲਾਈ, ਸੱਗੋਂ 'ਮਾਲ' ਗਿਣ ਕੇ ਬਿਸ਼ੰਬਰ ਵਰਗੇ ਲੈ ਗਏ। ਆਬਣ ਤੱਕ ਕਾਫ਼ੀ 'ਮਾਲ'

ਬਿੱਚਿਆ ਗਿਆ। ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਕੱਢ ਕੇ ਉਹ ਵੱਟਤ ਫੜਾ ਗਏ।

ਹਵੇਲੀ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਉੱਸਰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੱਠ-ਦਸ ਮਿਸਤਰੀ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਕਰਨਪੁਰੋਂ ਆਉਂਦੇ। ਆਬਣ ਤੱਕ 'ਅਲਾ-ਅਲਾ' ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਲੀ 'ਚ ਚੂਨਾ ਰਲਾਉਂਦੇ। ਝਾਰਨੇ ਨਾਲ ਛਾਣਦੇ ਤੇ ਰਘੁਨਾਥ ਦੀ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਲਾਈ ਖੂਹੀ 'ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਭਰਦੇ। ਇੱਟਾਂ ਭਿਉਣ ਪਿਛੋਂ ਕਲੀ-ਚੂਨੇ ਦੇ ਬੱਠਲ ਪੈੜ੍ਹ 'ਤੇ ਜਾਈ ਜਾਂਦੇ। ਕੰਧਾਂ ਹਰ ਰੌਜ਼ ਸਿਰ ਚੁੱਕੀ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਨੀਵਾਂ ਹੋਈ ਜਾਂਦਾ।

ਛੱਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਤੜਕੇ ਹਵਨ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਗੀਕੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਹਰਦੇਵ ਚੌਂਗੀ ਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਨੰਬਰਦਾਰ ਵੀ ਆਏ। ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਦੀਵਾਨਖਾਨੇ 'ਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵੱਡਾ ਛਤੀਰ ਪਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਉਤੇ ਛੋਟੇ ਛਤੀਰ ਪਾਏ ਗਏ ਤੇ ਫਿਰ ਛਤੀਰਾਂ 'ਤੇ ਬਾਲੇ ਪਾ ਕੇ ਉਤੇ ਫੱਟੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਫੱਟੀਆਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਸਰਕੰਡਾ ਤੇ ਹੋਰ ਝਾੜ-ਫੂਸ ਪਾ ਕੇ ਰਲੀ ਮਿੱਟੀ ਪਾਈ ਗਈ। ਹਵੇਲੀ ਦੀਆਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਕਾਫ਼ੀ ਉੱਚੀਆਂ ਸੀ ਪਰ ਮੰਦਰ ਤੋਂ ਦੋ ਪੌੜੀਆਂ ਨੀਵੀਆਂ ਸਨ।

ਬਾਹਰਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਮੋਟੀ ਲੱਕੜ ਦੀ ਚੁਗਾਠ ਲਾ ਕੇ ਖੋਦੇ ਹੋਏ ਤੁਝਕੇ ਲਾਏ ਗਏ। ਵੇਲਾਂ 'ਤੇ ਲੱਗੇ ਫੁੱਲਾਂ 'ਚ ਪਰਾਗ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪਿੱਤਲ ਦੀਆਂ ਫੁੱਲੀਆਂ ਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ।

ਅਪ੍ਰੈਲ ਵਿਚਦੀ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਵੇਲਾ ਹੱਥਾਂ ਨਹੀਂ ਖੁੱਝਾਇਆ। ਉਹਦੇ ਮਾਮੇ ਦਾ ਪੁੱਤ ਨਵੀਨ ਹਵੇਲੀ ਬਣਨ ਕਰਕੇ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦਿੱਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਤ ਆਸ਼ਰਮ 'ਚ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਜਿਥੇ ਰਾਤ ਪੈਂਦੀ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਢੂੰਘ 'ਚ ਉੱਤਰਦਾ ਤੇ ਚਾਰ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਰਾਤ ਕਟਦਾ। ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਅਗਾਂਹ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ। ਉੱਤੇ ਨਾਂਗੇ ਸਾਧਾਂ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਆਸ਼ਰਮ 'ਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਕੋਈ ਦਿੱਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਹਨੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਹਾੜਾਂ 'ਤੇ ਲਾਏ। ਅੱਧੇ ਦਰਖਤ ਛਾਣ ਮਾਰੇ। ਵੀਹ ਦੇ ਕਰੀਬ ਉਹਦੇ ਬੱਥੇ ਹੱਥ ਲੱਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਰਾਹ 'ਚ ਰਾਤਾਂ ਕਟਦਾ-ਕਟਦਾ ਘਰੇ ਲੈ ਆਇਆ ਸੀ।

ਉਹ ਪਿੰਡ ਆਇਆ। ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਸੀ। ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਰੋਜ਼ ਤੋਤੇ ਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਨਵੀਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਕੱਚੀ ਕਾਪੀ 'ਤੇ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦਾ। ਜਿਸਨੂੰ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਪਹਾੜਾਂ 'ਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਹੀ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ 'ਮਾਲ' ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ, ਉਹ ਨਵੀਨ ਨੂੰ ਲਿਖਵਾ ਜਾਂਦੇ। ਦੋ-ਚਾਰ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਹੋਰ 'ਮਾਲ' ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੱਟਤ ਦੇ ਜਾਂਦੇ। ਉਹ ਅਗਾਂਹ ਦੇਵਕੀ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੰਦਾ।

ਅਗਲੇ ਪਾਸੇ ਹਵੇਲੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਹਵੇਲੀ 'ਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਦੋ ਮਹੀਨੇ

ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੋਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਵੇਲੀ 'ਚ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਹੋਈ ਤਾਂ ਦਿਹਾੜੀਆਂ ਨੇ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਘਰ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਮਿਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਤੋਤਿਆਂ ਲਈ ਲੰਮਾ ਵਰਾਂਡਾ ਪਾਇਆ। ਨਾਲ ਇਕ ਕਮਰਾ ਖਾਲੀ ਪਿੰਜਰੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵੀ। ਪਾਣੀ ਲਈ ਪੱਕੀਆਂ ਖੇਲਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਖੂਹੀ ਦਾ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਵੀ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਜੇ ਕੁਝ ਰਘੁਨਾਥ ਦੇ ਘਰੇ ਹੋਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੱਬ 'ਚ ਉਹਦੀ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਹੁੰਦੀ। ਪ੍ਰਭਦਿਆਲ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਘੀਲੂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਤੈਨੂੰ ਪਤੈ ਉਏ! ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਾਗਣੀ ਕਹਿੰਦੇ ਐ?”

ਘੀਲੂ ਹੱਸਿਆ, “ਚਾਚਾ ਭੋਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇਂ। ਏਨੀ ਅਕਲ ਹੁੰਦੀ, ਮੈਂ ਨਾ ਹਵੇਲੀ ਪਾ ਲੈਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਕੌਲ ਮਾਇਆ ਹੈ ਈ ਨ੍ਹੀਂ, ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤੈ ਨਾਗਣੀ ਹੁੰਦੀ ਐ ਕਿ ਘੁੱਗੀ ਹੁੰਦੀ ਐ। ਇਹ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣੋ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰੇ ਫਿਗਰੀ ਐ। ਸਾਡੇ ਫਿਗਰੀ ਹੁੰਦੀ, ਦੱਸ ਦਿੰਦਾ।”

ਪ੍ਰਭਦਿਆਲ ਕਹਿੰਦਾ, “ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਲੱਖ ਟਿਕਾਓ, ਇਹ ਟਿਕਦੀ ਨ੍ਹੀਂ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਦੇਖ ਲੈ! ਰਘੁਨਾਥ ਦੇ ਘਰੇ ਆਈ ਸੀ ਨਾ? ਉਹਨੇ ਟਿਕਾ ਲਈ? ਨਈਂ ਟਿਕੀ। ਆਹ ਵੇਖ ਲੈ! ਮਾਇਆ ਦਾ ਡੰਗ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖੂ ਤੇ ਬਿਸ਼ਨ ਦੇ ਵੱਜਿਆ, ਅੰਹ ਵੇਖ ਲੈ! ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਫਿਰਨੀ 'ਤੇ ਬਹਾ ਤੇ।” ਘੀਲੂ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਫੇਰ ਵੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ।

ਪ੍ਰਭਦਿਆਲ ਫਿਰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਏਹ ਤਾਂ ਤੂੰ ਸ਼ੁਕਰ ਮੰਨ, ਅਜੇ ਪਿੰਡੇ ਬੀਹੀ ਆ ਗਈ। ਜੇ ਨਾ ਆਈ ਹੁੰਦੀ, ਉਹਦੀ ਮਾਇਆ ਨੇ ਹੋਰ ਪਤਾ ਨ੍ਹੀਂ ਕੀਹਦੇ-ਕੀਹਦੇ ਡੰਗ ਮਾਰਨੇ ਸੀ।” ਫੇਰ ਉਹ ਘੀਲੂ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਮਾੜਾ-ਮੋਟਾ ਸੋਚਿਆ ਕਰੋ। ਸੋਚੋ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬੰਦਾ ਗਾਂਹਾਂ ਨੀ ਵਧਦਾ।”

ਨਰਦੇਵ ਬੈਠਾ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੋਲਿਆ, “ਪੰਡਿਤ ਜੀ! ਸੋਚਣ ਦੀ ਕੋਈ ਕਮੀ ਤਾਂ ਨ੍ਹੀਂ ਛਡਦਾ। ਪਰ ਸਮਾਂ ਡਾਹ ਵੀ ਦੇਵੇ, ਤਾਂ ਹੀ ਐਂ ਨਾ। ਜੰਗਲ ਤਾਂ ਦੇਖ ਲੈ ਓਹੀ ਐ। ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਵੀ ਓਹੀ ਨੇ। ਫਿਰ ਸਾਰੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਹਵੇਲੀਆਂ ਨਾ ਪਾ ਲਈਆਂ। ਸਾਰੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਚਿੜੀਆਂ ਨਾ ਫੜ ਲਿਆਏ। ਏਹ ਤਾਂ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਐ। ਬੰਦਾ ਕਈ ਵਾਨੀ ਸੋਨੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਉਂਦੇ। ਮਿਟੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਐਹੋ ਜੇ ਦਿਨ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਐ, ਹੱਥ ਲੱਗਿਆਂ ਸੋਨਾ ਵੀ ਸੁਆਹ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਐਵੇਂ ਤਾਂ ਨ੍ਹੀਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਮਾੜੇ ਦਿਨ ਹੋਣ ਤਾਂ ਬੰਦੇ ਦੇ ਭੁੰਨੇ ਹੋਏ ਤਿੱਤਰ ਵੀ ਡਾਰੀ ਮਾਰ ਜਾਂਦੇ ਐ।’ ਆਪਾਂ ਕਾਹਦੇ ਪਾਣੀਹਾਰ ਅਂ।”

ਪ੍ਰਭਦਿਆਲ ਤੇ ਨਰਦੇਵ ਰੋਜ਼ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਵੇਲਾ-ਕਵੇਲਾ ਤਾੜ ਕੇ ਰਘੁਨਾਥ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵੀ ਵੜਦੀ ਕਰ ਦਿੰਦੇ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ-ਵੱਸ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸੱਬ 'ਚ ਵਿਹਲ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਦੇਣ ਆਉਂਦੇ ਸੀ। ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦਾ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉੱਚਾ ਹੋਈ ਜਾਂਦਾ। ਤੜਕੇ ਠੰਡ ਘਟਣ ਲਗਦੀ। ਦੁਪਹਿਰੇ ਹੋਰ ਘਟਦੀ। ਆਥਣ ਫੇਰ ਠਰਨ

ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ। ਉਹ ਖੇਸਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁੱਕਲਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਘਰੋ-ਘਰੀਂ ਤੁਰ ਜਾਂਦੇ।

ਰਾਤ ਪਿੰਡ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਤੰਬੂ ਆ ਤਾਣਦੀ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਉਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਿਰ ਆ ਬਹਿੰਦੇ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਘਰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਅੱਗੇ ਵਧੀ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਆਪਣੇ-ਆਪ ਪਿੰਡੇ ਜਾਈ ਜਾਂਦੇ। ਆਪਣੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪੈਰ ਵੀ ਅੜਾਈ ਖੜ੍ਹੇ ਸੀ ਤੇ ਉੱਜੜੀ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਸੀ ਪਰ ਸੱਬ 'ਚ ਚਲਦੀ ਚਰਚਾ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਆਥਣ ਤੱਕ ਗੱਲ ਚੱਲੀ ਜਾਂਦੀ ਪਰ ਪਿੰਡ 'ਚ ਸਭ ਕੁਝ ਕਾਹਤੋਂ ਤੇ ਕਿਉਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਲਮ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਤਾਜ਼ੀਆਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਨੂੰ ਫੇਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਲਿਆ। ਉਹ ਚਹਿਕਣ ਲੱਗੀਆਂ ਤਾਂ ਵੇਚਣ ਲਈ ਉਹਨੇ ਕਾਹਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਨੇ ਸੱਤ ਚਿੜੀਆਂ ਉਹਤੋਂ ਲੈ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਰਾਜੇ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਚਿੜੀਆਂ ਉਹਨੇ ਕਰਨਪੁਰ ਦੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਤੇ ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਚ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਰਾਜੇ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਡੇ ਘਰਾਂ ਕੌਲ ਓਹੀ ਚੀਜ਼ ਹੋਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਬੁਸ਼ੀ ਸੀ। ਰਾਜੇ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਨਸਲ ਦੇ ਘੋੜੇ ਲੈਣੇ। ਜਿਥੋਂ ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਬਣਦੇ ਹੁੰਦੇ, ਉਥੋਂ ਗਹਿਣੇ ਲੈਣੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਾਂਦੇ-ਪੀਂਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਰਾਜੇ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਚੌਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰ ਪੈਸੇ ਦੇ ਜ਼ੋਰ 'ਤੇ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਘਰੀਂ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਪੱਥਰਾਂ ਭਾਰ ਹੋਏ ਰਹਿੰਦੇ, ਜਿਹੜਾ ਰਾਜੇ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ 'ਚ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਤੋਤੇ ਵੇਚਦਾ-ਵੇਚਦਾ ਘੋੜੇ ਤੱਕ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਉੱਚੀ ਸਿਖਰ ਤੋਂ ਉਹ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਚ ਪੈ ਕੇ ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਸਾਰਾ ਇਲਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਗਾਹਕ ਟੋਹ ਕੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਪੁਗਾਉਣੀ ਹੈ ਤੇ ਤਾਂ ਹੀ ਐਤਕੀਂ ਚਿੜੀਆਂ ਦੀ ਵੱਟਤ ਉਸਨੇ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਨਾਲੋਂ ਵੁੱਗਣੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਉਹਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਵੇਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸੀ ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਫਿਕਰ ਸੀ ਕਿ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਕਿਹੜੇ ਵੇਲੇ ਚਿੜੀਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਪਾ ਦੇਵੇ। ਉਸਨੇ ਤਿੰਨ ਚਿੜੀਆਂ ਆਪਣੀ ਹਵੇਲੀ 'ਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵੱਡੇ ਪਿੰਜਰੇ 'ਚ ਪਾ ਕੇ ਰੱਖ ਲਈਆਂ ਸੀ।

ਦਿਨ ਛਿਪ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੋਕ ਅਜੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗੇ। ਚੌਕੀਦਾਰ ਹਰ ਗਲੀ 'ਚ ਜਾ ਕੇ ਪੀਪਾ ਖੜਕਾਊਂਦਾ। ਲੋਕ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ 'ਚ ਕਹਿੰਦਾ, “ਤੜਕੇ ਆਰਤੀ ਪਿੱਛੋਂ

ਭਾਈ ਇਕ-ਇਕ ਬੰਦਾ ਹਰ ਘਰ ਦਾ ਮੰਦਰ 'ਚ ਆਇਓ। ਮੰਦਰ ਵਿਗਸਨ ਕਰਕੇ ਬਣਾਉਣੈ। ਸਭ ਦੀ ਰਾਇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਸੁਣ ਲਈ ਭਾਈ। ਤੜਕੇ ਘਰ ਘਰ ਦਾ ਬੰਦਾ ਮੰਦਰ ਆਵੇ। ਮੰਦਰ ਵੱਡਾ ਕਰਕੇ ਬਣਾਉਣੈ।” ਆਖ ਕੇ ਉਹ ਅਗਲੀ ਗਲੀ 'ਚ ਜਾ ਪੀਪਾ ਖੜਕਾਉਂਦਾ। ਖੜਕੇ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਲੋਕ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗਲੀ 'ਚ ਆ ਖੜ੍ਹਦੇ। ਅੱਧੇ ਪੌਣੇ ਘੰਟੇ 'ਚ ਉਹਨੇ ਘਰ-ਘਰ ਗੱਲ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀ।

ਰਘੁਨਾਥ ਹਰ ਪੱਖਾਂ ਸੌਖਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਭੈਣਾਂ ਵਿਆਹ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਘਰੀਂ ਉਹ ਰੰਗੀਂ ਵਸਦੀਆਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੁਆਕ ਵੀ ਹੋ ਗਏ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਬੜੇ ਲਾਇਕ ਸੀ। ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਮੂੰਹ 'ਚ ਬੋਲ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਇਕ-ਇਕ, ਦੋ-ਦੋ ਦਿਨ ਰਹਿਦੇ, ਮਿਲ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ। ਰਘੁਨਾਥ ਦੀ ਮਾਂ ਜੋ ਦਿੰਦੀ, ‘ਸੱਤ’ ਕਰਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ।

ਹਣ ਸਿਰਫ ਅਮਰਾ ਤੇ ਦੁਰਗਾ ਰਹਿ ਗਏ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਰਘੁਨਾਥ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰੇ 'ਚ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਉਹ ਰਘੁਨਾਥ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੱਤਕ ਸਮਝਦੇ। ਉਹ ਜਿਨੇ ਤੋਤੇ ਫੜਦੇ, ਆਪਣੇ ਘਰੇ ਲਿਆਉਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਘਰ ਵਾਲੀਆਂ ਤੇ ਬੱਚੇ ਬੋਲਣਾ ਸਿਖਾਉਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਇੱਕ ਜਣਾ ਕਰਨਪੁਰ ਮੰਦਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਗਦੇ ਚੱਕਵੇਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵੇਚ ਆਉਂਦਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵੇਂ ਰਘੁਨਾਥ ਨਾਲ ਕੋਈ ਰੌਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਸ਼ਰੀਰੇ ਦੀ ਖਿਬਾਜ਼ੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਇਕ ਥਾਲੀ 'ਚ ਖਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦੀ। ਇਕ ਫਾਸਲਾ ਹਰ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ 'ਚ ਬਣਿਆ ਰਹਿਦਾ। ਕਈ ਰਿਸਤੇਦਾਰੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਵੀ ਸੀ। ਵਿਆਹੀਂ-ਸ਼ਾਦੀਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਹਰ ਥਾਂ ਰਘੁਨਾਥ ਦੀ ਕਦਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੁੰਦੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੋ ਚੋਭ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਵਿੱਖ ਬਣਾ ਕੇ ਰਖਦੇ। ਨਾ ਕਦੇ ਰਘੁਨਾਥ ਤੋਂ ਉਹਦੇ ਘਰ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਪੁਛਦੇ, ਨਾ ਦਸਦੇ।

ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਕਿ ਮੰਦਰ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਰਤੀ ਵੇਲੇ ਬਾਹਰ ਖੜ੍ਹਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਦਿਨ ਪੁਜਾਰੀ ਕੋਲੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੱਲਾਂ ਹੋਰ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਅਚਾਨਕ ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਗੱਲ ਤੇਰੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਉਹਦੇ ਮਨ 'ਚ ਅਕਸਰ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। “ਪੁਜਾਰੀ ਜੀ! ਅਸੀਂ ਚਿੜੀਆਂ ਤੋਤੇ ਫੜ ਕੇ ਵੇਚਦੇ ਅਂ। ਜਦੋਂ ਤੋਤਾ ਘਰੇ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੋਣਾ ਤੇ ਜਦੋਂ ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਾਂ-ਪਿਤਾ ਪ੍ਰਾਲੀ ਆਲੂਣਾ ਦੇਖਦੇ ਹੋਣਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੁਰਸ਼ੀ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਲਗਦੀ ਈ ਹੋਊ।” ਰਘੁਨਾਥ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਹੀਣ-ਭਾਵ ਸਨ।

ਰਘੁਨਾਥ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਪੁਜਾਰੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਹੱਸਿਆ। ਹਸਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿਹਿਦਾ, “ਇਹ ਗਲਤ ਗੱਲ ਐ ਥੱਡੀ। ਇਹ ਕੋਈ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਤੁਸੀਂ। ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਡੱਕਾ ਵੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਧਰ ਸਕਦਾ। ਹਰ ਕਾਰਜ, ਹਰ ਪਾਪ, ਹਰ ਗੁਨਾਹ, ਭਗਵਾਨ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” ਫਿਰ ਉਹ ਰੁਕਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ

ਭੇਤ ਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਸਿਧਾ ਝਾਕਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਚਿੜੀਆਂ ਤੋਤੇ ਫੜ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਗੁਨਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਥੋੜਾ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਦਾ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਐ। ਤੁਸੀਂ ਚਿੜੀਆਂ ਤੋਤਿਆਂ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਯੁੱਗ 'ਚ ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ ਹੋਣੈ। ਉਹ ਇਸ ਜਨਮ 'ਚ ਤੁਹਾਡਾ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਕਰਜਾ ਲਾਹੁਣ ਲਈ ਇਹ ਜੂਨ ਭੋਗਣ ਆਏ ਐ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਵਿਧੀ ਐ। ਅਸੀਂ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਬਦਲ ਸਕਦੇ। ਏਥੇ ਆ ਕੇ ਈ ਅਸੀਂ ਹਾਰਦੇ ਅਂ। ਉਹ ਸਭ ਦਾ ਪਾਲਣਹਾਰ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਜ਼ਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤੋਤੇ ਚਿੜੀਆਂ ਫੜਨਾ ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ, ਅਸੀਂ ਇਕ ਸਾਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੇ।” ਪੁਜਾਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਰਘੁਨਾਥ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਝਾਕਿਆ। ਉਹ ਪੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਰੋਜ ਮੰਦਰ ਆਉਣ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਵੀ। ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਲਗਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਤੋਂ ਸਿੱਧੜ ਦਿਸਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਅੰਦਰੋਂ ਏਨਾ ਗਹਿਰਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਫਿਰ ਰਘੁਨਾਥ ਸਹੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਆਇਆ। “ਪੁਜਾਰੀ ਜੀ! ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਮੰਦਰ ਵਿਸਰਨ ਕਰਕੇ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ।”

“ਤੁੰ-ਮੈਂ ਕੌਣ ਅਂ ਮੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ। ਆਪੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਬਣਵਾਉਣੈ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਹਦੇ ਬਿਨਾਂ ਸਾਹ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੇ।”

“ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹਨੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮੂਹਰੇ ਲਾਉਣਾ ਈ ਐ।”

“ਉਹਨੇ ਜੀਹਨੂੰ ਲਾਉਣਾ ਸੀ, ਉਹ ਲਾ ਚੁੱਕਿਐ।” ਪੁਜਾਰੀ ਨੇ ਸਹਿਜੇ ਕਿਹਾ। ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਮਨ ਹੈਸਲੇ 'ਚ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ। ਫਿਰ ਪੁਜਾਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਆਪਾਂ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਆਪ ਨਾ ਕਰੀਏ। ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਕੌਠ ਕਰੀਏ। ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ ਤੁਹਾਡੇ ਮਨ 'ਚ ਸ਼ਰਧਾ ਬਹੁਤ ਐ। ਪਰ ਇਹਦੇ 'ਚ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਹੋਣੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਐ। ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿਦਾ।”

ਰਘੁਨਾਥ ਸਮਝ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੁਜਾਰੀ ਕਿਹੜੇ ‘ਹੋਰਾਂ’ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਪੁਜਾਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਲੱਗੀ ਤੇ ਨਾਲੇ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਚਲੋ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮੰਦਰ ਤੇ ਖਰਚਾ ਆਪ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਪਰ ਜਦੋਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਸਾਰੇ ਨਾਲ ਹੋਣਗੇ, ਉਹਦਾ ਭਾਰ ਵੀ ਵੰਡਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਕੌਲੇ 'ਤੇ ਗੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗੀ।

ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਉਹਦੀ ਪਿੱਠੇ ਕੀ-ਕੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਉਹਦੇ ਬਚੇ ਕੀ ਸੋਚਦੇ ਨੇ। ਵਲ ਫੇਰ ਪਾ ਕੇ ਘੀਲੂ ਵਰਗੇ ਨਰਦੇਵ ਦੀਆਂ ਸੱਬ 'ਚ ਕਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਹਨੂੰ ਦੱਸ ਜਾਂਦੇ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਪੰਡਿਤ ਪ੍ਰਭਦਿਆਲ ਕਿਹਿਦਾ ਸੀ, ਉਹਦੀ ਭਿਣਕ ਵੀ ਦੇ ਜਾਂਦੇ।

ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, ‘ਪੁਜਾਰੀ ਨੇ ਠੀਕ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਮੰਦਰ

ਉਸਾਰਨ 'ਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੂਹਰੇ ਕਰ ਲਵੇ, ਨਰਦੇਵ, ਸੁਖਦੇਵ ਤੇ ਪ੍ਰਭਦਿਆਲ ਨੂੰ ਗੁਸਾ ਕੱਢਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਜਾਣਾ ਸੀ।' ਘਰ ਤੱਕ ਆਉਂਦਾ-ਆਉਂਦਾ ਉਹ ਮਨ 'ਚ ਪੱਕੀ ਧਾਰ ਚੁਕਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੜਕੇ ਉਹ ਲਾਜਵੰਤੀ ਨੂੰ ਮੰਦਰ ਭੇਜੇਗਾ, ਆਰਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਉਦੋਂ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਪੁਜਾਰੀ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਮੰਦਰ ਦੀ ਗੱਲ ਤਣ ਪੱਤਣ ਲਾ ਚੁਕਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਉਹਨੇ ਇਉਂ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਲਾਜਵੰਤੀ ਮੂੜ ਕੇ ਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੰਦਰ ਦਾ ਵਿਹੜਾ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਬਹੁਝਾਂ ਥੱਲੇ ਦਰੀਆਂ ਵਿਛੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੇ।

ਰੁਧੁਨਾਥ ਗਿਆ। ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਹਰੀ ਗੋਪਾਲ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਮੂਹਰੇ ਆਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ ਹਰਦੇਵ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਰੁਧੁਨਾਥ ਜੀ! ਤੁਸੀਂ ਮੂਹਰੇ ਆਓ! ਥੋਡੇ ਸਹਿਯੋਗ ਬਿਨਾਂ ਐਡਾ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਕਿਵੇਂ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹੋ!"

"ਨਾ ਜੀ ਨਾ, ਤੁਸੀਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੋਹਰੀ ਓਂ। ਤੁਸੀਂ ਥੈਠੋ ਏਥੇ। ਤੁਸੀਂ ਮੈਥੇਂ ਵੱਡੇ ਓਂ। ਮੈਨੂੰ ਜੋ ਹੁਕਮ ਕਰੋਗੇ, ਸਿਰ ਮੱਥੇ।"

"ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਮੂਹਰੇ ਤਾਂ ਆਓ!" ਸੁਖਦੇਵ ਨੰਬਰਦਾਰ ਬੋਲਿਆ। ਵਿੱਚੇ 'ਹਾਂ' ਪ੍ਰਭਦਿਆਲ ਨੇ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਪੁਜਾਰੀ ਅਜੇ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲਿਆ।

ਪੁਜਾਰੀ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ, "ਦੋਧਰੀ ਸਾਹਿਬ! ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੋਹਰੀ ਓਂ। ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਤੁਸੀਂ ਅੱਗੇ ਲੱਗ ਕੇ ਕਰਾਓ। ਮੰਦਰ 'ਚ ਆਹ ਥੋਡੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਅਮਾਨਤ ਸੀ। ਇਹ ਥੋਡੇ ਹਵਾਲੇ।" ਉਹਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਰੁਪਈਆਂ ਵਾਲੀ ਲਾਲ ਥੈਲੀ ਹਰਦੇਵ ਦੇ ਅੱਗੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

"ਨਾ ਜੀ ਨਾ ਪੁਜਾਰੀ ਜੀ। ਇਹ ਤੁਸੀਂ ਕੋਲੇ ਰੱਖੋ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਥੋਂ ਛੋਟੈਂ। ਤੁਹਾਡਾ ਹੱਕ ਬਣਦੈ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਜੋ ਸਰਿਆ, ਸ਼ਰਧਾ 'ਚ ਦੇਣ ਆਏ ਆਂ।" ਤੇ ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲੋਂ ਇਕੱਤੀ ਰੁਪਏ ਚਾਂਦੀ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਕਿਹ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਸੁਖਦੇਵ ਨੇ ਪੈਰ ਧਰ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰਭਦਿਆਲ ਨੇ ਇੱਕੀ ਰੁਪਏ ਲਿਖਵਾ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਫੇਰ ਭੀੜ 'ਚੋਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉੱਠ ਕੇ ਬੰਦੇ ਅੱਗੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ 'ਤਿਲੁ-ਛੁੱਲ' ਲਿਖਵਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰੀਬ ਆਉਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਪੁਜਾਰੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। "ਤੁਸੀਂ ਪੈਸਿਆਂ ਨੂੰ ਰਹਿਣ ਦਿਓ। ਬਾਕੀ ਜਿਹੜੇ ਸੂੜੇ, ਉਹ ਆਪੇ ਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਤੁਸੀਂ ਬੱਸ ਉਸਾਰੀ 'ਚ ਸੇਵਾ ਕਰਾਓ।" ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਐ।"

ਭੀੜ 'ਚੋਂ ਹੀ ਗੱਲ ਸੁੱਕੀ ਦੇਖ ਕੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਜਣੇ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਪਾਣੀ ਪੀ ਕੇ ਰੁਧੁਨਾਥ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਹਰੀ ਗੋਪਾਲ ਨੇ ਜੋ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਠੀਕ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।

22

ਮੰਦਰ ਦਾ ਵਿਸਰਜਨ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਆਇਆ। ਤਿੰਨਾਂ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪੱਕੇ ਮੰਦਰ ਦੀ ਇੱਟ-ਇੱਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੰਦਰ ਦਾ ਕਾਫੀ ਹਿੱਸਾ ਕੱਚਾ ਸੀ। ਕੱਚੀ ਕੰਧ ਪਿੱਛੇ ਖਾਸੇ-ਖਾਸੇ ਜਣੇ ਇਕੱਠੇ ਖੜ੍ਹਦੇ। ਜੋਰ ਦੀ ਪੱਕਾ ਮਾਰਦੇ। ਕੱਚੀ ਕੰਧ ਔਹ ਜਾਂਦੀ।

ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ 'ਚ ਸ਼ਰਧਾ ਸੀ। ਇਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਉੱਤੇ ਦੀ ਹੋ-ਹੋ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ। ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਕੱਚੀਆਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪਾਸੇ ਢੇਰ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਮਿਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪੁਜਾਰੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤੀ। ਮੂਰਤੀ ਵਾਲਾ ਵੱਡਾ ਕਮਰਾ ਦੁੱਗਣਾ ਕਰਕੇ ਨੀਂਹ ਪੁਟਾ ਦਿੱਤੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੰਦੇ ਮੰਦਰ 'ਚ ਨਿਕਲੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੀ ਰੋੜੀ ਕੁੱਟ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਨੀਂਹ ਕੱਢੀ ਜਾਂਦੀ, ਲੋਕ ਟੋਕਰੀਆਂ ਨਾਲ ਰੋੜੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੇ। ਕਰਨਪੁਰੋਂ ਛੋਟੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਵੀ ਆਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸੀ।

ਰੁਧੁਨਾਥ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਆਪ ਮੂਹਰੇ ਲੱਗ ਕੇ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਹਰ ਗੱਲ 'ਚ ਪੁਜਾਰੀ ਨੂੰ ਮੂਹਰੇ ਰਖਦਾ। ਜੋ ਕੋਈ ਚਾਰ ਪੈਸੇ ਦੇਣ ਆਉਂਦਾ, ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਪੁਜਾਰੀ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿੱਦਾ। ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਅੱਰਤਾਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਬੰਦਿਆਂ ਲਈ ਰੋਟੀ-ਟੂਕ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ। ਪਿੰਡ 'ਚੋਂ ਆਟਾ ਵੀ ਆਈ ਜਾਂਦਾ। ਦਾਲਾਂ ਤੇ ਢੁੱਧ ਵੀ।

ਪਿੰਡੋਂ ਮਹਾਜਨਾਂ, ਸੁਨਿਆਰਾਂ ਤੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਖਾਸੇ ਘਰ ਸ਼ਹਿਰ ਚਲੇ ਗਏ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਮੁੰਡੇ ਸਰਕਾਰੇ-ਦਰਬਾਰੇ ਨੌਕਰ ਸਨ। ਆਪ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਦੁਕਾਨਾਂ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤੜ-ਪੋਤੇ ਅਗਾਂਹ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੇ। ਪਿੰਡ ਨਾਲ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਜਦੋਂ ਦੁਸ਼ਹਿਰਾ ਆਉਂਦਾ, ਉਹ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੀ ਮਿਟੀ ਕੱਢ ਕੇ ਜਾਂਦੇ। ਜੇ ਕੋਈ ਮੁੰਡਾ ਵਿਆਹਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਨਾਲ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਲਿਆ ਕੇ ਸਿਵਿਆਂ 'ਚ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮਟੀਆਂ ਤੇ ਤਾਜ਼ੀ ਕਲੀ ਕਰਵਾ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟਿਕਾਉਂਦੇ। ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਮੰਦਰ 'ਚ ਮੱਥਾ ਵੀ ਟੇਕਦੇ ਤੇ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਵਾਲੇ ਘਰਾਂ 'ਚ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਕਰਕੇ ਜਾਂਦੇ।

ਪੁਜਾਰੀ ਤੇ ਰੁਧੁਨਾਥ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਵੀ ਗਏ। ਜੋ ਯਥਾਯੋਗ ਦਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਿੱਤਾ, ਲੈ ਕੇ ਮੂੜ ਆਏ। ਰੁਧੁਨਾਥ ਤਾਂ ਹਰੀ ਗੋਪਾਲ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਰੋਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, "ਜੇ ਮੰਦਰ 'ਚ ਸਭ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਪਵੇ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਘਟ ਜਾਂਦੀ ਐ। ਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਪਣੱਤ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਐ। ਸਾਂਝੇ ਕੰਮਾਂ 'ਚ ਸਭ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਣਾ ਪੈਂਦੈ। ਅਗਲਾ ਚੱਲੇ ਚਾਰੇ

ਨਾ। ਪਰ ਯਤਨ ਏਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੈ।”

ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਮੰਦਰ ਦਾ ਕੰਮ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਮੰਦਰ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਕਮਰੇ 'ਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਹਰੀ ਗੋਪਾਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਹੋਂ ਵੇਲੇ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰਦਾ ਪਰ ਵਿਖਿਆਨ ਕਰਨੇ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਛੋਟੇ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਉਹਨੇ ਮੰਦਰ ਦੀ ਬਜਾਏ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ 'ਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਜੋ ਮੰਦਰ 'ਚ ਨਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ, ਉਹਨੂੰ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿੰਦਾ। ਰਘੁਨਾਥ ਤੜਕੇ ਆ ਕੇ ਆਥਣੇ ਘਰੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਰਘੁਨਾਥ ਦਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ। ਚੁਨੇ ਤੇ ਕਲੀ ਦੇ ਢੇਰਾਂ ਕੌਲ ਆਉਂਦਾ। ਝਾਰਨਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਕਲੀ ਝਾਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਕੋਈ ਜੁਆਕ ਝਾਰਨੇ 'ਚ ਕਲੀ ਦੀਆਂ ਬਾਟੀਆਂ ਭਰ-ਭਰ ਪਾਈ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਕਲੀ ਝਾਰਦਾ। ਝਾਰਨੇ 'ਚ ਕਲੀ ਦੀਆਂ ਡਲੀਆਂ ਖਾਸੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਉਹ ਹਥੇਲੀ ਦੇ ਦਬਾਅ ਨਾਲ ਡਲੀਆਂ ਭੰਨਦਾ। ਡਲੀਆਂ ਦੀ ਕਲੀ ਹੇਠਾਂ ਝਰਦੀ। ਪੱਕੀਆਂ ਡਲੀਆਂ ਉਹ ਝਾਰਨਾ ਟੇਢਾ ਕਰਕੇ ਕੌਲ ਢੇਰੀ ਲਾਈ ਜਾਂਦਾ।

ਕਲੀ ਝਾਰਦਿਆਂ ਉਹਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ। ਮਨ 'ਚੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵਾਰੇ-ਵਾਰੇ ਜਾਂਦਾ, ਜਿਸਨੇ ਉਸਤੋਂ ਕੁਝ ਲੁਕੇ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਿਆ। ਉਹਨੇ ਜਿੰਦਗੀ 'ਚ ਜੋ ਚਾਹਿਆ ਸੀ, ਉਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਦੇ ਵੀ ਨੀਵਾਂ ਵੇਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ।

ਮੰਦਰ ਵਿਸਰਜਨ ਤੋਂ ਪੰਜ-ਛੇ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਮਿਸਤਰੀ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਵੀਹ-ਪੰਝੀ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੁਜਾਰੀ ਨੇ ਕਾਪੀ ਲਾ ਲਈ ਸੀ। ਦੋ-ਦੋ ਦਿਨ ਇਕ-ਇਕ ਘਰ ਦਾ ਬੰਦਾ ਆਉਂਦਾ। ਦਿਨਾਂ ਵਾਂਗ ਘਰਾਂ ਦੇ ਬੰਦੇ ਬਦਲੀ ਜਾਂਦੇ। ਕਈ-ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵਾਰੀ ਆਉਂਦੀ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਵੀ ਚੱਲੀ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਮੰਦਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਛੱਤ ਪਈ ਤਾਂ ਮੰਦਰ 'ਚ ਭੰਡਾਰਾ ਹੋਇਆ।

ਛੱਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੰਦਰ 'ਚ ਟੀਪ ਦਾ ਕੰਮ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਰਾਧਾ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਲਈ ਪੁਜਾਰੀ ਤੇ ਰਘੁਨਾਥ ਕਰਨਪੁਰੋਂ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਸਿੱਲੀਆਂ ਲੈ ਆਏ। ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਦੇ ਗੱਡੇ 'ਚ ਦੋਵੇਂ ਸਿੱਲੀਆਂ ਮਸਾਂ ਧਰੀਆਂ। ਪੱਥਰ ਭਾਰੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਲਦ ਹੋਂਕਣ ਲਗਦੇ। ਮਗਰ ਤੁਰੇ ਆਉਂਦੇ ਬੰਦੇ ਗੱਡੇ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਲਾਉਂਦੇ। ਰਾਹ 'ਚ ਰੇਤਾ ਆਉਂਦਾ, ਉਹ ਫੇਰ ਵੀ ਧੱਕਾ ਲਾਉਂਦੇ।

ਮੰਦਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸਿੱਲੀਆਂ ਲਾਹ ਕੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਗਾਸ ਕੇ ਬੋਹੜ ਬੱਲੇ ਲਿਆਂਦੀਆਂ। ਕਰਨਪੁਰੋਂ ਬੁੱਤ ਤਰਸ਼ ਦਿਲਬਾਗ ਭਾਨ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਨਾਲ ਉਹਦਾ ਮੁੰਡਾ ਵੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਸਿੱਲੀਆਂ 'ਚੋਂ ਸੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਤੇ ਰਾਧਾ ਦੇ ਦੇਹ-ਆਕਾਰ ਸਿਰਜੇ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਮੌਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਕੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮੂੰਹ ਤਰਾਸੇ।

ਦੇਹਾਂ ਸਿਰਜਣ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਸੈਣੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਹ ਤੜਕੇ ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਲੁਹਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਾਣ 'ਤੇ ਲਵਾ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਤੇ ਆਥਣ ਤੱਕ ਉਹ ਖੁੰਢੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਮੋਟਾ ਕੰਮ ਮੁੱਕਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਣੀਆਂ ਬਾਰੀਕ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਅੱਖਾਂ, ਨੱਕ, ਬੁੱਲ੍ਹ ਤੇ ਹੋਰ ਨਕਸ਼ ਘੜਨ ਲਈ ਹੋਰ ਵੀ ਬਾਰੀਕ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਦਿਲਬਾਗ ਇਕ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਘੜ ਕੇ ਹਟਦਾ। ਮੁੰਡਾ ਹੱਥ-ਪਥਰੀ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਪਾ-ਪਾ ਕੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਨਕਸ਼ਾਂ ਦਾ ਤੁੱਖਾਪਣ ਦੂਰ ਕਰਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਲਗਦਾ ਕਿ ਨਕਸ਼ ਜਿਉਂਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਕਸ਼ ਨੂੰ ਨਿਹਾਰਨ ਲਗਦਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਮੰਦਰ 'ਚ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਆਉਂਦੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਆ ਖੜ੍ਹਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੈੜਾਂ ਦੇ ਖੜਾਕ ਨਾਲ ਇਕ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਟੁੱਟਦੀ ਤੇ ਫਿਰ ਘੜੀ-ਪਲ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ 'ਚ ਛੁੱਬ ਜਾਂਦੇ। ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲਗਦਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਆਏ ਲੋਕ ਕਦੋਂ ਤੁਰ ਗਏ।

ਦਿਲਬਾਗ ਭਾਨ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਨਕਸ਼ ਘੜ ਕੇ ਹਟਦਾ ਤੇ ਮਨ ਅਗਲਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਕੇਵਾਂ ਮੰਨਦਾ। ਉਹ ਬਾਰੀਕ ਹਥੋੜੀ-ਸੈਣੀ ਹੇਠਾਂ ਵਿਛਾਈ ਬੋਰੀ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਫੇਰ ਕੇ ਅਚਾਨਕ ਕਹਿੰਦਾ, “ਅੱਲਾ! ਕੋਈ ਗੁਨਾਹ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੁਆਫ ਕਰੋ। ਨਾ-ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ੀਂ।”

ਮੂਰਤੀਆਂ ਲਗਭਗ ਸਿਰਜੀਆਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਪਿਉ-ਪ੍ਰੁੱਤ ਬਾਰੀਕ-ਬਾਰੀਕ ਪਥਰੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਨਿਰਜਿੰਦ ਨਕਸ਼ ਪਾਣੀ ਪਾ-ਪਾ ਕੇ ਜਿਉਂਦੇ ਕਰਨ 'ਤੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਮੰਦਰ 'ਚ ਕੋਈ ਆਉਂਦਾ। ਮੂਰਤੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਾਲਜੇ 'ਚ ਧੂਹ ਪਾਉਂਦੀਆਂ। ਮਨ 'ਚੋਂ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਨੂੰ ਉਬਾਲ ਉਠਦਾ ਪਰ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣਾ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ‘ਭਾਰ’ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ ਸੀ। ਸੱਥ 'ਚ ਵੀ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਚਲਦੀ। ਪ੍ਰਭਦਿਆਲ ਕਹਿੰਦਾ, “ਪੁਜਾਰੀ ਨੇ ਪੱਥਰ ਆਪ ਲਿਆਂਦੇ ਜਾ ਕੇ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਉਮਰ ਦਸਦੇ ਐ ਓਹਦੀ।”

“ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ?” ਘੀਲੂ ਬੋਲਿਆ।

‘ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ। ਪੱਥਰ ਤਾਂ ਉਹ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਐ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹਦੇ ‘ਚ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਵਾਸਾ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ। ਜਦੋਂ ਵਾਸਾ ਹੋ ਜੇ, ਉਦੋਂ ਕੋਈ ਹਵਾ, ਕੋਈ ਧੂਪ, ਕੋਈ ਮੌਸਮ ਉਹਦੇ ‘ਤੇ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਆਪਾਂ ਤਾਂ ਬੱਸ ਹੱਡ ਮਾਸ ਦੇ ਬੰਦੇ ਅਂ, ਜਿਹੜੇ ਏਥੇ ਨੂੰ ਰਹਿਣੇ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਨਾਂ ਸਾਥੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸੀ, ਸਾਥੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਰਹ੍ਗਾ।’’ ਪ੍ਰਭਦਿਆਲ ਬੋਲੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੱਥ ‘ਚ ਬੈਠੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਜਾਣੇ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਬੋਲੇ, “ਬਚਾਈਂ ਮਾਲਕਾ! ਤੇਰੀਆਂ ਤੂੰ ਹੀ ਜਾਣੇ।”

ਐਤਾਂ ਮੂਰਤੀ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਮੁੜਦੀਆਂ ਤਾਂ ਬੋਹੜ ਹੇਠ ਦੱਧ ਵਰਗੀਆਂ ਚਿੱਟੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵੇਖ-ਵੇਖ ਕੇ ਲੰਘਦੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਘਰੇ

ਜਾਂਦੀਆਂ, ਗੁਆਂਢ 'ਚ ਇਕ-ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਦਸਦੀਆਂ, 'ਨ੍ਹੀਂ ਭੈਣੇ! ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੁੱਧ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਚਿੱਟੀਆਂ ਨੇ। ਕੌਲ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਦੇਖੋ। ਐਂ ਲਗਦੇ, ਹੁਣ ਵੀ ਬੋਲੀਆਂ, ਹੁਣ ਵੀ ਬੋਲੀਆਂ!"

ਮੂਰਤੀਆਂ ਸੰਪੰਨ ਹੋਈਆਂ। ਬੁੱਤ ਘਾੜੇ ਆਪਣੀ ਉਜ਼ਰਤ ਲੈ ਕੇ ਰਾਹ ਪਏ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਯੱਗ ਹੋਇਆ। ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ 'ਚ ਸ਼ੋਭਾ ਯਾਤਰਾ ਕੱਢੀ ਗਈ। ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਇਕ ਸਜੇ ਹੋਏ ਰਥ 'ਤੇ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਗਲੀਆਂ ਸੁੰਭਰੀਆਂ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਚਲਦੇ ਘਰਾਂ 'ਚ ਲੱਗੀਆਂ ਖੂਹੀਆਂ 'ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਭਰ-ਭਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਛਿੜਕਾਅ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਮੂਰਤੀਆਂ ਅੱਗੇ ਜੰਗਲੀ ਫੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਪੈਸੇ ਵੀ। ਪੁਜਾਰੀ ਸਭ ਨੂੰ ਖਿੱਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦਿੰਦਾ।

ਰਥ ਯਾਤਰਾ ਜਿੱਥੋਂ-ਜਿੱਥੋਂ ਲੰਘਦੀ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ। ਘਰਾਂ 'ਚ ਸਿਰਫ ਮੰਜਿਆਂ ਨਾਲ ਮੰਜੇ ਹੋਏ ਬਜ਼ੁਰਗ ਰਹਿ ਗਏ ਸੀ। ਰਥ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੋਹਤਵਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਝੋਲਿਆਂ 'ਚ ਜੰਗਲੀ ਫੁੱਲ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸੀ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਰਥ ਅੱਗੇ ਜਾਂਦਾ, ਉਹ ਵਾਰੋ-ਵਾਰੀ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਉਤੋਂ ਦੀ ਵਾਰਦੇ।

ਪਿੰਡ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਆਲਮ ਧਾਰਮਿਕ ਰੰਗ 'ਚ ਰੰਗਿਆ ਗਿਆ। ਭੀੜ ਚੋਂ ਕੋਈ ਉੱਚੇ ਦੇਣੇ ਕਹਿੰਦਾ, "ਬੌਲ ਕਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਕੀ...." ਅੱਗੋਂ ਭੀੜ ਚੋਂ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਉਂਦੀ, "ਜੈ!"

ਸ਼ੋਭਾ ਯਾਤਰਾ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਾਰੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਫਿਰਨੀ ਤੋਂ ਗੇੜਾ ਖਾ ਕੇ ਮੰਦਰ ਵੱਲ ਆਈ ਤਾਂ ਲੋਕ ਵੀ ਮੰਦਰ ਤੱਕ ਆਏ। ਜਦੋਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਅੰਦਰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਨੰਦੂ, ਜਿਹੜਾ ਸ਼ੋਭਾ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਵੀ ਉਹ ਜੁਆਕਾਂ ਨਾਲ ਮੰਦਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਨਾ ਮੁਸ਼ਟੀ ਸੀ, ਨਾ ਹੀ ਗਮੀ। ਹਸਦਾ ਉਹ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਗਲੀਆਂ ਸੰਭਰਨੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਆਪਣੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਘਰਾਂ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਮਰੀ ਕੋਈ ਗਾਂ, ਕੱਟਰੂ ਜਾਂ ਮੱਝ ਚੁੱਕਣੀ ਹੁੰਦੀ, ਉਹਦੇ ਲਈ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਸੀ।

23

ਮੰਦਰ ਦੀ ਸੰਪੰਨਤਾ ਪਿੱਛੋਂ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਲਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਮਨ ਤੋਂ ਭਾਰ ਲਹਿ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਅਖੀਰਲੇ ਦਿਨ ਉਹ ਪੁਜਾਰੀ ਕੌਲ ਗਿਆ। ਬੈਠ ਕੇ ਸਾਰਾ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਕੀਤਾ। ਪੁਜਾਰੀ ਨੇ ਜਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਕੌਲ ਆਏ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ

ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਆਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਕਾਪੀ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੇ।

ਰਘੁਨਾਥ ਕਰਨਪੁਰ ਗਿਆ। ਇੱਟਾਂ, ਚੂਨੇ ਤੇ ਕਲੀ ਦੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਆਇਆ। ਮੂਰਤੀਆਂ ਲਈ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਸਿੱਲੀਆਂ ਉਹ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਸਨ।

ਪੁਗਣਾ ਮੰਦਰ ਚੌਪਰੀਆਂ ਦੇ ਪੜਦਾਦੇ ਸ਼ਰਨ ਦੇਵ ਨੇ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਮੰਦਰ ਲਈ ਜਗ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸ਼ਰਨ ਦੇਵ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸ਼ਰਨਪੁਰ' ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਸਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕ ਇਹਨੂੰ 'ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਵਾਲੀ ਪਿੰਡੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਸ਼ਰਨ ਦੇਵ ਦਾ ਪਿਉ ਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਜਨਨੈਲ ਸੀ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੀ ਖਾਸੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆ ਕੇ ਆਪਣਾ ਘਰ ਵੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਆਬਾਦ ਕਰ ਲਈ ਸੀ।

ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਰ ਜ਼ਮੀਨਦਾਰ ਇਥੇ ਆ ਵਸੇ ਸਨ। ਵਸੋਂ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਹੋਰ ਜਾਤਾਂ ਵੀ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘਟ ਗਈ ਤੇ ਹੋਰ ਵਸੋਂ ਵਧਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਿੰਡ 'ਚ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਕਾਗਜ਼ਾਂ 'ਚ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ ਬਦਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਉਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਮੰਦਰ ਬਣਾਇਆ ਤਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਭਾਵੇਂ ਮੂੰਹੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿੰਦੇ ਪਰ ਮਨ ਹੀ ਮਨ 'ਚ ਕਹਿੰਦੇ, 'ਪਹਿਲਾਂ ਮੰਦਰ ਸ਼ਰਨ ਦੇਵ ਨੇ ਬਣਵਾਇਐ।' ਹੁਣ ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਮੂਰਹੇ ਲੱਗ ਕੇ ਬਣਾਇਐ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣ ਹੋਣ ਲਗਦਾ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਉਹ ਦਿਲੋਂ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦੇ। ਸਮਝਦੇ ਵੀ ਕਿਵੇਂ? ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਭ ਦੇ ਅੰਗੂਠੇ ਉਹਦੀ ਬਹੀ 'ਤੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੁਆਕ ਉਹਦੀ ਮੁਸ਼ਕਤ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਵੱਡੇ ਹੋਏ ਸੀ ਤੇ ਛੋਟੇ ਅਜੇ ਵੀ ਰਘੁਨਾਥ ਦੀ ਅਪੀਨਗੀ ਭੋਗ ਰਹੇ ਸੀ।

ਪੁਜਾਰੀ ਜਿਵੇਂ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਰ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਹਰ ਕਥਾ, ਹਰ ਵਿਖਿਆਨ, ਆਮ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਸਿਰਾ ਇਹੋ ਹੁੰਦਾ, "ਹੰਕਾਰ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਚੀਜ਼ ਐ। ਬੰਦੇ ਦੇ ਮਨ 'ਚ ਹੰਕਾਰ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਂਦੇ। ਉਹਦੇ ਪੈਰ ਪਹਿਲਾਂ ਬਿੜਕਦੇ ਐ।"

ਪਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਯਾਦ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਪਰ ਨਿਭਣਾ ਅੰਖਾ ਲਗਦਾ। ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਰੌਲੇ ਚਲਦੇ। ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਉਤੋਂ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਬੈਅ ਲੈਣ ਦੀ ਦੌੜ ਲਗਦੀ। ਘੱਟ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਗਹਿਣੇ ਲੈਣ ਦੀ ਖ਼ਰਿਬਾਜ਼ੀ ਹੁੰਦੀ। ਖੇਤਾਂ 'ਚ ਫਸਲਾਂ ਵੱਧ-ਘੱਟ ਹੋਣ ਦੀ ਈਰਖਾ ਹੁੰਦੀ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਖੇਤ ਦੀ ਵੱਟ 'ਤੇ ਦਰਖਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲ ਲਾਈ ਹੁੰਦੀ। ਮਗਰਲੇ ਖੇਤ ਵਾਲਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬੰਦਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਖੇਤ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਦਰਖਤਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ-ਵੇਖ ਕੇ ਜਰਵਾਣੇ ਦੀ ਮਾ-ਭੈਣ ਵੀ ਇਕ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ।

ਇਸਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਰੀਕੇਬਾਜ਼ੀ ਹਰ ਵੇਲੇ, ਹਰ ਥਾਂ, ਹਰ ਵਿਆਹ 'ਚ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਲਾਈ ਰਖਦੀ। ਪਰ ਪਿੰਡ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਹਰ ਵੇਲੇ ਅੱਗੇ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਫਰਕ ਸਿਰਫ ਇਹੋ ਪੈਂਦਾ ਕਿ ਪੁਜਾਰੀ ਦੇ ਕਰੋ ਬੋਲ ਹਵਾ 'ਚ ਤੈਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਲੋਕ-ਮਨਾਂ 'ਚ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨਾ ਲਾਉਂਦੇ।

ਪੁਜਾਰੀ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੀਰਖਾ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਕਰ ਵੀ ਕੀ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਕੁਝ ਕਰਨ ਜ਼ੋਗਰਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਿਗਾਨੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸੀ। ਆਪਣਾ ਟੱਬਰ ਪਾਲੁਣ ਲਈ ਮੰਦਰ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਉਹਦੀ ਆਖੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਸੀ ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਲਗਦਾ ਕਿ ਉਹਦੀ ਮੰਨਦਾ ਕੌਣ ਹੈ?

ਰੁਧੁਨਾਥ ਦੇ ਦਿਨ ਹੋਰ ਵੀ ਹੋਲੇ ਹੋ ਗਏ ਸੀ। ਆਬਣੇ ਉਹਨੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਲਿਖਣਾ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਦੇਣਦਾਰ ਨੇ ਹਿਸਾਬ ਸਮਝਣਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਹਵੇਲੀ 'ਚ ਲੈ ਆਉਂਦਾ। ਆਪ ਉਹ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਹਿੰਦਾ। ਦੇਣਦਾਰ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਭੁਜੇ ਬਹਿੰਦਾ। ਹਿਸਾਬ ਸਮਝ ਕੇ ਘਰ ਨੂੰ ਮੁੜਦਾ ਤਾਂ ਰੁਧੁਨਾਥ ਦੀ ਬਹੀ ਦੇਣਦਾਰ 'ਤੇ ਭਾਰੂ ਹੁੰਦੀ।

ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹਤੋਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਵੀ ਵਿਆਹਾਂ-ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਵੇਲੇ ਵਿਆਜੂ ਪੈਸੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ। ਪੈਸੇ ਨਾ ਮੁੜਦੇ, ਵਿਆਜੂ ਪੈਸਾ ਵਧੀ ਜਾਂਦਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਗਹਿਣੇ ਟਿਕਦੀ, ਪੈਸਾ ਹੋਰ ਜਾਈ ਜਾਂਦਾ। ਬੈਅ ਹੋ ਜਾਂਦੀ।

ਰੁਧੁਨਾਥ ਜ਼ਮੀਨ ਬੈਅ ਲੈਣ ਵੇਲੇ ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਘਰ ਜ਼ਮੀਨ ਲੈਣ ਵੇਲੇ ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰੀ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਹਰ ਸਾਲ ਜਿੰਨੀ ਜ਼ਮੀਨ ਲੈਣੀ ਹੁੰਦੀ, ਭਾਅ ਡੇਗ ਕੇ ਲੈਂਦੇ। ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵੱਲ ਉਹ ਮਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ ਪਰ ਰੁਧੁਨਾਥ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ 'ਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਿਤੇ ਹੁੰਦੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਹ ਸੌਦਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਉਸ ਪਿੰਡੋਂ ਜੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਬਣਦੀ, ਵਟਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ।

ਉਹ ਬਹੁਤੇ ਵਾਧੇ-ਘਾਟੇ 'ਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ। ਪੈਸਾ ਜਿਵੇਂ ਆਉਂਦਾ, ਉਸੇ ਰੋੜ੍ਹ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ। ਰੁੜ੍ਹਦਾ-ਰੁੜ੍ਹਦਾ ਪੈਸਾ ਉਹਦੇ ਖੇਤ ਵੱਡੇ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ। ਨੰਬਰਦਾਰ ਤੇ ਚੌਧਰੀ ਉਹਦੇ 'ਤੇ ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰੀ ਅੱਖੇ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਕਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦੀ ਕਿ ਉਹ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਉਲੜਣ।

ਗਰਮੀਆਂ ਆਈਆਂ। ਹਾੜ੍ਹ ਪੁਰਾ ਤਪਿਆ। ਪਿੰਡ ਵਾਲਾ ਟੋਭਾ ਸੁੱਕ ਗਿਆ। ਟੋਭੇ ਦੇ ਥੱਲੇ 'ਤੇ ਤਿੱਪ ਵੀ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਦੀ ਵੀ ਇਕ ਹੱਥ ਉੱਤਰ ਗਈ ਸੀ। ਦਰਖਤਾਂ ਦੇ ਪੱਤੇ ਅਕਸਰ ਹੀ ਹਿੱਲਣੇ ਹਟ ਜਾਂਦੇ। ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਹਵਾ ਨੂੰ ਸੰਗਲ ਪਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਛਾਂਵੇਂ ਬੈਠਿਆਂ ਵੀ ਮੁੜ੍ਹਕਾ ਆਈ ਜਾਂਦਾ। ਮਾਵਾਂ ਜੁਆਕਾਂ ਨੂੰ ਪੱਖੀਆਂ ਝੱਲ-ਝੱਲ ਸੰਵਾਉਂਦੀਆਂ। ਹੱਥ ਰੁਕਦਾ। ਜੁਆਕ ਅੱਖ ਪੁੱਟ ਕੇ ਝਾਕਣ ਲਗਦਾ। ਚਿੜੀਆਂ, ਗੁਟਾਰਾਂ,

ਝੁੱਗੀਆਂ ਘਰਾਂ 'ਚ ਪੁੱਟੇ ਟੋਇਆਂ 'ਚੋਂ ਗੰਧਲਾ ਪਾਣੀ ਪੀ-ਪੀ ਕੇ ਮੁੜਦੀਆਂ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਪਿੱਛੋਂ ਹਵਾ ਦਾ ਮਾੜਾ-ਮੋਟਾ ਠਰ ਫੁਟਦਾ।

ਸੱਬ 'ਚ ਬੈਠਾ ਪ੍ਰਭਦਿਆਲ ਆਖਣ ਲੱਗਿਆ, “ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਚੰਦਾਂ-ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਏਨੀ ਗਰਮੀ ਪਈ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਗਿੱਲਾ ਕੱਪੜਾ ਪਾ-ਪਾ ਕੇ ਪੱਖੀ ਝਲਦੀ ਹੁੰਦੀ। ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਈ ਸੀ। ਓਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਪਿੰਡ 'ਚ ਬੜੇ ਬੁੜੇ ਮਰੇ। ਨਰਦੇਵ ਦਾ ਪਿਉ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਈ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਮਰ ਨਾਥ ਬਾਣੀਏ ਦਾ ਬਾਬਾ ਵੀ। ਚੰਦੂ ਦਾ ਪਿਉ ਵੀ ਤੇ ਹੋਰ ਪਤਾ ਨੀ ਕਿਹੜਾ-ਕਿਹੜਾ ਬੁੜ੍ਹਾ ਮਰਿਆ। ਪਿੰਡ ਆਲਿਆਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਦੋ ਯੋਗ ਕੀਤੇ। ਫੇਰ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਇਦਰ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਮਨ 'ਚ ਮਿਹਰ ਪਈ। ਇਕ ਦਿਨ 'ਚ ਈ ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰਾ ਜਲ-ਬਲ ਕਰ 'ਤਾ। ਜਿਧਰ ਦੇਖੋ ਪਾਣੀ-ਪਾਣੀ। ਧਰਤੀ ਤਾਂ ਕਿਧਰੇ ਦੀਂਹਦੀ ਈ ਨ੍ਹੀਂ ਸੀ।”

ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹ ਜਾਂਦੇ। ਉਹਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੀ ਇਕੱਲੀ-ਇਕੱਲੀ ਗੱਲ ਯਾਦ ਸੀ। ਕੌਣ ਪਿੰਡ 'ਚ ਕਦੋਂ ਆਇਆ ਸੀ? ਕੌਣ ਉੱਜੜ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਚੇਤੇ ਸੀ...ਪਰ ਤੱਤੀ ਲੋਅ ਦਾ ਬੁੜ੍ਹਾ ਆਉਂਦਾ। ਬੁੜ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤਪਣ ਲਗਦੇ। ਉਹ ਮੌਢਿਆਂ ਤੋਂ ਖੱਦਰ ਦੇ ਪਰਨੇ ਲਾਹੁੰਦੇ। ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਝੱਲ ਮਾਰਨ ਲਗਦੇ ਪਰ ਹਵਾ ਨੂੰ ਪਿਆ ਜੂੜ ਢਿੱਲਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ।

ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸੱਬ ਵਿਰਲੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੀਤੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਘੀਲੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਘੁਮਿਆਰਾਂ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਬੁੜੇ ਵੀ ਇਕ-ਇਕ ਕਰਕੇ ਆਉਣੇ ਹਟ ਗਏ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਰੁਧੁਨਾਥ ਮੰਦਰ 'ਚ ਸੀ। ਸੱਬ ਵਿਚਦੀ ਕਾਹਲੇ ਕਦਮੀਂ ਤੁਰਦਾ ਇਕ ਜੁਆਕ ਆਇਆ ਤੇ ਓਨ੍ਹਾਂ ਪੈਰੀਂ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇ ਕੇ ਮੁੜ ਗਿਆ। ਰੁਧੁਨਾਥ ਭੱਜਿਆ-ਭੱਜਿਆ ਘਰੇ ਗਿਆ। ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਪ੍ਰੀਤੂ ਦੇ ਮੰਜੇ ਕੋਲ ਦੇਵਕੀ ਤੇ ਸ਼ਰੀਕੇ ਦੀਆਂ ਬੁੜੀਆਂ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਰੋਈ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸੀ। ਲਾਜਵੰਤੀ ਦੇਵਕੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਵੇਖ ਕੇ ਰੁਧੁਨਾਥ ਦਾ ਮਨ ਪਸੀਜਿਆ ਗਿਆ। ਅੱਖਾਂ ਵਹਿ ਤੁਰੀਆਂ। ਉਹ ਲਾਲ ਪਰਨੇ ਦੇ ਲੜ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਪੂੰਝਣ ਲੱਗਿਆ ਤੇ ਜਿਊ-ਜਿਊ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਗਿਆ, ਹਵੇਲੀ 'ਚ ਆਉਣ ਲੱਗਿਆ।

ਮੁਸਤਾਕ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਪਟਵਾਰੀ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੱਜਿਆ। ਰੁਕਾ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਉਹਦੇ ਹੱਥਾਂ-ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਪੈ ਗਈ। ਉਹਨੇ ਹਰਦੇਵ ਚੌਧਰੀ ਤੇ ਨੰਬਰਦਾਰ ਨੂੰ ਸੱਦਿਆਂ। ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ। ਮੁਸਤਾਕ ਦੇ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੁਸਤਾਕ ਰਥ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਉਹਦੇ ਅੱਗੇ ਵੀ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਸਨ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਵੀ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਫਿਰਨੀ 'ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੋਹਤਬਰ ਬੰਦੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਆਏ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸਭ ਨੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਇਆ ਤੇ ਘੋੜ-ਸਵਾਰਾਂ ਦੇ

ਅੱਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਤੁਰ ਪਏ।

ਜਦੋਂ ਹਵੇਲੀ ਅੱਗੇ ਆ ਕੇ ਉਹ ਰੁਕੇ ਤਾਂ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਉੱਤਰ ਕੇ ਅੰਦਰ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਗਿਣਵੇਂ-ਚੁਣਵੇਂ ਬੰਦੇ ਸੀ। ਹੇਠਾਂ ਵਿਛੀ ਦਰੀ ਦੇ ਉੱਤੇ ਲਟਕਦਾ ਕੱਪੜੇ ਵਾਲਾ ਪੱਖਾ ਨੰਦੂ ਖਿੱਚੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਾਣੀ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਨੂੰ ਸਰਬਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਰਿਹਾ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਆਇਆ ਸੀ, ਓਵੇਂ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਦੀ ਆਮਦ ਸਭ ਲਈ ਵੱਡੀ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਪ੍ਰੀਤੂ ਦਾ ਅਫਸੋਸ ਕਰਨ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਸਗੋਂ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦਾ ਚੌਧਰੀ ਬਾਪਣ ਆਇਆ ਹੋਵੇ।

24

ਅਸ਼ੋਕ ਜਮਾਂ ਰਘੁਨਾਥ 'ਤੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਲੰਮਾ, ਰੰਗ ਦਾ ਗੋਰਾ, ਹੱਡ-ਪੈਰ ਬੁਲ੍ਹੇ। ਪੁਜਾਰੀ ਕੌਲ ਉਹ ਸੱਤ ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਹਿੰਦੀ ਲਿਖਣੀ-ਪੜ੍ਹਨੀ ਤੇ ਹਿਸਾਬ 'ਚ ਪੂਰਾ ਮਾਹਿਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਰਾਂ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਰਨਪੁਰ ਦੇਵੀ ਦਿਆਲ ਮੁਨੀਮ ਕੌਲ ਲੰਡੇ ਸਿੱਖਣ ਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਉਹ ਤੜਕੇ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਦੁਪਹਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁੜਦਾ। ਦੇਵੀ ਦਿਆਲ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਸਖਤ ਸੀ। ਜੁਆਕ ਗਲਤੀ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਨੂੰ ਹੋਂ ਸੁਟਦਾ। ਜੁਆਕ ਫੇਰ ਵੀ ਗੌਰ ਨਾ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਧੌਲ-ਧੱਢਾ ਵੀ ਕਰਦਾ। ਜੁਆਕ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਨੂੰ ਦਸਦਾ। ਮਾਧੇ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਅਣਸੁਣੀ ਕਰ ਦਿੰਦੇ।

ਉਹਦੇ ਕੌਲ ਮਹਾਜਨਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਅੱਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਆਉਂਦੇ। ਖਾਤੇ ਖਤਿਆਉਣੇ, ਵਿਆਜ ਲਾਉਣੇ ਸਿਖਾਉਂਦਾ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਉਹਤੋਂ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਸਿਖ ਲਿਆ ਸੀ।

ਰਘੁਨਾਥ ਹਿੱਸੇ 'ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦਿੰਦਾ। ਅੱਧੋ-ਅੱਧ ਖਰਚਾ, ਅੱਧੋ-ਅੱਧ ਕਮਾਈ। ਅਸ਼ੋਕ ਭਾਵੇਂ ਉਮਰ 'ਚ ਅਜੇ ਨਿਆਣਾ ਸੀ ਪਰ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ 'ਚ ਰਘੁਨਾਥ ਦੇ ਕੰਨ ਭੈਨਦਾ। ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੇਣੇ। ਵਿਕੇ ਤੱਤਿਆਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਰਨਾ। ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਉਹਨੇ ਸਾਂਭ ਲਏ ਸੀ।

ਉਹਨੇ ਆਪਣਾ ਘੜਾ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਵੀ ਗੇੜਾ ਮਾਰ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਵੀ ਸੱਥ 'ਚੋਂ ਲੰਘਣ ਵੇਲੇ ਉੱਤਰ ਕੇ ਲੰਘਦਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਪ੍ਰਭਦਿਆਲ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਦੇਖ ਲੋ, ਸਿਆਣੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਅਖੇ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਥੱਲੇ ਪਿੱਪਲ ਨੂੰ ਲਗਦਾ। ਆਹ ਦੇਖ ਲਉ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਨਈਂ?”

“ਏਹਦੇ 'ਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨੂੰ!” ਨਰਦੇਵ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਖਸੇ ਚਿਰ ਦਾ ਚੁਪ ਬੈਠਾ ਅਮਰ ਨਾਥ ਦਾ ਪਿਉ ਬੋਲਿਆ, “ਏਹ ਜੀ ਗੱਲ ਕੱਲੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਨੂੰ। ਗੱਲ ਤਾਂ ਘਰ ਦੇ ਲੀਹੇ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਐ। ਜਦੋਂ ਲੀਹਾ ਪਾਟ ਜੇ, ਉਦੋਂ ਈ ਅਸੀਂ

ਖੱਬੜੀਆਂ-ਕਰੇਲੇ ਹੁੰਨੇ ਆਂ।”

ਰਘੁਨਾਥ ਕੌਲ ਹੁਣ ਇਕੱਲਾ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਨਾਲ ਸੁਰ ਮਿਲਾਈ ਰੱਖਣਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਕੌਲ ਜਿੰਨੇ ਮਾਮਲੇ ਆਉਂਦੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਤਲੀ 'ਤੇ ਧਰ ਕੇ ਤੱਲਦਾ। ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ-ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨੂੰ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਭੇਤ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਚਲਦੇ ਕੇਸ 'ਚ ਗਵਾਹ ਭੁਗਤਾਉਣੇ, ਗਵਾਹ ਮੁਕਰਾਉਣੇ ਉਹਨੇ ਜਾਣ ਲਏ ਸੀ।

ਲੋਕ ਵੀ ਸਿਆਣੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸੀ। ਮਾਮਲਾ ਉਲੜਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਉਹਦੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਦੇ। ਫੈਸਲੇ ਤੱਕ ਉਹ ਜੇ ਲੀਹਾ ਵਿੰਗਾ-ਟੇਢਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸਿੱਧਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ।

ਰਘੁਨਾਥ ਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਹੁਣ ਇਸ ਸੰਸਾਰ 'ਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਉਹਦੀ ਮੌਤ 'ਤੇ ਉਹਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਯਾਦ 'ਚ ਮੰਦਰ 'ਚ ਦੋ ਕਮਰੇ ਪਵਾਏ ਸੀ। ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਪੁੰਨ-ਦਾਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਤੇ ਚੰਦੂ ਦੀ ਇਕ ਕੁੜੀ ਵੀ ਵਿਆਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਰਘੁਨਾਥ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਜੋ ‘ਕਮੀਆਂ’ ਆਪਣੇ 'ਚ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ਸੀ, ਉਹਦੇ 'ਚੋਂ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਉਹਦੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬਿਨਾਂ ਮਤਲਬ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਹਾਣਦਿਆਂ ਨਾਲ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ। ਹਵੇਲੀ 'ਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ। ਬਹੀ ਨਾਲ ਉਹਦਾ ਰਿਸਤਾ ਪੱਕੜ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਦੀ ਰਗ-ਰਗ ਤੋਂ ਉਹ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ 'ਚ ਜੇ ਕੋਈ ਕਮੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਜੇ ਤੱਕ ਪਹਾੜਾਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ।

ਪਹਾੜਾਂ ਬਾਰੇ ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਹੀ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਦਰਬਤਾਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਨਾ ਤੇ ਉੱਤਰਨਾ ਸਿੱਖਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਟਾਹਣਿਆਂ 'ਤੇ ਹੱਥ ਛੱਡ ਕੇ ਤੁਰਦਾ। ਓਵੇਂ ਛੱਪੜ 'ਚ ਟਾਹਣਿਆਂ ਤੋਂ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਦਾ। ਟੋਭੇ 'ਚ ਲੰਮੀਆਂ-ਲੰਮੀਆਂ ਟੁੱਭੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਸਾਹ ਪੱਕਾ ਕਰਦਾ।

ਲਾਜਵੰਤੀ ਜਿਉਂ ਆਈ ਸੀ, ਚੁਪ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਘਰ ਦੇ ਮਾਮਲੇ 'ਚ ਉਹਦੀ ਕਦੇ ਸਲਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਈ ਗਈ। ਉਹ ਘਰੇ ਰੱਖੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਤੋਂ ਰੱਸੋਈ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਤੇ ਘਰ 'ਚ ਹੁੰਦੇ ਕੰਮ 'ਤੇ ਨਿਗ੍ਰਾ ਰਖਦੀ।

ਰਘੁਨਾਥ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਸਾਜ਼ੀਆਂ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿੰਦਾ। ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ, ਪੇਕੀ ਜਾ ਆਉਂਦੀ। ਲੁਹਾਰ ਦਾ ਰਥ ਉਹਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਜਿੱਦਣ ਕਹਿੰਦੀ, ਓਦਣ ਲੈ ਆਉਂਦਾ। ਪਰ ਰਘੁਨਾਥ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ। ਉਹਦੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਾਂ ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਧਿਆਨ ਹਰ ਵੇਲੇ ਘਰ ਦੇ ‘ਵਾਧੇ’

‘ਚ ਲੱਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ।

ਉਹ ਘਰ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਵਾਧਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਲਾਜਵੰਤੀ ਨੂੰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗ ਸਕਿਆ। ਉਹਦੇ ਪੇਕੇ ਗਰੀਬ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਨੀਵਾਂ ਸਮਝਦੀ। ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਜਦੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਲੈਣੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂ ਵਟਾਉਣੀ ਹੁੰਦੀ, ਉਹਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਵੇਲੇ ਉਹ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਪੁੱਛਦਾ। ਲਾਜਵੰਤੀ ਸੋਚਦੀ, ਅਸ਼ੋਕ ਜੋ ਨਿਆਣਾ ਹੈ, ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਉਹਤਾਂ ਤਾਂ ਕੁਝ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਦੁੱਖ ਸੀ। ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਜਿੰਨੀ ਜ਼ਮੀਨ ਲਈ ਸੀ, ਉਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਜਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਨਾਂ ਸੀ।

ਉਹ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਾਲੀ ਅਲਮਾਰੀ ਖੋਲ੍ਹਦੀ। ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੇ ਗਹਿਰੇ ਕੱਢ ਕੇ ਵੇਖਦੀ। ਉਹਨੂੰ ਲਗਦਾ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਘਰ ‘ਚ ਉਸਦਾ ਇਹੋ ਕੁਝ ਹੋਵੇ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਲਗਦਾ, ਕੀ ਉਹਦਾ ਏਨਾ ਹੀ ਮੁੱਲ ਸੀ, ਜਿੰਨਾ ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਗਹਿਰੇ ਲੈ ਕੇ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ?

ਲਾਜਵੰਤੀ ਮਨ ‘ਚ ਕੀ ਸੋਚਦੀ ਸੀ। ਰਘੁਨਾਥ ਦੇ ਮਨ ‘ਚ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ, ਨਾ ਹੀ ਉਹਦਾ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣਾ ਉਹਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਫਿਕਰ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਕਈ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਜਵੰਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੇ ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਜਾਂ ਕੁੜੀ ਹੋਰ ਹੋਵੇ ਪਰ ਉਹਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਬੁਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ। ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਉਹਨੇ ਕਦੇ ਮਨੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਦੀਆਂ ਅੌਰਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸਮਝਦੀਆਂ। ਬੁਲਾਉਣ ਵੇਲੇ ਵੀ ਅੱਖ ਨੀਵੀਂ ਰਖਦੀਆਂ। ਪਰ ਲਾਜਵੰਤੀ ਲਈ ਇਹ ਆਦਰ-ਮਾਣ ਰਘੁਨਾਥ ਵਰਗੇ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖਦਾ।

ਉਹਦੇ ਪੈਰ ਧਰਤੀ ‘ਤੇ ਸੀ। ਉਹ ਤੱਕਕੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਥਣ ਤੱਕ ਇਹੋ ਸੋਚ ‘ਚ ਉਲੜੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਰਘੁਨਾਥ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਉੱਠਣ ਲਈ ਕੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉੱਠ ਕੇ ਚਾਹ ਪੀਵੇਗਾ। ਨਹਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿੰਨਾ ਪਾਣੀ ਭਰਨਾ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਕਿਹੜਾ ਧੋਤੀ ਤੇ ਕੁੜਤਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਅਲਮਾਰੀ ਚੌਂ ਕੱਢਣਾ ਹੈ।

ਹਰ ਵੇਲੇ ਉਹਦੀ ਸੋਚ ‘ਤੇ ਰਘੁਨਾਥ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਭਾਰੂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਉਹਦੇ ਯਾਦ ਸੀ, ਅਸ਼ੋਕ ਚਾਰ ਕੁ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਪੇਕੀਂ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਨਾਲ ਚੱਲੋ ਮੇਰੇ।”

“ਮੈਂ ਓਥੇ ਜਾ ਕੇ ਕੀ ਕਰਨੈ? ਤੇਰੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਨੇ। ਆ ਕੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਐ। ਜਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਲਿਜਾਣੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਲੈ ਜਿਆ ਕਰ। ਆਉਣ ਤਾਂ ਜੋ ਚਾਹੁੰਣ ਦੇ ਦਿਆ ਕਰ। ਤੈਨੂੰ ਪਤੈ ਸੈਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਕੰਮ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ ਏਥੇ?”

ਲਾਜਵੰਤੀ ਸੁਣ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਚੁੱਪ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਉਹਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਦਿਨਾਂ, ਹਫ਼ਤਿਆਂ, ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੇ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ

ਨਾਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਈ ਸੀ।

ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਨੇ ਉਹਨੂੰ ਪੇਕੀਂ ਜਾਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ‘ਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਸ਼ਰੀਕੇ ਦੀਆਂ ਅੌਰਤਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ‘ਚ ਵਿਆਹ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਕਈ-ਕਈ ਦਿਨ ਲਾ ਕੇ ਮੁੜਦੀਆਂ। ਪੇਕੀਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੰਦੇ ਵੀ ਨਾਲ ਜਾਂਦੇ। ਉਹ ਵੇਖਦੀ ਤਾਂ ਮਨ ਸਸੋਨਿਆ ਜਾਂਦਾ।

ਕਰਨਪੁਰ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ। ਦਿਨ ਛਿਪੇ ਆਂਢਣਾਂ-ਗੁਆਂਢਣਾਂ ਇਕੱਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਮੁੜਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤੋਤੇ ਵੇਚਣ ਗਏ ਆਪਣੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਜੇ ਕਦੇ ਚਾਰ ਪੈਸੇ ਚੰਗੇ ਟੱਕਰ ਜਾਂਦੇ। ਉਹ ਬਾਜ਼ਾਰ ‘ਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਤੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ। ਅਜਿਹੇ ਵੇਲੇ ਲਾਜਵੰਤੀ ਨੂੰ ਲਗਦਾ, ਘਰ ਦੀਆਂ ਕੰਪਾਂ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੇ ਲਈ ਹੀ ਉੱਚੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣ।

ਜਿਸ ਦਿਨ ਰਘੁਨਾਥ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਘਰ ਤੋਂ ਮੰਦਰ ਤੱਕ ਜਾਂਦੀ। ਨਦੀ ਵੀ ਉਹਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖੀ।

ਉਹਦੇ ਜੀਵਨ ‘ਚ ਆਇਆ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮਨ ਦੀ ਚੁੱਪ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਚੁੱਪ ਉਹਦੇ ਰਿਹਰੇ ‘ਤੇ ਹਰ ਵੇਲੇ ਪਸਰੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਦੂਪਹਿਰੇ ਜਦੋਂ ਰਾਧਿਕਾ ਤੋਤੇ ਸਾਂਭਣ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਖਵਾ ਕੇ ਵਿਹਲੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਹੱਸਣਾ-ਖੇਡਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ।

ਰਾਧਿਕਾ ਮੰਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਹੁਰਿਆਂ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਦਾ ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ, ਉਹ ਦਸਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਗੱਲ ਦੱਸ ਕੇ ਏਨਾ ਖਿੜ-ਖਿੜ ਕੇ ਹਸਦੀ ਕਿ ਹੱਸਣੇ ਹੀ ਨਾ ਹਟਦੀ। ਲਾਜਵੰਤੀ ਸੋਚਦੀ, ਉਹ ਏਨਾ ਹੱਸ ਕਿਵੇਂ ਲੈਂਦੀ ਐ? ਫਿਰ ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਦਿਨ ਯਾਦ ਆਉਂਦੇ। ਆਪਣੇ ਪੇਕੀਂ ਕੰਵਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਉਹ ਵੀ ਏਨਾ ਹਸਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ...

25

ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਅਸ਼ੋਕ ‘ਚ ਇੱਕੋ ਕਮੀ ਲਗਦੀ। ਉਹ ਅਜੇ ਤੱਕ ਪਹਾੜਾਂ ‘ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ। ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਹੇਠ ਆ ਗਏ ਸੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਤੀ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ‘ਚ ਹੀ ਦਰਖਤਾਂ ‘ਤੇ ਚੜ੍ਹਨਾ ਸਿਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਚਾਹਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਵੇ। ਪੁਜਾਰੀ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹਨੇ ਜਨਮ ਤਾਰੀਖ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਜੇ ਉਸਨੂੰ ‘ਅਣਗਿਣਤ’ ਵਰ੍ਤਾ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰਘੁਨਾਥ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਸਤਾਰਵਾਂ ਸਾਲ ਉਠਨੇ ਪੀ-ਪੁੱਤ ਲਈ ਕਸ਼ਟ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦੈ। ਉਹਦੇ ਕੋਲ

ਚੰਗੇ-ਚੰਗੇ ਘਰ ਵੀ ਸਾਕ ਕਰਨ ਆਏ ਪਰ ਉਹ ਹਰੇਕ ਵਿਚੋਲੇ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ, “ਕੋਈ ਨਾ, ਵੇਖਾਂਗੇ। ਅਜੇ ਕਿਹੜਾ ਉਹ ਵੱਡਾ ਹੋ ਚੱਲਿਐ। ਜੁਆਕ ਤਾਂ ਹੈ।”

ਅਸ਼ੋਕ ਸਾਰੀਆਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ ‘ਚ ਜਾ ਆਉਂਦਾ। ਘੋੜੇ ’ਤੇ ਜਾਂਦਾ। ਇਕ-ਦੋ ਦਿਨ ਰਹਿ ਕੇ ਮੁੜ ਆਉਂਦਾ।

ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਬੋਲਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੱਸੀ ਜਾਂਦਾ। ਹਸਦਾ-ਹਸਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦਾ। ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ‘ਮੱਤ’ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਕੋਈ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆ ਕਰ। ਫਿਰ ਸੋਚੀਂ ਉਹ ਬੋਲਦਾ ਕਿੱਥੋਂ ਐ। ਇਹ ਵੀ ਸੋਚੀਂ ਉਹ ਕਾਹਤੋਂ ਬੋਲਦੈ। ਉਹਨੂੰ ਕੀ ਗਰਜ ਐ ਤੇਰੇ ਤੱਕ। ਗਰਜ ਦਾ ਭੇਤ ਨਾ ਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਕਦੇ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਗੱਲਾਂ ‘ਚ ਨਾ ਆਈਂ ਕਿਸੇ ਦੇ।”

ਰਘੁਨਾਥ ਦਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਵਿਹਲਾ ਨਿਕਲਦਾ। ਉਹ ਪੁਜਾਰੀ ਤੇ ਵੈਦ ਕੌਲ ਜਾਂਦਾ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਉਹਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੱਥ ’ਚ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੈਠਾ। ਸੱਥ ਵਾਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਉਹਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਉਹਨੇ ਆਪ ਨਾ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਚੁਗਲੀ ਕਰੀ ਸੀ, ਨਾ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਸੁਣੀ ਸੀ।

ਨੰਦੂ ਤੇ ਘੀਲੂ ਉਹਨੂੰ ਲੰਘਦੇ-ਟੱਪਦੇ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਸੱਥ ’ਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸ ਜਾਂਦੇ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਦਿਲ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾਉਂਦਾ। ਉਹ ਖਹਿੜੇ ਪੈਂਦੇ। ਇਹ ਕਹਿ ਗੱਲ ਟਾਲ ਦਿੰਦਾ, “ਚਲੋ ਛੱਡੋ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਭ ਐ। ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਕਹੀ ਜਾਣ। ਅੈਂ ਕੀ ਫਰਕ ਪੈਂਦੇ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਨਿਗਾ ਸਿੱਧੀ ਚਾਹੀਦੀ ਐ। ਉਹਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵਾਲ ਨੂੰ ਵਿੰਗਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿਸੇ ਦਾ।”

ਦੋ-ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਉਹ ਕਰਨਪੁਰ ਜਾਂਦਾ। ਘਰ ’ਚ ਕੋਈ ਸਾਮਾਨ ਬੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਲਿਆਉਂਦਾ। ਮੁਸਤਾਕ ਤੱਕ ਕੋਈ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਘਰੇ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਨਾ, ਦਸ-ਪੰਦਰਾਂ ਮਿਟ ਲਾ ਕੇ ਪਿੰਡ ਮੁੜ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਜਾਵੇ ਤੇ ਕੀ ਕਰੇ? ਪੁਜਾਰੀ ਤੇ ਵੈਦ ਕੌਲ ਉਹ ਤੜਕੇ ਜਾ ਆਇਆ ਹੁੰਦਾ। ਉਹਦਾ ਮਨ ਉਕਤਾਉਣ ਲਗਦਾ। ਉਹ ਹਵੇਲੀ ’ਚ ਤਿਜੋਗੀ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ’ਚ ਆਉਂਦਾ। ਅੰਦਰੋਂ ਕੁੰਡਾ ਲਾ ਕੇ ਅਲਮਾਰੀ ਖੋਲ੍ਹਦਾ। ਬਹੀ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਖਾਤੇ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦਾ। ਅਲਮਾਰੀ ’ਚ ਨਕਦੀ ’ਤੇ ਉਹਦੀ ਅੱਖ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਧਿਆਨ ’ਚ ਲਿਆ ਕੇ ਉਹ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਕਰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਪਾਣੀ ’ਚ ਹੈ।

ਉਹਦੇ ਮਨ ’ਚ ਚੰਗੀ ਤੇ ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਆਉਂਦੇ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਤੋਂ ਨੀਵੇਂ ਲਗਦੇ। ਉਹ ਮਨ ’ਚ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਕਰਦਾ। ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਹਨੇ ਵੱਧ ਜ਼ਮੀਨ ਬਣਾ ਲਈ ਸੀ। ਚੰਗੀਆਂ ਕੋਲ ਸਿਰਫ ਪੰਡੀ ਘੁਸਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਵੱਧ ਸੀ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਉਹਦੇ ਮਨ ’ਚ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ

ਜ਼ਮੀਨ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਕਸਰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਕਰੇਗਾ। ਪਰ ‘ਲੋਕ-ਦੰਦ’ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਉਹ ਚੁੱਪ ਵੱਟੀ ਰਖਦਾ।

ਸਰਦੀਆਂ ਲੰਘ ਗਈਆਂ। ਮਾਰਚ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੋਕ ਸਥਾਤਾਂ ’ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਵਰਾਂਡਿਆਂ ’ਚ ਪੈਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸੀ। ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਠੰਡ ਹੋਣ ਲਗਦੀ। ਲੋਕ ਉੱਠ ਕੇ ਸਥਾਤ ’ਚ ਜਾ ਪੈਂਦੇ।

ਰਘੁਨਾਥ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸਾਰੀ ਹਿੱਸੇ ’ਤੇ ਸੀ। ਉਜਾੜੇ ਵਾਲੀ ਫਸਲ ਉਹ ਬੀਜਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦਾ। ਉਹਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਕਣਕ ਤੇ ਸਰੋਂ ਬੀਜਦੇ। ਛੋਲੇ ਬੀਜਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਪੈਂਦੀ। ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਤੱਕਲੇ ਵਰਗੇ ਸਿੱਧੇ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਉਹਦਾ ਲੋਕਾਂ ’ਤੇ ਸਰਕਾਰੇ-ਦਰਬਾਰੇ ਪਹੁੰਚ ਕਾਰਨ ਦਬਾਅ ਹੀ ਏਨਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦੀ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਉਨੀਂ-ਇੱਕੀ ਕਰੇ।

ਕਣਕ ਦੀਆਂ ਤੀਲਾਂ ਦੀ ਹਰੇਵਾਈ ਗੁਆਚਣ ਲੱਗੀ। ਖੂਹਾਂ ਦੀਆਂ ਟਿੰਡਾਂ ਖੜ੍ਹ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਬਲਦਾਂ ਦੇ ਕੰਨੇ ਆਠਰਨ ਲੱਗੇ। ਹਰ ਚੜ੍ਹਦਾ ਸੂਰਜ ਤਪਣ ਲੱਗਿਆ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੇੜੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਰਘੁਨਾਥ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਐਤਕੀਂ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਪਹਾੜਾਂ ’ਤੇ ਨਾਲ ਲਿਜਾਵੇਗਾ। ਆਪਣੀ ਬਾਕੀ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਪਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਫੇਰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਨਾਂ ਜਪਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ।

ਅਪ੍ਰੈਲ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਆਪਣਾ ਘੋੜਾ ਵੀ ਨਵਾਂ ਲੈ ਲਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪਹਾੜਾਂ ’ਤੇ ਤੁਰਿਆ ਤਾਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਉਹਤੋਂ ਕੁੱਝ ਵੀ ਲੁਕੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਕਿੱਥੋਂ ਤੋਂ ਕਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਘੋੜਾ ਕਈ ਵਾਰ ਅੱਗੇ ਲੰਘਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਘੋੜਾ ਹੌਲੀ ਕਰਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਨਾਲ ਰਲਾਉਂਦਾ। ਉਹਦੇ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਅੈਂ ਈ ਕਦੇ ਉਹ ਜੰਗਲ ’ਚ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਨਾਲ ਰਲਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਪਹਾੜਾਂ ’ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਕਰਸੀ ਰਾਤ ਨਾਂਗੇ ਸਾਧਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ’ਚ ਕੱਟੀ। ਉਹ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਪਹਾੜਾਂ ’ਤੇ ਲੈ ਰਿਹਾ। ਸੱਤ ਰੰਗੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਚਹਿਰਾ-ਚਹਿਰਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਚੋਗਾ ਚੁਗਣ ਜਾ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ।

ਰਘੁਨਾਥ ਆਪ ਕਿਸੇ ਦਰਖਤ ’ਤੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਹੀ ਚੜ੍ਹਦੇ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਕਾਹਲੁੰ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਹੇਠੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰਦਾ, “ਸਾਹ ਨਾ ਚੜ੍ਹਾ ਆਵਦਾ। ਟਿਕਾਣੇ ਰੱਖ ਏਹਨੂੰ!”

ਅਸ਼ੋਕ ਦਰਖਤਾਂ ’ਤੇ ਚੜ੍ਹਦਾ-ਉੱਤਰਦਾ। ਰਘੁਨਾਥ ਹੇਠਾਂ ਖੜ੍ਹਾ ਹੀ ਦਰਖਤਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ

ਆਇਆ ਸੀ, ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਆਲੁਣੇ ਏਨੇ ਉੱਚੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਆਉਂਦਾ, ਆਲੁਣੇ ਉਤਾਂਹ ਨੂੰ ਹੋਰ ਰਿਸਕੇ ਹੁੰਦੇ।

ਉਹ ਹੇਠਾਂ ਖੜਾ ਆਲੁਣਿਆਂ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਲੁਣਿਆਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਉਸਨੇ ਕੁਝ ਸੋਚਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਾ ਹੀ ਉਹਦੇ 'ਚ ਕੋਈ ਸੋਚਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਸੀ ਪਰ ਨਿਹੱਥੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਹੱਥ ਧੋਂਦੀਆਂ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਆਲੁਣੇ ਉੱਚੇ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅਸ਼ੋਕ ਹੇਠਾਂ ਝਾਕਦਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਰੁਕ ਕੇ ਫੇਰ ਉਤਾਂਹ ਚੜ੍ਹਦਾ। ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਦੁਧਹਿਰ ਤੱਕ ਚਲਦਾ ਗਿੱਦਾ। ਹੰਡ ਕੇ ਉਹ ਆਸ਼ਰਮ 'ਚ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਉਹ ਉਥੇ ਰਹੇ। ਦੋ ਪਿੰਜਰਿਆਂ 'ਚ ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਪਿੰਡ ਮੁੜੇ ਤਾਂ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਤਸਲੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਖਾਵੇਗਾ।

ਫੇਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਪਹਾੜਾਂ 'ਤੇ ਜਾਂਦਾ। ਹਰ ਵਾਰ ਚਿੜੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਮੁੜਦਾ। ਰਘੁਨਾਥ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿੜੀਆਂ ਨੂੰ 'ਵੱਡੇ ਘਰੀ' ਪਹੁੰਚਾਈ ਜਾਂਦਾ। ਹਰ ਵਾਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਪੰਜ-ਚਾਰ ਚਿੜੀਆਂ ਰਖਦਾ। ਰਾਜੇ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ 'ਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ, ਕਦੋਂ ਕੋਈ ਚਿੜੀ ਅਚਾਨਕ ਚਹਿਕਣੋਂ ਹਟ ਜਾਂਦੀ। ਪਤਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਨੌਕਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੰਦੇ। ਬੱਚੇ ਅੱਗੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਮਾਵਾਂ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਤੱਕ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਨਵੀਂ ਚਿੜੀ ਮਰੀ ਚਿੜੀ ਦਾ ਥਾਂ ਨਾ ਲੈਂਦੀ, ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਦੀ ਜਾਨ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਆਈ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਹ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਦਾ। ਉਹ ਓਨ੍ਹਾਂ ਪੈਰੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਪਿੰਜਰੇ ਸਮੇਤ ਚਿੜੀ ਦੇ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਦੇ ਲਈ ਬੁਲਾਵੇ ਵਾਲਾ ਦਿਨ ਸਭ ਤੋਂ ਭੁਸੀ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ।

...ਹੁਣ ਅਸ਼ੋਕ ਇਕ ਦਿਨ ਪਛਿਆਂ ਸੀ ਤਾਂ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਚਲੋ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਫਿਰ ਇਕ ਦਿਨ ਹੋਰ ਲੰਘਿਆ। ਸੋਚਿਆ ਸੀ, ਪਹਾੜਾਂ 'ਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਹੋਰ ਠਹਿਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਹੁਣ ਉਹਦੀ ਉਡੀਕ ਲੰਬੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਹਰ ਵੇਲੇ ਪਾਣੀ ਬਣਿਆ ਮਨ ਸੋਚਦਾ, ਉਹ ਆਇਆ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ? ਆਖਿਰ ਗੱਲ ਕੀ ਹੋਈ?

ਉਹ ਸੋਚਦਾ, ਗੱਲੀ-ਬਾਤਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਮਾਰ ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ। ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਵੀ ਬਹੁਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋਨਾ ਉਹ ਲਾਹ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਹਾੜੀ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸੋਚਦਾ, ਪਹਾੜੀਏ ਆਪਣੇ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਘਰਾਂ 'ਚ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਪਹਾੜਾਂ ਦੁਆਲੇ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੱਲ ਕਿਆਗੀਆਂ 'ਚ ਫਸਲ ਬੀਜ ਕੇ ਰੁਖੀ-ਸੁਕੀ ਖਾ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੀ ਝਤਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਗੱਲ ਜਿਥੋਂ ਤੁਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਥੇ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਆਇਆ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ?

26

ਅਗਲਾ ਦਿਨ ਫੇਰ ਚਿੜੀਆ। ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਅੱਜ ਅਸ਼ੋਕ ਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਰਾਤ ਉਹਨੇ ਫਿਕਰ 'ਚ ਮਸਾਂ ਦੋ ਰੋਟੀਆਂ ਖਾਧੀਆਂ ਸੀ। ਸੋਚਦਿਆਂ-ਸੋਚਦਿਆਂ ਕਈ ਵਾਰ ਉਹਦੇ ਬੁਰਕੀ ਹੱਥ 'ਚ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਬੋਲ ਹੋਇਆ ਮਨ ਹੋਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਹੀ ਸੋਚੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਲਾਜਵੰਤੀ ਹਵੇਲੀ 'ਤੇ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਪਈ ਸੀ। ਉਹ ਮੂੰਹੋਂ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਬੋਲਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਮਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਉਹਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਭੈੜੀ ਸੀ। ਦੋ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਸੀ, ਉਹਨੇ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਾਧੀ, ਨਾ ਹੀ ਵਰਗਾਂਡੇ 'ਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਕੋਲ ਗਈ ਸੀ। ਰਘੁਨਾਥ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਉਸਨੂੰ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਨਾ ਆਉਣ ਦਾ ਦੁੱਖ ਸਿਰਫ ਉਸੇ ਦਾ ਹੀ ਦੁੱਖ ਹੋਵੇ।

ਰਾਤ ਕਾਫੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਰਘੁਨਾਥ ਦੀ ਨੀਂਦ ਤਿਹਾਏ ਜਨੌਰ ਵਾਂਗ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਭਟਕਦੀ ਪਰ ਮੰਸ਼ਪਾਰ 'ਚ ਡਿੱਕ-ਡੋਲੇ ਖਾਂਦੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਤਣ ਪੱਤਣ ਨਾ ਲਗਦੀ। ਦੋ-ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਉਹਨੂੰ ਕੱਚੀ ਨੀਂਦ ਦੇ ਟੂਲੇ ਆਏ। ਪਰ ਅਚਾਨਕ ਸਰੀਰ 'ਚ ਬੇ-ਆਰਾਮੀ ਦਾ ਝਟਕਾ ਵਜਦਾ। ਉਹ ਕੰਬ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ।

ਰਾਤ ਦਾ ਪਹਿਰ ਮੁੱਕ ਚੱਲਿਆ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਨੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਜਿਹੜੀ ਗਰਮੀ ਸੁੱਟੀ ਸੀ, ਉਹਦੇ 'ਤੇ ਹਵਾ ਭਾਰੂ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਥੋੜ੍ਹਾ-ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਆਈ ਪਰ ਚੰਦੂ ਦਾ ਕੁੱਕੜ ਬੋਲਿਆ, ਉਹਦੀ ਅੱਖ ਫੇਰ ਬੁੱਲ੍ਹ ਗਈ।

ਹੇਠਾਂ ਵਰਗਾਂਡੇ 'ਚ ਚਿੜੀਆਂ ਚਹਿਕਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸੀ। ਉਹ ਉੱਠਿਆ। ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਬੈਠੇ-ਬੈਠੇ ਨੇ ਹੀ ਨਿੰਵ ਕੇ ਮੰਜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਪਈ ਮੱਘੀ 'ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਿਲਾਸ ਭਰਿਆ। ਇੱਕੋ ਸਾਰਾ 'ਚ ਪੀਣ ਪਿੱਛੋਂ ਗਿਲਾਸ ਫੇਰ ਭਰ ਕੇ ਉਹਨੇ ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਛੱਟੇ ਮਾਰੇ। ਪਰ ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਰੜਕ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਗਈ। ਮਨ 'ਚੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਉੱਠ ਰਹੀ ਛੱਲ ਫੇਰ ਆਈ, “ਅਸ਼ੋਕ ਆਇਆ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ? ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹਨੂੰ?”

ਪਰ ਅਚਾਨਕ ਉਹਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ। ਅੱਜ ਉਹਨੇ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਕੋਲ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਕ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ 'ਚ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਫੈਸਲਾ ਅਗਾਂਹ ਹੋਣਾ ਸੀ।

ਉਹ ਉੱਠ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਆਇਆ ਤਾਂ ਲਾਜਵੰਤੀ ਨੇ ਚਾਹ ਦਾ ਗਿਲਾਸ ਲਿਆ ਕੇ ਉਹਦੇ ਮੰਜੇ ਕੋਲ ਢੋਟੇ ਮੇਜ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਡੋਲ ਵਗਾ

ਕੇ ਉਹਦੇ ਨਹਾਉਣ ਲਈ ਖੂਹੀ ਚੌਂ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਲੱਗ ਪਈ।

ਚਾਹ ਪੀ ਕੇ ਉਹ ਬੁਝੇ ਮਨ ਨਾਲ ਨਹਾਉਣ ਲੱਗਿਆ। ਕੰਮ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਆ ਚੁੱਕੇ ਸੀ। ਇਕੱਲਾ-ਇਕੱਲਾ ਪਿੰਜਰਾ ਲਾਹ ਕੇ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕੌਲੀਆਂ ਭਰ ਕੇ ਦਾਣੇ ਖਿਲਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ।

ਨਹਾ ਕੇ ਉਹਨੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਏ। ਲਾਜਵੰਤੀ ਤੋਂ ਤਿਜੋਰੀ ਦੀ ਚਾਬੀ ਮੰਗੀ। ਉਹਦੇ ਚੌਂ ਗਿਸਕਵੀਂ ਗੰਢ ਵਾਲੀ ਲਾਲ ਬੈਲੀ ਚੁੱਕੀ। ਉਹਦੇ ਚੌਂ ਕੁਝ ਰੁਪਏ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਬੈਲੀ ਉਹਨੇ ਕਮੀਜ਼ ਹੇਠਲੀ ਝੁੱਗੀ ਅੰਦਰਲੀ ਜੇਬ 'ਚ ਪਾ ਲਈ।

ਉਹ ਕਮਰੇ ਚੌਂ ਬਾਹਰ ਆਇਆ। ਲਾਜਵੰਤੀ ਨੇ ਥਾਲੀ 'ਚ ਦੋ ਮਿੱਸੇ ਪਰੋਂਠੇ ਲਿਆ ਕੇ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਦੇਸੀ ਘਿਉ ਵਾਲੀ ਕੌਲੀ ਤੇ ਚਾਹ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਗਿਲਾਸ। ਉਹ ਅਣਮੰਨੇ ਮਨ ਨਾਲ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪਰੋਂਠੇ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਨਿਗ੍ਰਾ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਜਿੱਧਰ ਵੀ ਜਾਂਦੀ, ਓਹੀ ਪਾਸਾ ਸੁਨਾ-ਸੁਨਾ ਲਗਦਾ। ਚਾਹ ਪੀ ਕੇ ਉਹ ਉੱਠਿਆ। ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਕਾਠੀ ਪਾਈ ਤੇ ਮਗਰਲੇ ਬਾਰ 'ਚੌਂ ਉਹਨੇ ਘੋੜਾ ਹੇਠਾਂ ਉੱਤਰਿਆ।

ਉਹ ਮੰਦਰ 'ਚ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਸੱਥ ਖਾਲੀ ਪਈ ਸੀ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਦੀ ਫਿਰਨੀ ਪੈ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਰਾਹ ਪਿਆ ਤਾਂ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਪਿੰਠ 'ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਸੂਰਜ ਭਾਵੇਂ ਅਜੇ ਤਪਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਿਆ ਪਰ ਉਨੀਂਦਰੇ ਕਰਕੇ ਉਹਦੇ ਮੌਚੇ ਆਕੜੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਸਾਹਮਣੇ ਵੇਖਿਆਂ ਧੁੱਪ ਵੀ ਚੁਭਦੀ ਸੀ ਤੇ ਹੋਰ ਦੂਰ ਵੇਖਿਆਂ ਪਲਕਾਂ ਬੋਝ ਮੰਨਦੀਆਂ। ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਰੜਕ ਵੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਲੰਮੀ ਨਿਗ੍ਰਾ ਮਾਰਦਾ, ਨਿਗ੍ਰਾ ਪਾਟਦੀ।

ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਆ ਕੇ ਉਹਨੇ ਘੋੜਾ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵੱਲ ਮੌਝਿਆ। ਸੂਰਜ ਪਲੋ-ਪਲ ਉੱਚਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਹਲਕਾ-ਹਲਕਾ ਸੇਕ ਕਮੀਜ਼ 'ਤੇ ਪੈ ਕੇ ਪਿੰਡੇ ਤੱਕ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਤੱਕ ਉਹਨੂੰ ਕੌਣ-ਕੌਣ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਿਆ।

ਉਹ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਉੱਤਰਿਆ। ਤ੍ਰਿਵੈਣੀ ਦੇ ਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਗੱਡੇ ਕਿੱਲਿਆਂ ਚੌਂ ਇਕ ਕਿੱਲੇ ਨਾਲ ਘੋੜਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਹ ਹਵੇਲੀ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਦਰਬਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਅੰਦਰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ।

ਅਰਦਲੀ ਨੇ ਪਿੱਪਲੀ ਵਾਲੀ ਬੜੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਹਨੂੰ ਵਰਾਂਡੇ 'ਚ ਹੀ ਇਕ ਲੱਕੜ ਦੀ ਨੀਵੀਂ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ। ਬੱਡੇ ਜਿਹੇ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਅੰਦਰੋਂ ਸਜੀ-ਫਬੀ ਬੇਗਮ ਆਈ। ਪਰ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਗੌਲੀਆਂ ਨਹੀਂ ਆਈਆਂ। ਅਰਦਲੀ ਵੀ ਉਰ੍ਹਾਂ-ਪਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਚਾਰ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਅਕਸਰ ਇਉਂ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।

ਉਹਨੇ ਝੁਕ ਕੇ ਸਲਾਮ ਕੀਤੀ। ਬਹੁਤੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤੀ। ਬੇਗਮ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਸੁਣਦੀ ਰਹੀ।

ਰਘੁਨਾਥ ਉੱਠਣ ਵੇਲੇ ਡਿਊਡੀ ਵਿਚਦੀ ਨਹੀਂ ਲੰਘਿਆ। ਵਰਾਂਡੇ 'ਚੌਂ ਦੀਵਾਨਖਾਨੇ ਨੂੰ ਰਾਹ ਬੁਲ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਦੀਵਾਨਖਾਨੇ 'ਚੌਂ 'ਹੌਲਾ' ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਬਾਹਰ ਆਇਆ। ਉਹਦੇ ਆਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਬੇਗਮ ਵੀ ਦੀਵਾਨਖਾਨੇ ਵਿਚਦੀ ਲੰਘਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਚਲੀ ਗਈ।

ਰਘੁਨਾਥ ਦੇ ਮਨ 'ਚ ਕਾਹਲ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਵੇਲੇ ਦਰਬਾਨਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤੀ ਅੱਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਾਈ। ਤ੍ਰਿਵੈਣੀ ਹੇਠੋਂ ਘੜਾ ਬੋਲਿਆ ਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚਦੀ ਜਾਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਰਾਹ ਵੱਲ ਮੌੜ ਲਿਆ।

ਘੜਾ ਆਪਣੀ ਚਾਲ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੋਚਾਂ 'ਚੌਂ ਭੁੱਬਿਆ ਨਾ ਲਗਾਮ ਖਿੱਚ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਨਾ ਹੀ ਢਿੱਲੀ ਛੱਡ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਘੜੇ 'ਚੌਂ ਜਿੱਨੀ ਜਾਨ ਸੀ, ਭੱਜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਘੜੇ ਦੇ ਵਾਟ ਪੈਰੀਂ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਰਾਹ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਮੌੜ ਮੁੜੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਉਹ ਘਰੇ ਆਇਆ। ਉਵੇਂ ਸੋਗੀ ਮਾਹੌਲ ਘਰ 'ਚ ਹਰ ਪਾਸੇ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਸ਼ਿਆਲ ਆਇਆ। ਪਰ ਫਿਰ ਸੋਚਿਆ ਜਿਵੇਂ ਤੜਕੇ ਉਹਦੇ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਹੀ ਗਲਤ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਆਪ ਜਿੱਨੇ ਵਾਰੀ ਗਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਜਿੱਨੇ ਵਾਰੀ ਅਸ਼ੋਕ ਗਿਆ ਸੀ, ਦਿਨ ਛਿਪੇ ਹੀ ਮੁੜ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਸੀ।

ਸਮਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਬੋਡਲ ਸੀ। ਇਉਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਤੁਰ ਹੀ ਨਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਦਿਨ ਵੀ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਢੁੱਗਣੇ ਹੋ ਗਏ ਲਗਦੇ ਸੀ। ਉਹ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਵਰਾਂਡੇ 'ਚ ਆਇਆ। ਇਕੱਲੇ-ਇਕੱਲੇ ਤੌਤੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚੌਂ ਅੱਖਾਂ ਪਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਤੌਤੇ ਉਦਾਸ ਹੋਣ। ਚਿੜੀਆਂ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੱਗੀਆਂ। ਉਹਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਤੋਤਿਆਂ-ਚਿੜੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਦਾਣੇ ਖਿਲਰੇ ਪਏ ਸੀ। ਉਹ ਖਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੇ? ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ ਕਿ ਤੋਤੇ-ਚਿੜੀਆਂ ਆਪਣੀ ਤੜਕੇ ਦੀ ਚੰਗ ਚੁਗ ਚੁੱਕੇ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੀ ਚੰਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੁਪਹਿਰ ਤੱਕ ਖਾਣੀ ਸੀ। ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਬੂਹ 'ਚੌਂ ਪਾਣੀ ਭਰ ਕੇ ਖੇਲਾਂ 'ਚ ਪਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਹੌਰੂ-ਹੌਰੂ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਅੱਖਾਂ ਮਲਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਲਗਦਾ ਉਹਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਿਹਾ। ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਕਈ ਵਾਰ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਧੁੰਦਲਾਪਣ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਫਿਰ ਅੱਖਾਂ ਮਲਦਾ। ਫੇਰ ਕੁਝ ਦਿਸਣ ਲਗਦਾ।

ਰਘੁਨਾਥ ਜਦੋਂ ਵਰਾਂਡੇ 'ਚੌਂ ਆ ਕੇ ਹਵੇਲੀ 'ਚ ਵੜਿਆ। ਲਾਜਵੰਤੀ ਨੇ ਉਹਦੇ ਅੱਗੇ ਰੋਟੀ ਵਾਲੀ ਥਾਲੀ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀ ਪਰ ਉਹਨੇ ਏਨਾ ਹੀ ਕਿਹਾ, “ਅਜੇ ਰਹਿਣ ਦੇ। ਅਜੇ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ।”

ਹਵੇਲੀ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵੀ ਵਰਾਂਡੇ ਵਾਂਗ ਉਦਾਸ ਦਿਸਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਉਹ ਵੈਦ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਆ ਬੈਠਾ। ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਖੜਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਕੰਧ ਨਾਲ ਲਾਈ ਫੁੜੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਹਨੇ ਕੱਢ 'ਚ ਲਈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਨੂੰ ਬਾਂਸ

ਦਾ ਮੂੜਾ ਦੇ ਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ।

ਉਹ ਓਨ੍ਹੇ ਪੈਰਿਂ ਆ ਕੇ ਮੂੜਾ ਫੜਾ ਗਈ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦੋਂ ਦੁੱਧ ਦਾ ਗਿਲਾਸ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਤਾਂ ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਰਵਣ ਨੇ ਜੋਰ ਪਾਇਆ। ਉਹ ਫੇਰ ਵੀ ਨਾਂਹ-ਨਾਂਹ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਸਰਵਣ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਗੱਲ ਤੌਰੇ। ਪਰ ਕਿੱਥੋਂ ਤੌਰੇ? ਕਿਵੇਂ ਤੌਰੇ? ਸ਼ਬਦ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਰਹੇ। ਉਹ ਰੋਜ਼ ਇਹੋ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਅੱਕ-ਬੱਕ ਗਏ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਰਵਣ ਰਘੁਨਾਥ ਦਾ ਉੱਡਿਆ ਚਿਹਰਾ ਵੇਖਦਾ, ਉਹਨੂੰ ਬੋਹੜ ਤਰਸ ਆਉਂਦਾ। ਉਹਨੇ ਉਹਦੀ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖੀ ਪਰ ਕੀਤਾ ਵੀ ਕੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ!

ਅਚਾਨਕ ਦੋ ਅੌਰਤਾਂ ਅੰਦਰ ਆਈਆਂ ਤੇ ਸਰਵਣ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਕੋਲ ਹੇਠਾਂ ਵਿਛੀ ਦਰੀ 'ਤੇ ਬਹਿ ਗਈਆਂ। ਉਹ ਅਜੇ ਕੁੱਝ ਦੱਸਣ ਹੀ ਲੱਗੀਆਂ ਸੀ ਕਿ ਰਘੁਨਾਥ ਉੱਠ ਖੜਾ। ਸਰਵਣ ਨੇ ਉੱਠ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਬੈਠਣ ਲਈ ਵੀ ਕਿਹਾ ਪਰ ਉਹ ਬੈਠਿਆ ਨਹੀਂ। 'ਮੈਂ ਫਿਰ ਆਉਣਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਢੁਕਾਨੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਉਚਾਟ ਹੋਇਆ ਰਘੁਨਾਥ ਪੁਜਾਰੀ ਕੋਲ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਬੋਹੜ ਬੱਲੇ ਬੈਠਾ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਉੱਠਿਆ ਤੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਪਿਛਾਂ ਵੱਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਆਈ ਤੇ ਮੰਜਾ ਡਾਹ ਕੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਸੂਰਜ ਕੰਧ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਸੀ।

"ਹੁਣ ਕੀ ਕਰੀਏ?" ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਸੂਣ ਕੇ ਪੁਜਾਰੀ ਚੁਪ ਰਿਹਾ। ਉਹਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ ਉਹ ਕੀ ਕਰੇ। ਅੱਜ ਪੰਦਰਵਾਂ ਦਿਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੁਜਾਰੀ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਰਘੁਨਾਥ ਨਾਲ ਬਹੁਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅੰਦਰੋਂ ਉਹ ਵੀ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਸੀ।

ਰਘੁਨਾਥ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਅਸ਼ੋਕ ਚੰਚਲ ਐ। ਹੋ ਸਕਦੇ ਬ੍ਰਹਮ ਕੁਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਦੂਜੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵੇਖਣ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਥੇ ਬੇਡਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ ਏਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ 'ਚ। ਦੂਰੋਂ-ਦੂਰੋਂ ਨਟ ਆਉਂਦੇ ਐ ਤੇ ਮਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਛਾਲ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ।"

ਪਰ ਪੁਜਾਰੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ। ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਕੋਈ ਹੁੰਗਾਰਾ ਨਾ ਭਰਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਚੁਪ ਕਰਨਾ ਹੀ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਿਆ।

ਖਾਸੇ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਪੁਜਾਰੀ ਬੋਲਿਆ, "ਉਹਨੂੰ ਗਏ ਨੂੰ ਖਾਸੇ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ। ਕੋਈ ਕਸ਼ਟ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਐ। ਉਸਨੂੰ ਟਾਲਣ ਦਾ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਰਾਹ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ।"

"ਉਹ ਕਿਹੜਾ?"

"ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨਾ, ਮੇਰਾ ਮੂੰਹ ਛੋਟੈ ਪਰ ਗੱਲ ਵੱਡੀ ਐ। ਥੋੜੀ ਹੈਸ਼ੀਅਤ

ਵੀ ਵੱਡੀ ਐ ਪਰ ਅਜਿਹੀ ਦੁੱਖ ਦੀ ਘੜੀ 'ਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੇ।"

"ਉਹ ਕਿਵੇਂ?" ਰਘੁਨਾਥ ਦੇ ਗੱਲ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪਈ। ਉਹ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਅਣਜਾਣਪੁਣਾ ਝਲਕਿਆ ਤਾਂ ਪੁਜਾਰੀ ਫਿਰ ਕਹਿਦਾ, "ਇੱਕ-ਇੱਕ ਉਪਾਅ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ।"

"ਉਹ ਕਿਹੜਾ?" ਰਘੁਨਾਥ ਅੰਚੰਭੇ 'ਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਇਹ ਵੀ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਪੁਜਾਰੀ ਗੱਲ ਪ੍ਰੀਮਾ-ਫਿਰਾ ਕੇ ਕਿਉਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੱਧੀ ਗੱਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ? ਉਹਦੀ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵੇਖ ਕੇ ਪੁਜਾਰੀ ਨੇ ਆਖਿਰ ਕਹਿ ਗੇ ਦਿੱਤਾ, "ਮੇਰਾ ਬਿਆਲ ਐ ਢੰਡੌਤ-ਵੰਦੇਨਾ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੀ ਘੜੀ 'ਚ ਸਾਥ ਦੇ ਸਕਦੀ ਐ।"

"ਢੰਡੌਤ-ਵੰਦਨਾ?" ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਉਹਦੀ ਹਵੇਲੀ ਤੋਂ ਧੱਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਤਰਸ ਆਇਆ। ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਦਿਨ ਵੀ ਵੇਖਣੇ ਪੈਣੇ ਸਨ?

ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਉਹਦੇ ਮਨ 'ਚੋਂ ਇਕ ਛੱਲ ਆਈ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਪਿਛਾਂਹ ਮੁੜ ਗਈ ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਬੋਲਦਾ, ਉਸ ਛੱਲ ਦੇ ਸਿੱਲੇਪਣ ਨੇ ਉਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ 'ਤੇ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਚੁਪ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਿਆ।

ਪੁਜਾਰੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ੇ 'ਤੇ ਪੈਂਦਾਂ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਚੁਪ ਕਰਿਆ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਪੰਜ-ਚਾਰ ਮਿਟ ਲੰਘੇ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਮੌਕਾ ਸਾਂਭਿਆ, "ਘਰਗਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਲੜਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਉਹਨੇ ਮਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਮੰਦਰ ਤੱਕ ਢੰਡੌਤ-ਵੰਦਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਅੱਖੀ ਘੜੀ ਆਦਮੀ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਜੀਹੇ 'ਤੇ ਦਿਯਾ-ਦਿਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਉਹਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਨੇ। ਇਮਤਿਹਾਨ 'ਚੋਂ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋਇਆ ਬੰਦਾ ਹਾਰ ਜਾਂਦੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਹਾਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ।"

ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕ ਲਿਆ। ਉਹ ਪੁਜਾਰੀ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਆਦਮੀ ਉੱਚਾ ਹੋ ਕੇ, ਉੱਚਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਟਾਹਣੀ ਨੂੰ ਫਲ ਲਗਦੇ ਐ, ਉਹ ਫਲਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਨਾਲ ਈ ਨੀਵਾਂ ਹੁੰਦੀ ਐ। ਤੁਹਾਡੇ 'ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਿਹਰ ਰਹੀ ਐ। ਤੁਸੀਂ ਜੇ ਨੀਵੇਂ ਵੀ ਹੋਏ ਤਾਂ ਵੀ ਉੱਚੇ ਰਹੋਗੇ।"

ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਪੁਜਾਰੀ ਨੇ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਫੇਰ ਵੇਖਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਰਘੁਨਾਥ ਦੀ ਹਸਤੀ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕੀੜੀ ਬਣਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਵੀ ਲੱਗਣ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਢੰਡੌਤ-ਵੰਦਨਾ ਹੀ ਆਖਿਰੀ ਰਾਹ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਆਥਣ ਤੱਕ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਚੁਕਿਆ ਸੀ ਕਿ ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਤੜਕੇ ਡੰਡੌਤ-ਵੰਦਨਾ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਕਾਹਤੋਂ ਕਰਨੀ ਹੈ? ਇਹ ਵੀ ਓਹਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਪਿੰਡ ਸੀ। ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਮੂੰਹਾਂ-ਮੂੰਹ ਰੇਤੇ ਦੀ ਮੁੱਠੀ ਵਾਂਗ ਖਿਲਰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਪਹਾੜਾਂ 'ਤੇ ਗਿਆ ਮੁੜਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਰਘੁਨਾਥ ਦਾ ਰਹਿਣਾ-ਸਹਿਣਾ ਤੇ ਵਿਚਰਨਾ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਨਾਲੋਂ ਏਨਾ ਉੱਚਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀਂਅਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦੇ ਦੁਖਦੇ-ਸੁਖਦੇ ਘੱਟ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲਾਜਵੰਤੀ ਜਾ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਘਰੇ ਹੁੰਦਾ, ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਲਾਜਵੰਤੀ ਕੋਲ ਘੱਟ ਆਉਂਦੀਆਂ।

ਉਹ ਘੋੜਾ ਲੈ ਕੇ ਘਰੋਂ ਜਾਂਦਾ। ਲਾਜਵੰਤੀ ਨੂੰ ਦੁਖਦੇ-ਸੁਖਦੇ ਜਾਣ 'ਚ ਕੋਈ ਦਿੱਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ। ਨਾ ਹੀ ਆਂਢਣਾਂ-ਗੁਆਂਢਣਾਂ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਆਉਣ ਦੀ।

ਰਘੁਨਾਥ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਦੀ ਘੋੜਾ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦਾ। ਉਹ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਵੀਹੀ ਤੋਂ ਬਣੀ ਪੱਕੀ ਢਲਾਣ 'ਤੇ ਘੋੜੇ ਦੇ ਪੌੜ ਵਜਦੇ। ਖੜਕਾ ਦੂਰ ਤੱਕ ਸੁਣਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਵੇਲੇ ਜੇ ਲਾਜਵੰਤੀ ਕੋਲ ਕੋਈ ਆਂਢਣ-ਗੁਆਂਢਣ ਬੈਠੀ ਹੁੰਦੀ, ਰਘੁਨਾਥ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦੇ-ਆਉਂਦੇ ਹੋ ਰਹੀ ਗੱਲ ਦੀ ਸੰਘੀ ਘੁੱਟ ਕੇ ਤੁਰਦੀ ਲਗਦੀ।

ਤੜਕੇ ਉੱਠਣਾ। ਨਹਾਉਣਾ। ਮੰਦਰ ਜਾਣਾ। ਤੱਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਵਰਾਡੇ 'ਚ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਨੀ। ਦੁਪਹਿਰੇ ਹਵੇਲੀ 'ਚ ਰਹਿਣਾ। ਦਿਲ ਕਰਨਾ, ਸ਼ਹਿਰ ਜਾ ਕੇ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਨੂੰ ਮਿਲ ਆਉਣਾ ਜਾਂ ਵੱਧੋ-ਵੱਧ ਸਰਵਣ ਵੈਦ ਦੀ ਹੱਟ ਤੱਕ ਹੀ ਉਹਦੀ ਮਾਰ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਖੇਤ ਵੀ ਜਾ ਆਉਂਦਾ। ਇਸਤੋਂ ਅੱਗੇ ਉਹਨੇ ਕਦੇ ਕੁਝ ਸੋਚਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਪਿੰਡ ਫੇਰ ਵੀ ਪਿੰਡ ਸੀ। ਅੱਖ ਦੀ ਘੜੀ 'ਚ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ 'ਚ ਪਈਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਕੱਢ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।

ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਡੰਡੌਤ-ਵੰਦਨਾ ਕਰੇ ਪਰ ਦੁੱਖ ਦੀ ਘੜੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਲੜਾ ਲਿਆ ਸੀ।

ਮੰਦਰ 'ਚੋਂ ਆ ਕੇ ਉਹ ਘਰੇ ਆਇਆ। ਡੰਡੌਤ ਬੰਦਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਮਨ ਦੀ ਭਟਕਣ ਕਾਫੀ ਘਟ ਗਈ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਯਕੀਨ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਮੰਦਰ ਬਣਵਾਇਆ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਉਹਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਰਹਿਣਗੇ। ਉਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਘੜੀ 'ਚ ਨਹੀਂ

ਪਾਉਣਗੇ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਉਹਨੇ ਦੁਪਹਿਰੇ ਰੋਟੀ ਖਾ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਅੱਖ ਵੀ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ।

ਲਾਜਵੰਤੀ ਉਹਨੂੰ ਸੁੱਤਾ ਵੇਖ ਕੇ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਉਹ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਹ ਆਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਚੁਪ ਰਹਿਣ। ਪਾਣੀ ਜੇ ਘਟੇ, ਖੂੰ 'ਚ ਡੋਲ ਨਾ ਵਗਾਉਣ। ਲੋੜ ਪਵੇ ਰਸੋਈ 'ਚ ਪਏ ਘੜਿਆਂ 'ਚੋਂ ਲੈ ਜਾਣ।

ਰਘੁਨਾਥ ਸੌਂ ਕੇ ਉੱਠਿਆ। ਸੂਰਜ ਖਾਸਾ ਨੀਵਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹਵੇਲੀ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਜੰਗਲ ਦੇ ਰਾਹ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗਿਆ ਪਰ ਉਹ ਦੂਰ ਤੱਕ ਉਵੇਂ ਸੁੰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ ਪਰ ਖੇਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਉਂਦੇ ਦੋਵੇਂ ਰਾਹਾਂ 'ਚੋਂ ਹਾਜੂੰ ਵੱਡਣ ਗਏ ਮਰਦ-ਔਰਤਾਂ ਆ ਰਹੇ ਸੀ।

ਸੂਰਜ ਛੁੱਬਿਆ। ਉਹ ਹੇਠਾਂ ਉੱਤਰਿਆ। ਉਹਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਨਾ ਆਉਣ ਦਾ ਫਿਕਰ ਘੱਟ ਸੀ ਤੇ ਡੰਡੌਤ-ਵੰਦਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਰ ਵੱਧ ਸੀ। ਦਿਨ ਦਾ ਚਾਨਣ ਘਸਮੈਲਾ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ। ਲਾਜਵੰਤੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਰੋਟੀ ਆ ਫੜਾਈ। ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਉਹਨੇ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਗੇੜੇ ਕੱਢੇ ਤੇ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹੇ ਕੇ ਹਵੇਲੀ 'ਤੇ ਆ ਪਿਆ।

ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਕੋਠਿਆਂ 'ਤੇ ਆ ਪਏ ਪਰ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੇ।

ਤੜਕੇ ਚੰਦੂ ਦਾ ਕੁੱਕੜ ਬੋਲਿਆ। ਉਹਦੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹੀ।

ਮੰਦਰ 'ਚ ਆਰਤੀ ਹੋਣ ਤੱਕ ਉਹ ਨਹਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਕੱਪੜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਏ ਤੇ ਪਾਉਣੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੋਕ ਨਾਲ ਸਿਰਫ ਲੰਗੋਟੀ ਬੰਨ੍ਹਣੀ ਸੀ।

ਲਾਜਵੰਤੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਬਣਾ ਕੇ ਮੰਦਰ 'ਚ ਦੇ ਆਈ। ਆਰਤੀ ਹੋਣ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੁਕੀ। ਮੰਦਰ 'ਚ ਪੂਰਾ ਇਕੱਠ ਸੀ। ਉਥੇ ਹੀ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਸੀ ਤੇ ਆਰਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਵੇਲੀ ਅੱਗੇ ਆਉਣਾ ਸੀ।

ਜਿਹੜੇ ਮੰਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕੇ, ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਹਵੇਲੀ ਵੱਲ ਆ ਰਹੇ ਸੀ।

ਮੰਦਰ ਵੱਲੋਂ ਇਕੱਠ ਹਵੇਲੀ ਵੱਲ ਆਇਆ ਤਾਂ ਆਪਸ 'ਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਇਕੱਠ ਬਾਰ ਅੱਗੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਨੰਗੇ ਪਿੰਡੇ ਪੌੜੀਆਂ ਉੱਤਰ ਆਇਆ। ਪੌੜੀਆਂ ਉੱਤਰ ਕੇ ਉਹ ਲੰਮਾ ਪਿਆ ਤੇ ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਹੱਥ ਜਾ ਸਕਿਆ, ਉਥੇ ਮੂਹਰਲੀ ਉੰਗਲ ਨਾਲ ਲਕੀਰ ਕੱਢੀ। ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ 'ਚ ਘਾਹ ਦੀਆਂ ਤਿੜ੍ਹਾਂ ਲਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਖੜ੍ਹੇ ਲੋਕਾਂ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਜਣਾ ਕਹਿੰਦਾ, “ਹੋ! ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ।”

ਪਿੱਛੋਂ ਲੋਕ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੇ, “ਮਿਹਰ ਕਰ, ਮਿਹਰ ਕਰ।”

ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਲਕੀਰ ਕੱਢ ਕੇ ਉਹ ਉੱਠਦਾ। ਲਕੀਰ 'ਤੇ ਪੈਰ ਧਰ ਕੇ ਫੇਰ ਉੰਗਲ ਨਾਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਕੀਰ ਖਿਚਦਾ। ਫਿਰ ਉੱਠਦਾ। ਫਿਰ ਲਕੀਰ

ਕਵਦਾ। ਇਕੱਠ ਚੋਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਉਂਦੀ, “ਹੋ! ਕਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ!” ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਵਾਬ ਆਉਂਦਾ, “ਮਿਹਰ ਕਰ, ਮਿਹਰ ਕਰ।”

ਰੁਧੁਨਾਥ ਢੰਡੌਤ ਕਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਉੱਠਦਾ। ਭੀੜ ਤੇ ਤਿਰਛੀ ਨਿਗ੍ਰਾ ਵੀ ਮਾਰਦਾ। ਉਹਦੇ ਸ਼ਗੀਕੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੰਦੇ ਆਏ ਸੀ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਵੀ।

ਸੱਥ ਕਾਫੀ ਦੂਰ ਸੀ।

ਰੁਧੁਨਾਥ ਦਾ ਸਾਹ ਭਾਵੇਂ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਧਰਵਾਸ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਉਹਦੀ ਦੁੱਖ ਦੀ ਘੜੀ 'ਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਪਿੰਡੇ ਚੋਂ ਮੁੜਕਾ ਚੋਅ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੈਰਾਂ, ਗੋਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚੱਪਣੀਆਂ ਤੇ ਹਿੱਕ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਲਿੱਬੜ ਗਈ ਸੀ।

ਮੰਦਰ ਦੀ ਆਖਰੀ ਪੌੜੀ ਨੂੰ ਡੰਡੌਤ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਹੱਥ ਲਾਇਆ ਤਾਂ ਪੁਜਾਰੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਮੌਦੇ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ। ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਿਲਾਸ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੌਦੇ 'ਤੇ ਧਰਿਆ ਲਾਲ ਪਰਨਾ ਉਹਨੂੰ ਮੂੰਹ ਤੇ ਸਰੀਰ ਪੂੰਝਣ ਲਈ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਉਹ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਕਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਤੇ ਰਾਧਾ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਅੱਗੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਚ ਕੇ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਇਕ ਲੱਤ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲਾਜਵੰਤੀ ਵੀ ਖੜੀ ਸੀ। ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਬੇ-ਹੱਦ ਉਦਾਸ ਸਨ।

ਉਹਨੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਸੁੱਖ ਸੁੱਖੀ। ਸੁੱਖ ਪੂਰੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਮੰਦਰ 'ਚ ਚਾਰ ਕਮਰੇ ਹੋਰ ਪਵਾਉਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਲਿਆ। ਉਹਦਾ ਮਨ ਪਾਣੀ ਬਣਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਮੀਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਰੇ ਮੰਦਰ 'ਚ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ।

ਪੁਜਾਰੀ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਕਾਮਨਾ ਕੀਤੀ। ਚੰਦੂ, ਉਹਦੇ ਧਰਵਾਲੀ, ਧੀਆਂ ਤੇ ਪੁੱਤ ਸੱਥ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹੇ ਸੀ।

ਇਕੱਠ ਨਦੀ ਕਿਨਾਰੇ ਵੀ ਗਿਆ। ਡੰਡੌਤ-ਵੰਦਨਾ ਮੰਦਰ ਤੱਕ ਹੀ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਰੁਧੁਨਾਥ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਲਾਜਵੰਤੀ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਹੋਰ ਅੱਰਤਾਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਲੋਕ ਆ ਰਹੇ ਸਨ।

ਨਦੀ ਕਿਨਾਰੇ ਲਾਜਵੰਤੀ ਨੇ ਰਾਧਿਕਾ ਤੋਂ ਬਹੁਕਰ ਫੜੀ ਤੇ ਮੰਜੇ ਕੁ ਜਿੰਨਾ ਥਾਂ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਸੁੰਭਰਿਆ। ਰੁਧੁਨਾਥ ਨਦੀ 'ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬਾਲਟੀ ਭਰ ਲਿਆਇਆ। ਸੰਭਰੇ ਹੋਏ ਥਾਂ 'ਚ ਉਹਨੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਛਿੜਕਿਆ, ਧਰਤੀ ਸੁੱਚੀ ਕਰਕੇ ਦਰੀ ਵਿਛਾ ਦਿੱਤੀ।

ਪੁਜਾਰੀ ਨੇ ਦਰੀ 'ਤੇ ਪਲੰਬੀ ਮਾਰੀ। ਲਾਜਵੰਤੀ ਨੇ ਉਹਦੇ ਅੱਗੇ ਪਰਾਂਤ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ। ਓਸੇ 'ਚ ਹਵਨ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਸੀ।

ਪੁਜਾਰੀ ਨੇ ਬੱਠਲ 'ਚ ਲਿਆਂਦੇ ਡੱਕਿਆਂ ਦੀ ਅੱਗ 'ਤੋਂ ਚੰਦਨ ਦੀ ਲੱਕੜ ਨੂੰ ਅੱਗ ਦਿੱਤੀ। ਵਗਦੀ ਹਵਾ ਨਾਲ ਅੱਗ ਉੱਚੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ

ਉਹ ਮੰਤਰ ਉਚਾਰਦਾ-ਉਚਾਰਦਾ ਅੱਗ 'ਤੇ ਦੇਸੀ ਘਿਉ ਪਾਉਣ ਲੱਗਿਆ। ਸਮੱਗਰੀ ਤੇ ਘਿਉ ਦੀ ਰਲੀ-ਮਿਲੀ ਬੁਸ਼ਬੋ ਚੁਫੇਰੇ ਖਿਲਰਨ ਲੱਗ ਪਈ।

ਰੁਧੁਨਾਥ ਤੇ ਲਾਜਵੰਤੀ ਦਰੀ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠੇ। ਪਲੰਬੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਭੁੰਜੇ ਬੈਠੇ। ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ 'ਚ ਕਦੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਆਉਂਦਾ। ਕਦੇ ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਨਦੀ ਦਾ ਵਹਿਣ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦਾ।

ਅੱਗ ਮੱਠੀ ਹੁੰਦੀ। ਪੁਜਾਰੀ ਘਿਉ ਦਾ ਚਮਚਾ ਪਾ ਕੇ ਸਮੱਗਰੀ ਧੂੜਦਾ। ਮੰਤਰ ਉਚਾਰਦਾ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਰੁਕ ਕੇ ਰੁਧੁਨਾਥ ਤੇ ਲਾਜਵੰਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬਲਦੀ ਅੱਗ 'ਤੇ ਸਮੱਗਰੀ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿਦਾ।

ਹਵਨ ਸੰਪੰਨ ਹੋਣ 'ਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਉੱਠਿਆ। ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੁ ਕੇ ਹੱਥ ਜੋੜੇ ਤੇ ਪਿੰਡ ਵੱਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਤੇ ਨਦੀ ਨੂੰ ਧਿਆ ਕੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਮਿਹਰ ਭਰਿਆ ਹੱਥ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕੀਤੀ।

ਉਸਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੁਧੁਨਾਥ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਲਾਜਵੰਤੀ। ਅਗਾਂਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਅੱਰਤਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਮਰਦ। ਅੱਰਤਾਂ ਨੇ ਸਾੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਪੱਲੇ ਅੱਡੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਮਰਦਾਂ ਨੇ ਕੁੜਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਝੋਲੀਆਂ। ਸਭ ਨੇ ਸਿਰ ਨੀਵੇਂ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਕਾਮਨਾ ਪ੍ਰਤਮ ਹੋਈ। ਪੁਜਾਰੀ ਗੋਡਿਆਂ ਭਾਰ ਹੋਇਆ। ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹੇ ਤੇ ਪੱਥਰਾਂ ਭਾਰ ਹੋ ਕੇ ਮੱਥਾ ਝੁਕਾਅ ਕੇ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਨੂੰ ਲਾਇਆ।

ਉਹਦੇ ਉੱਠਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸਭ ਨੇ ਓਵੇਂ ਕੀਤਾ।

ਰਾਧਿਕਾ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਕੱਪੜੇ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗ ਵਾਲੀ ਪਰਾਂਤ ਚੁੱਕੀ ਤੇ ਹਵਨ ਵਾਲੀ ਸੁਆਹ ਨਦੀ 'ਚ ਤੇਰ ਦਿੱਤੀ।

ਪੁਜਾਰੀ ਤੁਰਿਆ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬੰਦੇ ਤੁਰਨ ਲੱਗੇ।

ਰੁਧੁਨਾਥ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਨੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਨਿਗ੍ਰਾ ਮਾਰੀ। ਨੰਦੂ ਘੋੜੇ ਦੀ ਲਗਾਮ ਫੜੀ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਰੁਧੁਨਾਥ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਤੇ ਘੋੜੇ ਦੀ ਲਗਾਮ ਫੜ ਲਈ ਤੋਂ ਫਿਰ ਨੰਦੂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਬਹਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਘੋੜਾ ਉਹਨੇ ਜੰਗਲ ਦੇ ਰਾਹ ਪਾਇਆ ਤਾਂ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਣ ਕਾਰਨ ਰਾਹ ਓਪਰਾ-ਓਪਰਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸਭ ਦੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਨਦੀ ਦਾ ਕਿਨਾਰਾ ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਨਾਰਾ, ਜਿਹੜਾ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਮੰਦਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਅਰਥ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਸੀ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਜਾਂ ਕਰੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਖੁਗ ਉਤਰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਉਣ ਵੇਲੇ ਅਕਸਰ ‘ਨਦੀ ਮਈਆ’ ਦੀਆਂ ਸਹੁਆਂ ਖਾਂਦੇ।

ਨਦੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਭਾਵੇਂ ਪਾਣੀ ਸੀ। ਪਰ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਉਸਨੂੰ ਦਾਤੀ ਮੰਨਦਾ। ਹਰ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਦੀ ਘੜੀ 'ਚ ਉਹਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ। ਅਸਲ 'ਚ ਮੰਦਰ

ਤੇ ਨਦੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਉਹ ਦੋ ਮੀਨਾਰ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਮੁੱਲ ਟਿਕੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਮਹਿਆਦਾ 'ਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਦੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ।

28

ਉਹ ਜੰਗਲ ਲੰਘ ਕੇ ਪਹਾੜ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਚੜ੍ਹੇ। ਰਘੁਨਾਥ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਘੜਾ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਸ 'ਚ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਹੀ। ਨੰਦੂ ਕਦੇ ਪਹਾੜਾਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਤੋਂ ਤੋਤੇ ਫੜਨੇ ਸਿੱਖੇ ਸੀ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਤੋਤੇ ਫੜਨੇ ਸਿਖਾ ਦਿੱਤੇ ਸੀ। ਇਸਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕੀ ਹੈ? ਉਸਨੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕਦੇ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝੀ।

ਉਹਦਾ ਘਰ ਰਘੁਨਾਥ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ। ਉਹਦੇ ਦੋ ਮੁੰਡੇ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਵਿਆਹੇ ਹੋਏ। ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਤੋਤੇ ਵੇਚਦਾ ਸੀ, ਦੂਜਾ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ 'ਚ ਵੇਚਣ ਜਾਂਦਾ।

ਰਘੁਨਾਥ ਦਾ ਘਰ ਉਹਦੇ ਘਰ ਨਾਲੋਂ ਪਾਸਾ ਉੱਚਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਕੋਠੇ ਦੀ ਛੱਤ ਹਵੇਲੀ ਦੀ ਬਾਗੀ ਦੀ ਉਤਲੀ ਛੱਤ ਤੱਕ ਮਸਾਂ ਆਉਂਦੀ। ਆਪਸ 'ਚ ਦੋਵੇਂ ਘਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਰਤਾਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਸ਼ਰੀਕੇ ਦੀ ਸਾਂਝ ਟੁੱਟ ਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਟੁੱਟੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਰਘੁਨਾਥ ਨਾਲ ਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਰਘੁਨਾਥ ਦਾ ਘੜਾ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਪਹਾੜ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਨਦੀ ਮਈਆ ਦੋਵੇਂ ਦੁੱਖ ਦੀ ਘੜੀ 'ਚ ਉਹਦੇ ਲਈ ਸਹਾਈ ਹੋਣਗੇ। ਉਹ ਸੌਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੇ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਦੇ ਮੰਦਰ ਦੀ ਗੱਲ ਆਈ, ਉਹ ਕਦੇ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਹਟਿਆ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਮੌਤ 'ਤੇ ਵੀ ਦਾਨ-ਪੁੰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡੀ।

ਉਹ ਉਚਾਈ 'ਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਪਹਾੜ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਰਾਹ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵਾਲੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਬਾਨਾਂ 'ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਲ ਲਾ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਆਸਰਮਾਂ 'ਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸੰਤ ਪਹਾੜੀ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਉਕਤਾ ਜਾਂਦੇ ਜਾਂ ਠੰਡ ਬਹੁਤੀ ਪੈਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨਾਲ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਤੁਰ ਕੇ ਕਰਨਪੁਰ ਆਉਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਤਮਸਤਕ ਹੋਣ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀਆਂ ਭੀੜਾਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਉਹ ਕਈ-ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਹੇਠਾਂ ਲਾਉਂਦੇ।

ਪਾਚੀਨ ਮੰਦਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਤੰਬੂ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ।

ਆਬਣ-ਤੜਕੇ ਵਿਖਿਆਨ ਹੁੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਭਾਵੇਂ ਪਹਾੜਾਂ 'ਤੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ 'ਚ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੜਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਆਸਰਮ ਚਲਦੇ। ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਕਮਰੇ ਵਧੀ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ।

ਪਹਾੜੀ ਲੋਕ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਨ। ਪਰ ਉਪਜੀਵਕਾ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਜਿਹੇ ਕੱਪੜੇ ਵਰਗੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਢਕਣ ਮਸਾਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਗਾਵਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਸੰਤ ਧਾਮਾਂ 'ਤੇ ਦੇ ਆਉਂਦੇ। ਬੋੜਾ ਬਹੁਤਾ ਅਨਾਜ ਵੀ। ਪਰ ਵੱਡੀ ਮੰਦਦ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਪਾਰੀ, ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਕਿਸਾਨ ਕਰਦੇ। ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੇ ਦੁਕਾਨਾਂ 'ਚ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਬੰਦ ਢੱਬੇ ਲਾਏ ਹੁੰਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਆਬਣੇ ਰੋਕੜ ਮਿਲਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਦਸਵੰਧ ਕੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਦਸਵੰਧ ਜਦੋਂ ਸੰਤ ਵਿਖਿਆਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਂਦੇ, ਉਦੋਂ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ।

ਉਹ ਕਈ-ਕਈ ਸਾਲ ਆਉਂਦੇ ਨਾ। ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਸਰਮਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦੇ। ਉਹ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਮਨ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਕਿਰਾਏ ਦੇ ਘੱਡਿਆਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਆਸਰਮਾਂ ਤੱਕ ਆਉਂਦੇ। ਸੁੱਖਾਂ ਸੁਖਦੇ। ਜੇ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਉਤਾਰਨ ਆਉਂਦੇ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਸਰਮਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਰਾਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਹੋਰ ਅਰਥ ਰਖਦਾ ਸੀ ਤੇ ਰਘੁਨਾਥ ਲਈ ਹੋਰ। ਰਘੁਨਾਥ ਤੇ ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਪਹਾੜ 'ਤੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਲੈਣ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ' 'ਚ ਰਾਤ-ਦਿਨ ਦਾ ਫਰਕ ਸੀ।

ਸੂਰਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਸੀ। ਪਰ ਪਹਾੜ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਧੁੱਪ ਚਭਵੀਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਹੁਮ ਕੁਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਆਸਰਮ ਅਜੇ ਦੋ ਕੋਹ ਸੀ। ਉਹ ਘੜੇ ਨੂੰ ਦਮ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਰੁਕੇ। ਇਕ ਬੋਹੜ ਨਾਲ ਘੜਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਹ ਪਾਣੀ ਦੇ ਘਾਟ 'ਤੇ ਜਾ ਉੱਤਰੇ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ, ਘੜੇ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾਉਣ ਲਈ ਹੇਠਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪੱਤੀਆਂ ਕਾਫੀ ਉੱਚੀਆਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਝੋਲੇ 'ਚੋਂ ਭੋਲੂ ਕੱਚਿਆ। ਹੇਠਾਂ ਘਾਟ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਆਪ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਨੰਦੂ ਕਈ ਵਾਰ ਭੋਲੂ ਭਰ-ਭਰ ਕੇ ਘੜੇ ਨੂੰ ਪਿਲਾ ਆਇਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਭੋਲੂ ਮਾਂਜ ਕੇ ਰਾਹ 'ਚ ਪੀਣ ਲਈ ਭਰ ਲਿਆਏ।

ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਘੜੇ ਦੀ ਕਾਠੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਝੋਲਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਕੁਝ ਛੋਲੇ ਇਕ ਹੋਰ ਝੋਲੇ 'ਚ ਪਾ ਕੇ ਝੋਲਾ ਘੜੇ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਨੰਦੂ ਸੌਂਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਘੁੜਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਘੜਾ ਛੋਲੇ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦਰੜੇ ਜਾ ਰਹੇ

ਦਾਣਿਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ 'ਚੋਂ ਆਉਂਦੀ। ਉਹਦਾ ਧਿਆਨ ਘੋੜੇ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ।

ਰਘੁਨਾਥ ਨਿਸੱਤਾ ਹੋਇਆ ਬੋਹੜ ਦੇ ਪੋਰੇ ਨੂੰ ਢੇਅ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਨਿਸਾਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਉਹ ਘੜੀ-ਬਿੰਦ ਅੱਖ ਲਾ ਲਵੇ। ਉਹਨੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਚੀਆਂ ਪਰ ਨੌਂਦ ਨਹੀਂ ਆਈ।

ਉਹਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਖਿਆਲ ਭਾਰੂ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ। ਉਹ ਉਠਿਆ। ਮਰਦੋਂ ਕੱਪੜੇ ਝਾੜੇ। ਨੰਦੂ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ। ਡੋਲੂ 'ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਲੈ ਕੇ ਮੂੰਹ ਧੋਤਾ। ਪਾਣੀ ਪੀ ਕੇ ਨੰਦੂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਅਸ਼ੋਕ ਆਇਆ ਕਦੋਂ ਸੀ ਏਧਰ?”

“ਸੋਲਾਂ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ।”

“ਹੁਣ ਤੱਕ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।”

“ਏਹੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾਂ!”

“ਫੇਰ ਗੱਲ ਕੀ ਹੋਈ ਹੋਊ?”

“ਇਹ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਜਾਣਦੈ।” ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਉਦਾਸ ਲਹਿਜੇ 'ਚ ਕਿਹਾ।

“ਕੋਈ ਨਾ, ਕਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਭਲੀ ਕਰਨਗੇ।”

“ਏਹੀ ਉਮੀਦ ਮੈਨੂੰ ਐਂ।”

ਉਹ ਚੁਪ ਕਰ ਗਏ, ਜਿਵੇਂ ਅੱਗੇ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਘੋੜਾ ਥੱਲਿਆ। ਉਹ ਚੜ੍ਹਾਈ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗੇ। ਰਘੁਨਾਥ ਦੀ ਨਿਗ੍ਰਾ ਅੱਗੇ ਸੀ ਪਰ ਨੰਦੂ ਪਹਾੜਾਂ 'ਤੇ ਬਣੇ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਚੰਭੇ ਨਾਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਕਿਆਰੀਆਂ ਵਾਲੇ ਖੇਤ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਕੋਈ-ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ। ਦੂਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗਾਵਾਂ ਚਾਰਦੇ ਬੱਚੇ ਹੋਰ ਵੀ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ।

ਬ੍ਰਹਮ ਕੰਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਆਸ਼ਰਮ ਆਇਆ। ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਘੋੜਾ ਪਿੱਪਲ ਦੀਆਂ ਉਭਰਵੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਆਸ਼ਰਮ ਦਾ ਬਾਂਸ ਦਾ ਬਾਰ ਧੱਕ ਕੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਅੰਦਰ ਲੰਘੇ।

ਆਸ਼ਰਮ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਪਿੱਪਲ-ਬੋਹੜ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਵਾਈ ਜੜ੍ਹਾਂ ਭਾਰੀ ਟਾਹਣਿਆਂ ਦਾ ਬੋਝ ਚੁਕਣ ਲਈ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਲੱਗ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਚੁਪ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਿੱਪਲ-ਬੋਹੜਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪੈਰ ਲਾਈ ਬੈਠੀ ਸੀ।

ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਵੇਖਿਆ। ਪਿੱਪਲਾਂ-ਬੋਹੜਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਬ੍ਰਹਮ ਕੰਵਾਰੀਆਂ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ। ਸਿਰ 'ਤੇ ਬਾਂਸਾਂ ਤੇ ਘਾਹ-ਫੂਸ ਦਾ ਛੱਪਰ ਸੀ। ਚਿੱਟੀਆਂ

ਸਾਜ੍ਹੀਆਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਨ ਢਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ ਕੰਵਾਰੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਉਮਰ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ। ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਕੰਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉੱਗਲ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰਕੇ ਕੁੱਝ ਸਮਝਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਬੋਲਣ ਵੇਲੇ ਖੜ੍ਹੀ ਕੀਤੀ ਉੱਗਲ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਹਿਲਦੀ।

ਰਘੁਨਾਥ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ ਕੰਵਾਰੀ ਉੱਠੀ। ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਹਨੇ ਅਸ਼ੋਕ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਉਹਨੇ ਘੋੜੇ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਵੀ ਦੱਸੀਆਂ। ਸੁਣ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਕੰਵਾਰੀ ਬਿਨਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਿਆਂ ਲੰਗਰ 'ਚ ਚਲੀ ਗਈ।

ਬ੍ਰਹਮ ਕੰਵਾਰੀਆਂ ਵੇਖਿਆਨ ਸੁਣਨ ਹੀ ਆਸ਼ਰਮ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸੀ। ਮਰਦ ਸੇਵਕ ਮੰਦਰ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਦੇ ਤੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵੀ। ਆਏ-ਗਏ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਓਹੀ ਸੁਣਦੇ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਉਹ ਲੰਗਰ 'ਚੋਂ ਪੁੱਛ ਕੇ ਆਈ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅੱਜ ਤੋਂ ਕਈ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਘੋੜੇ ਦੀ ਕਾਠੀ ਨਾਲ ਪਿੰਜਰੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਮਾਨ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਦੱਸ ਕੇ ਉਹ ਜਿੰਨੀ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਆਈ ਸੀ, ਓਵੇਂ ਅੰਦਰ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਚਲੋ ਅਸ਼ੋਕ ਪਿੱਛੋਂ ਏਧਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸੀ!

29

ਚੜ੍ਹਾਈ ਚੜ੍ਹਦੇ-ਚੜ੍ਹਦੇ ਉਹ ਪੰਜਵੇਂ ਦਿਨ ਨਾਂਗੇ ਸਾਧਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਪਹੁੰਚੇ। ਆਖਣ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਦੋ ਜਣੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਕ ਦਿਨ ਵੱਧ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਚਾਈ ਵਧਦੀ। ਘੋੜਾ ਹੌਂਕਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਹੇਠਾਂ ਉੱਤਰਦੇ। ਘੋੜਾ ਤੁਰਨਾ ਪੈਂਦਾ।

ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਤੁਰਨਾ ਅੱਖਾਂ ਲਗਦਾ। ਉਹ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਤੁਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਨਦੀ ਨੂੰ ਨਤਮਸਤਕ ਹੋਣ ਲਈ ਵੀ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਜਾਂਦਾ। ਤੁਰਨਾ, ਮੰਦਰ ਆਉਣ ਤੇ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਸਾਮਾਨ ਬਹੀਦਣ ਵੇਲੇ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਭੀੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਘੋੜਾ ਛੱਡ੍ਹ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਰਾਤ ਉਹ ਸੰਤ ਆਸ਼ਰਮ 'ਚ ਠਹਿਰੇ। ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਕੱਚੀ ਨੀਂਦ ਆਈ ਸੀ ਪਰ ਅਚਨਚੇਤ ਝਟਕਾ ਜਿਹਾ ਵਜਦਾ। ਉਹਦੀ ਦੇਹ ਕੰਬ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟਦਾ। ਸੌਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਪਰ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਗੋਭਲਾ ਜਿਹਾ ਚਿਹਰਾ ਅੱਖਾਂ ਮੀਚਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਦਿਸਣੇ ਨਾ ਹਟਦਾ।

ਤੜਕੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਸੇਵਕ ਉੱਠੇ ਤੇ ਲੰਗਰ 'ਚ ਅੱਗ ਬਾਲ੍ਹਣ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਾਗਦਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਅੱਖ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਫਿਰ ਝਟਕਾ ਵਜਦਾ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਨੰਦੂ ਅਜੇ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ

ਉਹਨੂੰ ਹਲੁਣਿਆ। ਉਹਨੇ ਉੱਠ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਵੇਖਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਸੋਚਦਾ ਹੋਵੇ, ‘ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਆ ਗਿਆ ਹੈ?’ ਉਹਨੇ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਯਾਦ ਆਇਆ।

ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਆਸ਼ਰਮ ਚੌਂ ਤੁਰੇ। ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਕਾਹਲ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਵੇਲੇ ਜਾਵੇ ਤੇ ਪਹਾੜ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰੇ ਪਰ ਉਚਾਈ ਨੇ ਉਹਦੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਉੱਤਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਹਲਕੀ ਢਲਾਣ ਆਉਣ 'ਤੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਚੜ੍ਹਦੇ। ਦਿਨ ਛਿਪਣ ਤੱਕ ਉਹ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਮਸਾਂ ਆਏ। ਆਉਣ ਸਾਰ ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਘੋੜਾ ਪਿੱਪਲ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ।

ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਪਿੱਛਵਾੜੇ ਕਾਫੀ ਵੱਡਾ ਟੋਆ ਸੀ। ਜਿਸ 'ਚ ਮੀਂਹ ਦਾ ਪਾਣੀ ਇਕੱਠਾ ਹੁੰਦਾ। ਨਾਂਗੇ ਸਾਧੂ ਨਹਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਹੇਠਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਟੋਆ ਪੁੱਟ ਕੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸਾਧੂ ਅਚਾਨਕ ਉੱਠ ਕੇ ਨਹਾ ਵੀ ਲੈਂਦਾ। ਪੀਣ ਲਈ ਪਾਣੀ ਹੇਠੋਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਖੂੰਜਿਆਂ 'ਚ ਤੌੜੇ ਪਏ ਸਨ। ਉੱਤੇ ਚੱਪਣ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ। ਸੇਵਕ ਆਉਂਦੇ। ਉਣੇ ਤੌੜਿਆਂ ਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਭਰ ਕੇ ਜਾਂਦੇ।

ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਝੋੜੇ 'ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਦਾ ਡੋਲੁ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਤੌੜਾ ਟੇਢਾ ਕਰਕੇ ਭਰਿਆ। ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਛਿੱਟੇ ਮਾਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਨੇ ਮੂੰਹ ਧੋਤਾ ਤੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਧਰੇ ਪਰਨੇ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਪੂੰਝ ਕੇ ਰੱਜਵਾਂ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ ਪਰ ਉਹਦੇ ਬੁੱਲੁ ਫੇਰ ਵੀ ਸੁੱਕਣੇ ਨਾ ਹਏ।

ਨੰਦੂ ਨੇ ਘੋੜਾ ਖੋਲਿਆ ਤੇ ਟੋਏ 'ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾ ਕੇ ਉਥੇ ਹੀ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਛੋਲਿਆਂ ਵਾਲਾ ਨਿੱਕਾ ਝੋੜਾ ਘੋੜੇ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਸ਼ਰਮ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਕੇ ਉਹ ਗੱਲਿੰ ਪੈ ਗਏ ਪਰ ਗੱਲਾਂ ਓਹੀ ਸਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਰਦੇ ਆਏ ਸੀ।

ਆਸ਼ਰਮ 'ਚ ਨਾਂਗੇ ਸਾਧੂ ਹੇਠਾਂ ਬੈਠੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੱਲੇ ਕੋਈ ਕੱਪੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿਰਫ ਘਾਹ-ਫੂਸ ਤੇ ਪਿੱਪਲਾਂ-ਬੋਹੜਾਂ ਦੇ ਸੁੱਕੇ ਪੱਤੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਸਨ। ਜਟਾਂ ਮੋਚਿਆਂ ਉਤੋਂ ਦੀ ਪਿਛਾਂਹ ਸੁਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੈਰ ਪੱਟਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕਸਵੀਆਂ ਪਲੰਬੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਹੱਥ ਗੋਡਿਆਂ 'ਤੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ।

ਸਾਧੂ ਮੌਨ ਅਵਸਥਾ 'ਚ ਸਨ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ, ਉਹ ਸੁੱਤੇ ਹਨ ਜਾਂ ਜਾਗਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੰਗੇ ਖੁਰਦੜੇ ਪਿੱਛੇ 'ਤੇ ਨਾੜਾਂ ਬਾਣ ਦੀ ਰੱਸੀ ਵਾਂਗ ਉਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਛੱਪਰਾਂ 'ਤੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਵਾਲ ਅੱਧੀਆਂ-ਅੱਧੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਢਕ ਰਹੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਆਪਸ 'ਚ ਰਲੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ। ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਨਹੁੰ ਵਧ-ਵਧ ਕੇ ਮੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਦੋ ਕੋਨਿਆਂ 'ਚ ਤੂਤ ਦੀਆਂ ਟੋਕਰੀਆਂ 'ਚ ਕੇਲੇ, ਸੇਬ, ਸੰਗਤਰੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸੁੱਕੀਆਂ ਖਾਣ ਵਸਤਾਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਕੌਣ ਰੱਖ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਰਕਤ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੌਂ ਕੌਣ-ਕੌਣ ਆ ਕੇ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਵੀ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਿਰਤੀ ਟੁੱਟਦੀ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਚੁੱਕ ਕੇ ਖਾ ਲੈਂਦੇ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਉਹ ਸਮਾਧੀ 'ਚ ਰਹਿੰਦੇ। ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਢੇਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਠੰਡ ਬਹੁਤੀ ਹੁੰਦੀ, ਠੰਡ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ, ਹਵਾ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ, ਹਵਾ ਨਾ ਹੁੰਦੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਰ ਮੌਸਮ 'ਚ ਉਹ ਆਸ਼ਰਮ 'ਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਚੋਂ ਉਤਰਾਈ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਜੇ ਕਿਸੇ ਸਾਧੂ ਦਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਉੱਠ ਕੇ ਉਪਰ ਜੰਗਲ 'ਚ ਗੋੜਾ ਮਾਰ ਆਉਂਦਾ। ਉਸਦੀ ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਹੁੰਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਕੋਈ ਮਿਲਿਆ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ।

ਉਹ ਢਾਣੀ ਬਣਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਭ ਕੁਝ ਝੜ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਜਿਹੜੇ ਘਰ 'ਚੋਂ ਜਨਮੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਦੇ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ। ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਅੱਜ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਬੇ-ਅਰਥਾ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੋਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵੱਡੇ ਅਰਥ ਰਖਦਾ ਸੀ।

ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹੇਠਲੇ ਆਸ਼ਰਮਾਂ 'ਚ ਆਉਂਦੇ। ਆਸ਼ਰਮ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਅੱਗੇ ਝੁਕ-ਝੁਕ ਕੇ, ਲੰਮੇ ਪੈ-ਪੈ ਕੇ ਸੁੱਖਾਂ ਸੁੱਖਦੇ। ਸੁੱਖਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਓਹੀ ਆਸ਼ਰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਸਿਰਾ ਬਣ ਜਾਂਦੇ। ਸੁੱਖਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਨਾ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਉਹ ਆਸ਼ਰਮ-ਦਰ-ਆਸ਼ਰਮ ਹੁੰਦੇ ਨਾਂਗੇ ਸਾਧੂਆਂ ਤੱਕ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੇ।

ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੌੜਦੇ। ਨਾ ਹੀ ਬੁਲਾਉਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਕੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ‘ਇਕ’ ਜਾਣ ਕੇ ਸਿਰ ਨਿੰਵਾਈ ਰਖਦੇ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਿਰ ਚਕਦੇ। ਫੇਰ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਕਰਿਆਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪਿੱਛੇ ਹਟਦੇ ਤੇ ਸੁੱਖੀ ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਿਤਾ-ਪ੍ਰਤੀ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ 'ਚ ਆ ਕੇ ਵਿਅਸਥ ਹੋ ਜਾਂਦੇ।

ਸੁੱਖ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਫਿਰ ਆਉਂਦੇ। ਸੰਸਾਰੀ ਧਨ ਤੇ ਹੋਰ ਵਸਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ 'ਚ ਧਰ ਜਾਂਦੇ। ਇਹ ਵਸਤਾਂ ਕੌਣ ਧਰ ਗਿਆ ਹੈ? ਇਹ ਪੈਸਾ ਕੌਣ ਚੜ੍ਹਾ ਗਿਆ ਹੈ? ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਦੇ। ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਕੌਣ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਨ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਚੋਂ ਵਿਚਾਰ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸੀ। ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਹੁੰਦੀ। ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਾ, ਉਸ 'ਚ ਅਭੇਦ ਹੋਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਰੱਖਣੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੁਧੁਰੀ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਦਰਖਤ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਝੜ ਗਿਆ ਸੀ।

ਗਤ ਨੂੰ ਉਹ ਕੱਪੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈਂਦੇ। ਪਹਿਨਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਭੁੱਖ ਗਿਰਝ ਵਾਂਗ ਆਂਦਰਾਂ ਟੁੱਕਣ ਲਗਦੀ। ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਦੁਰਕਾਰਨ ਤੱਕ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਹੀ ਉਹ ਖਾਂਦੇ। ਖਾਣ ਸਮੇਂ ਮਨ 'ਤੇ ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ ਭਾਰੂ ਰਹਿੰਦਾ। ਜਿਆਦਾ ਖਾਧਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੌਨ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਘਟ ਜਾਵੇਗਾ। ਖਾਧਾ ਭੋਜਨ ਤੇ ਪੀਤਾ ਪਾਣੀ ਆਸ਼ਰਮ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦਾ ਕਸ਼ਟ ਦੇਵੇਗਾ।

ਇਹ ਨਾਂਗੇ ਸਾਧੂ ਜਿਵੇਂ ਉਚਾਈ 'ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਬੁਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਆਸ਼ਰਮ 'ਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਓਵੇਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੌੜੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਇੱਥੋਂ 'ਤੇ ਵੀ ਖੜ੍ਹੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ। ਸੰਸਾਰੀ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਮਝਦੇ। ਲੋਕ ਤਾਂ ਕੀ, ਹੇਠਲੇ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਦੇ ਸਾਧੂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਠਿਨ ਤਪੱਸਿਆ, ਸਰਦੀ ਤੇ ਗਰਮੀ ਦੇ ਉਤੋਂ ਦੀ ਪੈ ਕੇ ਗੁਜ਼ਰਦੇ ਜੀਵਨ ਅੱਗੇ ਝੁਕ-ਝੁਕ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਬਿਨਾਂ ਮੰਗਿਆਂ, ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ।

ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ 'ਚ ਸੁੱਖ ਦਾ ਵਾਸ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਸਿਰਫ ਧੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਪੁੱਤਰ ਨਾ ਹੁੰਦੇ। ਬੱਚੇ ਜੰਮਦੇ, ਪੂਰ ਨਾ ਚੜ੍ਹਦੇ। ਉਹ ਦੁਖੀ ਹੋਏ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੰਦਰ 'ਚ ਵੀ ਸੁੱਖ ਸੁੱਖੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਹੁਣ ਵੀ ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਇਕ ਖੁੰਜੇ 'ਚ ਪਿਆ ਸੌਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਨਾਗੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਉਹਦੇ 'ਤੇ ਦਿਆ-ਦਿਸ਼ਟੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਹ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਵੇਲੇ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡੇਗਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਟੋਕੀ 'ਚੋਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਕੁਝ ਫਲ ਖਾ ਲਏ ਸੀ। ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਖਾਣ ਵੇਲੇ ਹਰ ਫਲ ਨੂੰ ਮੱਖੇ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੇ ਲਈ ਉਹ ਕਸ਼ਟ-ਨਿਵਾਰਨ ਫਲ ਹੋਣ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਈ ਤਾਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਨੰਦੂ ਦੀ ਅੱਖ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਹਲਕੇ-ਹਲਕੇ ਘੁਗੜੇ ਵੀ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਪਰ ਰਘੁਨਾਥ ਦੇ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਰੜਕ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਚ ਕੇ ਵੇਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੀ ਪਰ ਨੀਂਦ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਵਜੂਦ ਟੱਪ ਕੇ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਆਉਣ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈ ਰਹੀ।

ਆਉਂਦੀ। ਉਹ ਕੁਝ ਚਿਰ ਰੁਕਦੇ। ਦਮ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਫੇਰ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦੇ। ਰਘੁਨਾਥ ਦੇ ਮਨ 'ਚ ਕਾਹਲ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਬਕਾਵਟ ਦੇ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ ਪਰ ਨੰਦੂ ਦਾ ਦਮ ਚੜ੍ਹਦਾ। ਉਹ ਕੁਝ ਕਹਿ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਕੇ ਅੱਗੇ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹ ਟਿਕਾਣੇ ਆਏ। ਪਹਾੜ 'ਤੇ ਵੀ ਉੱਚੇ-ਉੱਚੇ ਪਹਾੜ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਦੁਆਲੇ ਕਾਫੀ-ਕਾਫੀ ਥਾਂ ਖਾਲੀ ਪਈ ਸੀ, ਜਿਸ 'ਚ ਘਾਰ ਫੂਸ ਉੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉੱਤੇ ਜਾ ਕੇ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਅੱਡੋ-ਅੱਡ ਹੋ ਕੇ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲੱਗੇ। ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਲਗਦਾ, ਅਸ਼ੋਕ ਕਿਨੇ ਦਿਨ ਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਉਂ ਲੱਭ ਰਹੇ ਹਨ ਉਹਨੂੰ? ਉਹ ਜੇ ਏਥੇ ਆਇਆ ਹੁੰਦਾ, ਉਹਦਾ ਘੋੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਨਾ ਲਿਆਇਆ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਆਸ਼ਰਮ ਕੌਲ ਬੰਨਿਆ ਹੋਣਾ ਸੀ।

ਉਹ ਪਛਤਾਉਣ ਲੱਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸ਼ੋਕ ਬਾਰੇ ਨਾਂਗੇ ਸਾਧੂਆਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸੇ ਪਲ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਗਲਤ ਸੌਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਿਨੇ ਵਾਰੀ ਪਹਿਲਾਂ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਹਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਨਾਂਗੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਜੇ ਅਸ਼ੋਕ ਆਇਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਵੇਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ? ਇਸੇ ਦੁਚਿੱਤੀ 'ਚ ਉਹ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ, ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ।

ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਆਲੂਣਿਆਂ ਵਾਲੇ ਦਰਖਤਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਹੇਠੋਂ ਉੱਪਰ ਤੱਕ ਵੇਖਦਾ। ਜਿਹੜੇ ਦਰਖਤ 'ਤੇ ਆਲੂਣਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹਨੂੰ ਬਿਨ ਵੇਖਿਆਂ ਹੀ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ। ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੱਕ ਗਈਆਂ। ਨਿਗ੍ਰਾ ਪਾਟਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਲੱਤਾਂ ਵੀ ਦੁਖ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸਰੀਰ ਆਕੜਿਆ ਪਿਆ ਸੀ ਪਰ ਅਚਾਨਕ ਉਹਨੂੰ ਨੰਦੂ ਦੀ ਪਾਟਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ, “ਰਘੁਨਾਥ ਏਧਰ ਆ। ਰਘੁਨਾਥ ਏਧਰ।”

ਨੰਦੂ ਨੂੰ ਰਘੁਨਾਥ ਦਿਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਨਾ ਹੀ ਮੌਜੂਦਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਭੱਜਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਉਹਨੂੰ ਰਘੁਨਾਥ ਦਿਸਿਆ। ਉਚਾਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਪਹਾੜ ਦੀ ਸੁਨਸਾਨ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਪੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਰਘੁਨਾਥ ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਇਕਦਮ ਕੰਬਿਆ। ਅੱਖਾਂ ਟੱਡੀਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ।

ਉਹ ਦੂਰ ਖੜ੍ਹਾ ਉਹਨੂੰ ਹੱਥ ਮਾਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਘੁਨਾਥ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਅਹੁਲਿਆ। ਨੇੜੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਕਿਹਾ, “ਪੱਟੇ ਗਏ ਉਏ ਆਪਾਂ...ਪੱਟੇ ਗਏ।”

ਅੱਗੇ ਤੁਰਦਾ-ਤੁਰਦਾ ਨੰਦੂ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਕੌਲ ਜਾ ਕੇ ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਵੇਖਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਜੰਗਲ ਗੋੜੇ ਖਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਹਦੇ

ਪੈਰ ਉਤਾਂਹ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਨਿਗ੍ਰਾ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗੀ। ਉਹ ਗੇੜਾ ਖਾ ਕੇ ਡਿੱਗਣ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਨੰਦੂ ਨੇ ਉਹਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਬਿਠਾ ਲਿਆ।

ਨੰਦੂ ਨੇ ਉਹਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜੀ ਹੋਈ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਛੁਡਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਪਈ ਸੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਪਾਸੇ ਸਨ। ਧੜ ਮੂਹਾ ਸੀ ਤੇ ਸਿਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲੁਟਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਦਿਸਣੋਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਏਨਾ ਧੁੰਦਲਾਪਣ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਧਰੋਂ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਸ ਰਹੀ। ਉਹਨੇ ਲੱਤਾਂ ਨਿਸ਼ਾਲ ਲਈਆਂ। ਜੋਰ-ਜੋਰ ਦੀ ਕਦੇ ਉਹ ਹੱਥ ਪੱਟਾਂ 'ਤੇ ਮਾਰਦਾ, ਕਦੇ ਛਾਤੀ 'ਤੇ। ਮੂੰਹੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਕਢਦਾ। ਇਕ-ਦੋ ਲਫਜ਼ ਨਿਕਲਦੇ। ਅਗਲੇ ਲਫਜ਼ ਸਾਬ ਨਾ ਦਿੰਦੇ। ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਡਿੱਗ-ਡਿੱਗ ਕੇ ਉਹਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਤੱਕ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਵਾਜ਼ ਭਰੜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਨੱਕ ਬੰਦ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਹੱਥ ਪੱਟਾਂ 'ਤੇ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਆਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, "ਇਹ ਕੀ ਕੀਤਾ ਤੂੰ ਭਰਵਾਨ ? ਮੇਰੇ ਘਰ ਦਾ ਇਕੋ ਦੀਵਾ ਸੀ....ਉਹ ਵੀ ਤੇਥੋਂ ਜਿਹਾ ਨਾ ਗਿਆ। ਹਾਏ ਉਏ, ਕੀ ਮਾੜਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਮੈਂ...ਦੱਸ ਕੀ ਮਾੜਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਮੈਂ ਤੇਰਾ....ਦੱਸ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ....!"

ਨੰਦੂ ਦਾ ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਭੱਜ ਕੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਡੌਲੁ ਲੈ ਆਵੇ। ਪਰ ਡੌਲੁ ਕੀ ਪਤਾ ਕਿਥੇ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਆਉਂਦੇ ਨੂੰ ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਕਰ ਲੈਣਾ ਸੀ। ਖਾਸਾ ਚਿਰ ਲਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਰਘੁਨਾਥ ਸੰਭਲਿਆ, ਉਹਨੇ ਦਿਲਾਸਾ ਦਿੱਤਾ, "ਜੋ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਉਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਕੁਸ਼ ਨੂੰ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਆ ਹੁਣ ਆਪਾਂ ਅੱਗੇ ਸੌਚੀਏ ਕੀ ਕਰਨੈਂ।"

ਰਘੁਨਾਥ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੰਭਲਿਆ। ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਪਈ ਸੀ। ਕਾਫ਼ੀ ਫੁੱਲੀ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਖਾਸੀ ਦੂਰ ਖੜ੍ਹੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹ ਲਾਸ਼ ਦੇ ਨੇੜੇ ਖੜ੍ਹਾਈ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ 'ਚੋਂ ਆ ਰਿਹਾ ਮੁਸ਼ਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੜ੍ਹਨਾ ਦੁੱਭਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੈਰਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਹਦੇ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਵੀ ਤੁਰ-ਫਿਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੌਚੇ ਵਾਲਾ ਪਰਨਾ ਲਾਹਿਆ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਮੂੰਹ ਢਕ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਦਾ ਜੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਉਹਦੀ ਛਾਤੀ 'ਤੇ ਸਿਰ ਧਰ ਕੇ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਰੋਵੇ ਪਰ ਬਦਬੋ ਉਹਦੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣ ਦੇ ਰਹੀ।

ਰਘੁਨਾਥ ਰੋ ਕੇ ਹਟਿਆ ਤਾਂ ਕਦੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਮਨ 'ਚੋਂ ਛੱਲ ਉੱਠਦੀ। ਕਦੇ ਕੋਈ। ਉਹ ਕਮੀਜ਼ ਦੇ ਲੜ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਪੂੰਝਦਾ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਹੱਥ ਦੀ ਹਬੇਲੀ ਤੇ ਉਗਲਾਂ ਨਾਲ ਵੀ।

"ਹੁਣ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ?" ਨੰਦੂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ।

"ਹੁਣ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੈ। ਜੋ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਹੋ ਗਿਆ।"

"ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਅੱਗ ਤਾਂ ਦੇਣੀ ਪਉ।" ਫੇਰ ਆਪ ਹੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, 'ਆਪਾਂ ਹੇਠਲੇ ਆਸ਼ਰਮ 'ਚ ਚਲਦੇ ਅਨੇਕ ਹੋਣਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸਾਂਗੇ। ਉਹ ਸਸਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਤਾਂ ਰਾਹ ਕੱਢਣਗੇ ਹੀ।'

ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਲੱਗੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲਾਸ਼ ਘਰੇ ਲਿਜਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਉਹ ਤੁਰੇ ਤਾਂ ਨੰਦੂ ਅੱਗੇ ਸੀ। ਰਘੁਨਾਥ ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ। ਉਤਰਾਈ ਵਾਲੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਪਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਝੋਲੇ ਚੁੱਕੇ ਤੇ ਮੌਦਿਆਂ 'ਚ ਪਾ ਲਏ। ਪਿੱਛੇ ਤੁਰੇ ਆਉਂਦੇ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਲਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕੋਈ ਸੁਪਨਾ ਵੇਖ ਕੇ ਆਇਆ ਹੋਵੇ। ਇਉਂ ਵੀ ਲਗਦਾ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਮਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਝੂਠ ਹੋਵੇ ਪਰ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਤੱਕ ਆਉਂਦਿਆਂ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਾ ਦੁੱਖ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਮਿਟੀ ਨੂੰ ਅੱਗ ਵੀ ਦੇਣੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਘੋੜਾ ਉਸੇ ਬਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ ਪਰ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਖੁਰ-ਵਚ ਹੋਈ ਪਈ ਸੀ। ਉਹ ਉੱਤੇ ਜਾ ਕੇ ਉਹਦਾ ਚੇਤਾ ਹੀ ਭੁਲ ਗਏ ਸੀ। ਨੰਦੂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਜੜ੍ਹ ਨਾਲੋਂ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਟੋਏ 'ਚ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾਉਣ ਲੱਗਿਆ। ਰਘੁਨਾਥ ਨਿਸ਼ਤਾ ਹੋਇਆ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਨੰਦੂ ਘੋੜਾ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰਨ ਲੱਗੇ।

31

ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਵੀ ਆਖਰੀ ਰਾਤ ਨਾਂਗੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ 'ਚ ਕੱਟੀ ਸੀ। ਜਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਸੀ, ਕੋਨਿਆਂ 'ਚ ਪਈਆਂ ਟੈਕਰੀਆਂ 'ਚੋਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਖਾ ਲਈ ਸੀ। ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਰੱਜਵਾਂ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾ ਕੇ ਚਰਨ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸੌਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਛੋਲੇ ਚਾਰੇ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਘੋੜਾ ਪਿੱਪਲੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਤੜਕੇ ਉਹ ਉੱਠਿਆ ਤਾਂ ਧੁੱਪ ਚੜ੍ਹ ਆਈ ਸੀ। ਪਰ ਦਰਖਤਾਂ ਦਿਆਂ ਟਾਹਣਿਆਂ 'ਚ ਦੀ ਛਣ ਕੇ ਆ ਰਹੀ ਧੁੱਪ ਜਿੰਨੀ ਤੇਜ਼ ਸੀ, ਲੱਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਝੋਲੇ ਆਸ਼ਰਮ 'ਚ ਹੀ ਪਏ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੇ। ਸਿਰਫ ਚਿੜੀਆਂ ਪਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਪਿੰਜਰਾ ਘੋੜੇ ਦੀ ਕਾਠੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਤੇ ਪਾਣੀ ਵਾਲਾ ਡੌਲੁ ਵੀ। ਦੋਵੇਂ ਗੀਜਿਆਂ 'ਚ ਉਹਨੇ ਖਾਣ ਜੋਗੇ ਭੁਜੇ ਛੋਲੇ ਪਾ ਲਏ ਸੀ।

ਉਹ ਪਹਾੜ 'ਤੇ ਆਇਆ। ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਚਰਨ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਹਰੇਵਾਈ ਧੁੱਪ ਨਾਲ ਅਜੇ ਕੁਮਲਾਉਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗੀ। ਦਰਖਤਾਂ ਦੇ ਸੰਘਣੇਪਣ 'ਚ ਜਿਹੜੀ ਥੋੜ੍ਹੀ-ਬਹੁਤੀ ਧੁੱਪ ਦਿਨੇ ਪੈਂਦੀ, ਰਾਤ ਦੀ ਠੰਡ ਉਹਦਾ ਖੱਪ ਪੂਰ

ਦਿੰਦੀ।

ਉਹਨੇ ਡੋਲੂ ਦਾ ਢੱਕਣ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਰੱਜਵਾਂ ਪਾਣੀ ਪੀ ਕੇ ਢੱਕਣ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਪਹਾੜ 'ਤੇ ਤੁਰ-ਫਿਰ ਕੇ ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਆਲੂਣਿਆਂ ਵਾਲੇ ਦਰਖਤ ਅੱਖ ਹੇਠ ਕੀਤੇ।

ਅਸ਼ੋਕ ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਤੋਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹਨੇ ਕਦੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹਦੇ ਚੁੱਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਾਪੇ ਇੱਧਰੋ-ਉੱਧਰੋਂ ਚੋਰ ਚੁਗ ਕੇ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਚੁੰਝਾਂ 'ਚ ਚੋਗਾ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਭਾਂਅ-ਭਾਂਅ ਕਰਦੇ ਝਾਲੀ ਆਲੂਣੇ ਵੇਖ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਕੀ ਬੀਤਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਛਿੱਡ ਦੀਆਂ ਆਂਦਰਾਂ ਗੰਵਾ ਕੇ ਖਾਣ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਆਲੂਣਿਆਂ 'ਚ ਰਾਤ ਕਟਦੇ ਹੋਣਗੇ?

ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਦੂਜਾ ਗੇੜਾ ਲਾਇਆ। ਉਹਦੇ ਮਨ 'ਚ ਕਾਹਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਆਪਣੇ ਗੀਜੇ 'ਚ ਹੱਥ ਪਾਉਂਦਾ। ਦੌ-ਚਾਰ ਦਾਣੇ ਕੱਢ ਕੇ ਇਕੱਲਾ-ਇਕੱਲਾ ਦਾਣਾ ਮੁੰਹ 'ਚ ਪਾ ਕੇ ਚੱਬੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ...ਅੱਥੀਰ ਉਹ ਇਕ ਦਰਖਤ ਕੋਲ ਰੁਕਿਆ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਆਲੂਣਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਜੁੜੀ ਲਾਹੀ। ਛਾਤੀ 'ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਨਾਂ ਧਿਆਇਆ ਤੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਣ ਵੇਲੇ ਪੇਰੇ ਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਪਾ ਕੇ ਰਿਸਕ-ਰਿਸਕ ਕੇ ਉਤਾਂਹ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗਿਆ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਰਿਸਕਦੇ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਰ ਰਿਸਕ ਕਰੇ ਸਨ।

ਆਲੂਣੇ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨੇ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹਦੇ 'ਚ ਦੋ ਬੱਚੇ ਪਏ ਸੀ। ਪਰ ਛੋਟੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਮਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਉਹ ਮਸਾ-ਛੇ-ਸੱਤ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਸਨ। ਉਹਨੇ ਸੋਚਿਆ, ਉਹ ਉਹਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਹਾਰ ਸਕਣਗੇ।

ਦੂਜੇ ਦਰਖਤ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਆਲੂਣੇ 'ਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਂਡੇ ਪਏ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਅਜੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਲੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਏ ਤੇ ਕੋਈ ਤਰੇਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ।

ਉਹ ਤੀਜੇ ਦਰਖਤ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਆਲੂਣਾ ਵੀ ਵੱਡਾ ਸੀ, ਜਿਸਦੀ ਢੁੰਘ 'ਚ ਦੋ ਬੱਚੇ ਪਏ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਵੀਹ-ਪੰਝੀ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਸੋਚਿਆ, ਉਹ ਬੱਚੇ ਚੁੱਕੇਗਾ। ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਦੋਵੇਂ ਗੀਝਿਆਂ 'ਚ ਪਾ ਲਵੇਗਾ।

ਉਹਨੇ ਟਾਹਣੇ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ-ਖੜ੍ਹੇ ਨੇ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਕੀਤਾ। ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਵੇਖਿਆ। ਆਲੂਣਾ ਉਹਦੀ ਗਰਦਨ ਦੀ ਸੇਧ 'ਚ ਸੀ ਤੇ ਪੇਰੇ 'ਚੋਂ ਪਾਟਵੇਂ ਟਾਹਣੇ 'ਤੇ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਹੱਥ ਲੰਬਾ ਕੀਤਾ। ਆਲੂਣਾ ਅਜੇ ਕਾਫੀ ਅਗਾਂਹ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਟਾਹਣੇ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਪੈਰ ਬੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਅਗਾਂਹ ਰਿਸਕਾਇਆ। ਉਤਲੇ ਟਾਹਣੇ ਨੂੰ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੱਥ ਅਗਾਂਹ ਕਰਕੇ ਛਾਤੀ ਅੱਗੇ ਕੀਤਾ ਪਰ ਬੱਚੇ

ਛੇ-ਸੱਤ ਉੰਗਲਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਅੱਗੇ ਸੀ।

ਉਹ ਇਕ ਪਲ ਰੁਕਿਆ। ਸਾਹ 'ਚ ਸਾਹ ਲਿਆ ਕੇ ਉਹਨੇ ਪੈਰ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਰਿਸਕਾਇਆ। ਬੱਚੇ ਅਜੇ ਵੀ ਬੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਅੱਗੇ ਸਨ। ਉਹਨੇ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹਦੀਆਂ ਮੂਹਰਲੀਆਂ ਉੰਗਲਾਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਪੌੰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪੈ ਜਾਣ। ਪਰ ਪੌੰਚੇ ਅਜੇ ਦੋ ਉੰਗਲਾਂ ਦੂਰ ਸਨ। ਉਹਨੇ ਹੇਠੋਂ ਪੈਰ ਹੋਰ ਰਿਸਕਾਇਆ। ਟਾਹਣੇ ਨੂੰ ਪਾਇਆ ਹੱਥ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਕੀਤਾ ਪਰ ਪੈਰ ਹੇਠਲਾ ਟਾਹਣਾ ਇਕਦਮ ਜਰਾਕਾ ਖਾ ਗਿਆ। ਬਚਾਅ ਲਈ ਉਹਨੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਉਤਲੇ ਟਾਹਣੇ ਨੂੰ ਪਾਏ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਭਾਰ ਨਾਲ ਉਤਲਾ ਟਾਹਣਾ ਵੀ ਟੁੱਟ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਆ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਉਹ ਕੀ ਕਰੇ? ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੁੱਖਿਆ। ਦਰਖਤ ਦਾ ਪੋਰਾ ਪਿਛਾਂਹ ਸੀ। ਮੌਤ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਦੇ ਮੁੰਹੋਂ ਨਿਕਲੀ 'ਹਾਏ ਓਏ' ਦਰਖਤਾਂ ਦਿਆਂ ਟਾਹਣਿਆਂ 'ਚ ਗੁਆਚ ਗਈ। ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗਣ ਵੇਲੇ ਬੱਸ ਇਕ ਵਾਰ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੇ ਦਰਖਤਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਹੀ ਦਿਸੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮਿਚ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਉਹਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਅੱਗੇ ਕੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਦੁਪਹਿਰ ਤੱਕ ਘੋੜਾ ਚਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਅਸ਼ੋਕ ਉਹਨੂੰ ਨਾ ਦਿਸਿਆ, ਉਹ ਲਭਦਾ-ਲਭਦਾ ਆਪ ਹੀ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਆਇਆ। ਉਹਨੂੰ ਪਏ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ। ਉਹ ਉਠਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਅੱਗੇ ਕਦੇ ਉਹਨੇ ਉਹਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਏ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਸੋਚਿਆ ਸੌਂ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਠੋਂ ਖੜ੍ਹੇਗਾ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਉਹ ਉਹਦੇ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਖੜ੍ਹਾ ਉਹ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪਏ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਆਖਿਰ ਕੀ ਗੱਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ? ਉਹ ਉਠਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ?

ਉਹਨੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੁਆਲੇ ਚੱਕਰ ਵੀ ਲਾਏ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਤੁਰਦਾ ਸੀ, ਝਾੜ-ਝੂਸ ਵਿਚਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪੈੜ੍ਹ ਵੱਡਣ ਕਾਰਨ ਖੜਕਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਅਸ਼ੋਕ ਹਿੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਘੋੜਾ ਨਾਸਾਂ ਚੰਡੀਆਂ ਕਰਕੇ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਟੱਡ ਕੇ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ-ਲੈਂਦਾ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਘਾਹ ਉਹਨੇ ਕਾਫੀ ਚਰ ਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਤੇਹ ਨੇ ਉਹਦਾ ਮੁੰਹ ਸੁੱਕਣ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਉਥੋਂ ਤੁਰਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਹੇਠਾਂ ਆ ਕੇ ਆਸ਼ਰਮ ਨੇੜਲੇ ਟੋਏ 'ਚੋਂ ਰੱਜ ਕੇ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ ਤੇ ਸਾਰੀ ਗਤ ਉਥੇ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ।

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਹੋਈ। ਅਸ਼ੋਕ ਫੇਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਫਿਰ ਸੋਚਿਆ, ਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਚਰ ਕੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਵੀ ਉਹ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਉਹ ਚਰਦਾ-ਚਰਦਾ ਪਹਾੜ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉਤਾਰਿਆ ਤੇ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲੱਗਿਆ, ਪਾਣੀ ਦੀ ਤੇਹ ਉਹਨੂੰ ਕਿੱਧਰ ਲਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਨਾਂਗੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ 'ਚੋਂ ਉੱਤਰ ਕੇ ਉਹ ਦਿਨ ਛਿਪੇ ਹੋਠਾਂ ਸੰਤ ਆਸ਼ਰਮ 'ਚ ਪਹੁੰਚੇ। ਘੋੜਾ ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਢਿੜੀਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਕੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਚਿਹਰੇ ਉੱਤਰੇ ਹੋਏ। ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਜਾਣ ਸਾਰ ਸੰਤ ਸੁਰੇਸ਼ ਗਿਰੀ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਾਏ। ਉਹ ਬੋਹੜ ਹੇਠ ਸੌਕੜੀ ਮਾਰੀ ਵਿਛਿ ਚਾਦਰ ਵਾਲੇ ਗਦੈਲੇ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਭੁੱਗੀਆਂ ਜਟਾਂ ਉਹਨੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਸੁੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਹਦਾ ਰੰਗ ਪੱਕਾ ਸੀ। ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਅੱਖਾਂ। ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਭਾਰੀ ਛੱਪਰ। ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਚੰਦਨ ਦਾ ਟਿਕਾ। ਚਿੱਟੀ ਦਾੜ੍ਹੀ। ਭਾਰੀ ਮੁੱਛਾਂ ਤੇ ਮੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ। ਉਹਦਾ ਛਿੱਡ ਵਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲੱਕ ਦੁਆਲੇ ਬੰਨੀ ਧੋਤੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੱਲਾ ਉਹਨੇ ਛਿੱਡ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਕਰਕੇ ਮੌਢੇ 'ਤੇ ਸੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਲ ਆਇਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਇਕਦਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਝਾਕਿਆ। ਰਘੁਨਾਥ ਤੋਂ ਉਹਦੀ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਤਾਬ ਝੱਲੀ ਨਾ ਗਈ। ਉਹਨੇ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਲਈ। ਉਹ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਬਿਜਕ ਨੇ ਉਹਦੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੱਤੀ। ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਸੀ।

ਉਹਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਚਿੜੀਆਂ ਫੜਨ ਆਏ ਨੇ ਇਥੇ ਇਕ ਰਾਤ ਕੱਟੀ ਸੀ ਤਾਂ ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਸੁਰੇਸ਼ ਗਿਰੀ ਨੇ ਘੱਢੇ ਦੀ ਕਾਠੀ ਨਾਲ ਲਟਕਦੇ ਪ੍ਰਾਲੀ ਪਿੰਜਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, ‘ਆਪ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਹੋ ?’

“ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ। ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਆਂ।”

“ਯਹਾਂ ਕਿਆ ਕਰਨੇ ਆਏ ਹੋ ?”

“ਉਤਲੇ ਪਹਾੜ ਤੋਂ ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਲੈਣ ਆਇਆਂ! ਮਹਾਰਾਜਾ !”

“ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਆ ਵਿਗਾੜਾ ਹੈ ਆਪ ਕਾ ? ਕਿਆ ਮਿਲੇਗਾ ਉਨਕੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਛੀਨ ਕੇ ?”

ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਧੂਰ ਤੱਕ ਕੰਬ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਕੀ ਕਰੀਏ ਮਹਾਰਾਜਾ। ਸਾਡਾ ਜੱਦੀ ਧੰਦਾ ਏਹੋ ਐ। ਛਿੱਡ ਦਾ ਸਵਾਲ ਐ।”

“ਪੇਟ ਤੋਂ ਹਮਾਰੇ ਵੀ ਲਗਾ ਹੁਆ ਹੈ। ਹਮ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਚਿੜੀਆਂ ਪਕੜਦੇ। ਹਮਾਰੇ ਕਿਆ ਹਾਥ ਨਹੀਂ ਹੈਂ?” ਕਹਿੰਦਾ ਸੁਰੇਸ਼ ਗਿਰੀ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਸਿੱਧਾ ਝਾਕਿਆ।

“ਤੁਸੀਂ ਸਾਧੂ ਹੋ ਮਹਾਰਾਜਾ। ਅਸੀਂ ਸੰਸਾਰੀ ਲੋਕ ਆਂ। ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ।”

“ਹਮਾਰੇ ਜੈਸੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਤੇ। ਹਮਾਰੀ ਬਾਤ ਤੋਂ ਮਾਨ ਸਕਤੇ ਹੋ।”

ਜਵਾਬ 'ਚ ਰਘੁਨਾਥ ਕੋਲ ਆਖਣ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਬੋਲਿਆਂ ਝੁਕ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੁੜ ਕੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹਨੇ ਪਹਾੜ ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਪਾਸੀਂ ਉੱਤਰ ਕੇ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਰਾਤਾਂ ਕੱਟਣ ਦੇ ਟਿਕਾਣੇ ਬਣਾ ਲਏ ਸੀ। ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਟਿਕਾਣੇ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਵਿਖਾ ਦਿੱਤੇ ਸੀ।

ਰਘੁਨਾਥ ਸੁਰੇਸ਼ ਗਿਰੀ ਅੱਗੇ ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਖੜ੍ਹੇ-ਖੜ੍ਹੇ ਨੇ ਹੀ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਮਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ। ਸੁਰੇਸ਼ ਗਿਰੀ ਨੇ ਆਪ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰ ਕੇ ਇਕ ਸੇਵਾਦਾਰ ਸੱਦਿਆਂ। ਕੋਲ ਬੁਲਾ ਕੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾਈ। ਆਸਣ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਖੜਾਵਾਂ ਪਾਈਆਂ ਤੇ ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਖੜਾਵਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਹੁਤ ਖੁਲ੍ਹੀ ਸੀ।

ਰਾਤ ਨੂੰ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਰੋ-ਰੋ ਕੇ ਉਹਨੇ ਅੱਖਾਂ ਗਾਲ ਲਈਆਂ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ 'ਚ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਅੱਖਾਂ ਵੇਖੇ ਸੱਚ ਅੱਗੇ ਉਹਦੀ ਪੇਸ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਰੀ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਨੇ ਰੱਸੀਆਂ 'ਚ ਲੱਕੜਾਂ ਬੰਨੀਆਂ। ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਭਰੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਘਾਹ-ਫੂਸ ਦੀ ਭਰੀ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਤੁਰੇ ਤਾਂ ਮੂੰਹਰੇ ਲੱਗੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਦੇ ਹੱਥ 'ਚ ਅੱਗ ਵਾਲੀ ਬਾਲਟੀ ਸੀ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਸਨ। ਤੁਰਦੇ-ਤੁਰਦੇ ਉਹ ਇਕ ਵਾਰ ਨਾਂਗੇ ਸਾਧਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ 'ਚ ਰੁਕੇ। ਸਿਰਾਂ ਤੋਂ ਲੱਕੜਾਂ ਲਾਹ ਕੇ ਅੰਦਰ ਪਏ ਘੜੀਆਂ 'ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਉਤਲੇ ਪਹਾੜ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗੇ।

ਪਹਾੜ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਥਾਂ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ। ਲੱਕੜਾਂ ਦੀਆਂ ਰੱਸੀਆਂ ਖੌਲ੍ਹੀਆਂ। ਕੁੱਝ ਲੱਕੜਾਂ ਹੇਠਾਂ ਚਿਣ ਕੇ ਉਹ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਵੱਲ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਇਕ ਸੇਵਾਦਾਰ ਬੋਲਿਆ, “ਅਭੀ ਲਕੜੀਆਂ ਕਮ ਹੈਂ। ਅੰਰ ਬੜਾਓ। ਲਾਸ਼ ਨੀਂਦੇ ਕੀ ਲਕੜੀਓਂ ਸੇ ਜਲੇਗੀ।”

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਲੱਕੜਾਂ ਚਿਣ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਦੂਰ ਪਈ ਸੀ। ਨੰਦੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੌਢੇ ਵਾਲਾ ਪਰਨਾ ਨੱਕ 'ਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਲਾਸ਼ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਹੋਈ ਪਈ ਸੀ। ਉੱਧਰ ਵੇਖਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ। ਲਾਸ਼ ਦਾ ਸੌਜਾ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਵੀ ਫਿਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਤਿੱਖੇ-ਤਿੱਖੇ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ੇ ਬਦਰੂਪ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਨੰਦੂ ਨੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਪੈਰ ਫੜ ਲਏ। ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਉਹਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਦੇ ਬੱਲੇ ਹੱਥ ਪਾ ਕੇ ਉਤਾਂਹ ਚੁੱਕਿਆ। ਨੰਦੂ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਰਿਹਾ ਸੀ,

ਉਹ ਅੱਗੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਾਲ ਲੱਕੜਾਂ 'ਤੇ ਧਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੰਭਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਨੇ ਉੱਤੇ ਲੱਕੜਾਂ ਚਿਣ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਇਕ ਸੇਵਾਦਾਰ ਨੇ ਬਾਲਟੀ 'ਚੋਂ ਅੱਗ ਕੱਢ ਕੇ ਸੁੱਕੇ ਫੂਸ ਨੂੰ ਲਾਈ ਤੇ ਲੱਕੜਾਂ ਦੁਆਲੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕੀਤੇ ਘਾਹ-ਫੂਸ ਨੂੰ ਅੱਗ ਦੇਣ ਲਈ ਬਲਦਾ ਹੋਇਆ ਫੂਸ ਦਾ ਬੱਬਾ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਉਹਨੇ ਅੱਗ ਲਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਗੋੜਾ ਦੇ ਕੇ ਜਿਥੋਂ ਤੁਰਿਆ ਸੀ, ਉਥੇ ਹੀ ਆ ਕੇ ਰੁਕਿਆ। ਅੱਗ ਚੱਲਣ ਲੱਗੀ।

ਲੱਕੜਾਂ ਸੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਹਵਾ ਨਾਲ ਅੱਗ ਉੱਚੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਰਘੁਨਾਥ ਅੱਥੋਕ ਦੇ ਸਿਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅੱਜ ਲਾਜਵੰਤੀ ਯਾਦ ਆਈ। ਫਿਰ ਭੈਣਾਂ ਤੇ ਮਰ ਚੁੱਕੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਯਾਦ ਆਏ। ਅੱਖਾਂ ਫੇਰ ਛਲਕਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਨੰਦੂ ਉਹਦੇ ਕੌਲ ਗਿਆ ਤੇ ਚੁੱਪ ਕਰਵਾਉਣ ਲੱਗਿਆ, “ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਮਾਇਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉਹਦੇ ਅੱਗੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਉਹ ਜਿਥੇ ਰਖਦੇ, ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦੇ। ਸਬਰ ਕਰ। ਉਹਨੂੰ ਏਹੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਸੀ।”

ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਆਸਿਆਂ-ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਕੇ ਅੱਗ ਵਿਚਾਲਿਓਂ ਉੱਚੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਰਘੁਨਾਥ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਅੱਥੋਕ ਦੇ ਝਉਲੇ ਪੈਣ ਲੱਗੇ। ਕਦੇ ਉਹ ਘੜੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਵਿਖਾਈ ਦਿੱਦਾ। ਕਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਕੌਲ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂਦਾ। ਕਦੇ ਦਰਖਤਾਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਦਾ। ਕਦੇ ਨਿੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਉਹਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਝੂਟੇ ਲੈਂਦਾ। ਕਦੇ ਖਿੜ-ਖਿੜ ਹਸਦਾ।

ਸਿਵੇਂ ਦੀਆਂ ਲੱਕੜਾਂ ਮੱਚ-ਮੱਚ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਬੈਠਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਸੇਵਾਦਾਰ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਕਹੇ ਤੁਰ ਆਏ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਘੰਟੇ ਕੁ ਪਿੱਛੋਂ ਲੱਕੜਾਂ ਦੇ ਕੌਲੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਨੰਦੂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਹੁਣ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦੇ।”

“ਕਿੱਥੇ?” ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਨਾਂਗੇ ਸਾਧਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ 'ਚ ਚਲਦੇ ਅਂ। ਆਥਣ ਤੱਕ ਸਿਵਾ ਨੂੰ ਠਰਨਾ। ਤੜਕੇ ਆਵਾਂਗੇ। ਫੁੱਲ ਚੁਗ ਕੇ ਲੈ ਜਾਵਾਂਗੇ।”

ਰਘੁਨਾਥ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ। ਪਹਾੜੋਂ ਉੱਤਰ ਕੇ ਉਹ ਨਾਂਗੇ ਸਾਧਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਕੌਲ ਆਏ। ਘੜ੍ਹਾ ਉਹ ਹੇਠਾਂ ਸੰਤ ਆਸ਼ਰਮ 'ਚ ਛੱਡ ਆਏ ਸੀ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਹ ਪਹਾੜ 'ਤੇ ਗਏ। ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਆਸ਼ਰਮ 'ਚੋਂ ਅੱਧਾ ਘੜ੍ਹਾ ਪਾਣੀ ਦਾ ਲੈ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਵੇਂ ਦੀ ਸੁਆਹ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਛਿੱਟਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸੁਆਹ ਫਰੋਲ-ਫਰੋਲ ਕੇ ਹੱਥਾਂ-ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਨਹੁੰ (ਫੁੱਲ) ਲੱਭੇ, ਜਿਹੜੇ ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਨੰਦੂ ਦੇ ਪਰਨੇ 'ਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਮੌਢੇ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਕਰਕੇ ਦੂਜੇ ਮੌਢੇ 'ਤੇ ਗੰਢ ਦੇ ਲਈ।

ਉਹ ਅੱਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਉੱਤਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਰਘੁਨਾਥ ਦਾ ਮਨ ਭਰਿਆ

ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹਦੇ ਮਨ 'ਚ ਧਰਵਾਸ ਸੀ। ਕਿ ਉਹਨੇ ਅੱਥੋਕ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਅੱਗ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਫੁੱਲ ਵੀ ਚੁਗ ਲਏ ਨੇ।

33

ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਉਹ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚੇ। ਫਿਰਨੀ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਉਹ ਘੜੇ ਤੋਂ ਉੱਤਰੇ। ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਘੜੇ ਦੀ ਲਗਾਮ ਫੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਨੰਦੂ ਘੜੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸੱਥ 'ਚ ਬੈਠੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਇਕਦਮ ਉੱਧਰ ਝਾਕੇ। ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਘੜ੍ਹਾ ਮੰਦਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਪੁਜਾਰੀ ਵੀ ਆ ਗਿਆ।

ਰਘੁਨਾਥ ਪੈੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਲੱਕ ਨਾਲੋਂ ਅੱਥੋਕ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਲਾ ਪਰਨਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਪੁਜਾਰੀ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਕੀ ਭਾਣਾ ਵਾਪਰ ਗਿਆ ਹੈ? ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪਈ। ਉਹਨੇ ‘ਫੁੱਲ’ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਟਾਹਣੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤੇ।

ਰਘੁਨਾਥ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਉੱਤਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਬੇਤਹਾਸ਼ਾ ਪਾਣੀ ਵਗਣ ਕਾਰਨ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਸੁੱਜ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੋ ਕੁਝ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ, ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਉਨੀਂਦਰੋਂ 'ਚੋਂ ਸਾਫ਼ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਰਘੁਨਾਥ ਦਸਦਾ ਗਿਆ।

ਗੱਲਾਂ ਮੁੱਕਣ 'ਤੇ ਆਈਆਂ। ਉਹ ਘੜੇ ਦੀ ਲਗਾਮ ਫੜ ਕੇ ਹਵੇਲੀ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਤੇ ਬੰਦੇ ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ-ਵੇਖ ਕੇ ਘੱਠੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗੇ। ਉਹਨੇ ਨਿਸਤੋਂ ਹੋਏ ਨੇ ਘੜ੍ਹਾ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਲੰਘਾ ਕੇ ਵਰਾਂਡੇ 'ਚ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ।

ਉਹਦੇ ਆਉਣ ਤੱਕ ਅੌਰਤਾਂ ਲਾਜਵੰਤੀ ਦੁਆਲੇ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਵਿਚਾਲੇ ਬੈਠੀ ਹੋਂਦਾਂ ਨਾਲ ਹਿੱਕ ਪਿੱਟ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਜੁੜਾ ਖੋਲ੍ਹ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਾੜੀ ਦਾ ਪੱਲਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਧਰ ਸੀ। ਅੌਰਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਅੌਰਤ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਦੀ ਲਾਜਵੰਤੀ ਦਾ ਹੱਥ ਵੱਜਣ ਕਰਕੇ ਗਲਾਸ ਪਰ੍ਹਾਂ ਜਾ ਡਿੱਗਿਆ।

ਰਘੁਨਾਥ ਤੋਂ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਰੋ-ਰੋ ਕੇ ਹੰਡ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਲਾਜਵੰਤੀ ਦੇ ਵੈਣਾਂ ਨੇ ਉਹਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛਲਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਫੇਰ ਵਗਣ ਲੱਗੀਆਂ।

ਹਵੇਲੀ 'ਚ ਭੀੜ ਵਧਣ ਲੱਗੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਿਊ-ਜਿਊ ਪਤਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਹਵੇਲੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਆ ਰਹੇ ਸੀ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਸੋਗ ਹੀ ਸੋਗ ਸੀ। ਪੁਜਾਰੀ ਤੇ ਵੈਦ ਵੀ ਆ ਗਏ ਸੀ। ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਵਿਛੀ ਪਟੀ 'ਤੇ ਲੋਕ ਸਿਰ

ਸੁੱਟੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਹਵੇਲੀ 'ਚ ਪੰਜ-ਚਾਰ ਔਰਤਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਰੋਣ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਇਕਦਮ ਉੱਚੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ।

ਦਿਨ ਛਿਪ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰਲੇ ਅਗਵਾੜਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਕ-ਇਕ ਕਰਕੇ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਸੱਬਰ 'ਤੇ ਸ਼ਰੀਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਸੀ। ਰਾਧਿਕਾ ਤੇ ਇਕ-ਦੋ ਹੋਰ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਰੋਟੀ ਪਕਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਪਰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕਹਿਣ ਤੇ ਰਘੁਨਾਥ ਤੇ ਲਾਜਵੰਤੀ ਰੋਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਾ ਰਹੇ।

ਲਾਜਵੰਤੀ ਰੋ-ਰੋ ਕੇ ਨਿੱਸਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਹਵੇਲੀ 'ਚ ਵਿਛੀ ਦਰੀ 'ਤੇ ਗੁੱਛਾ-ਮੁੱਛਾ ਹੋਈ ਪਈ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਘੁਨਾਥ ਬਾਹਰ ਪਟੀ 'ਤੇ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸ਼ਰੀਕੇ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਗੱਲਾਂ ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਦੱਸੀਆਂ ਸੀ, ਉਹੀ ਗੱਲਾਂ ਉਹ ਨਵੇਂ ਆਏ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਰਹੇ ਸੀ।

ਰਘੁਨਾਥ ਦਾ ਅੰਗ-ਅੰਗ ਦੁੱਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਪੰਜ ਦਿਨ ਜਾਂਦਿਆਂ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੱਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਮੁੜਨ ਵੇਲੇ ਹਾਲਤ ਹੋਰ ਵੀ ਮਾੜੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਦੇਰ ਰਾਤ ਤੱਕ ਲੋਕ ਪਟੀ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਹਨੁਰਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ, ਇਕ-ਇਕ ਕਰਕੇ ਉੱਠ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਅਖੀਰ ਰਘੁਨਾਥ ਦੇ ਸ਼ਰੀਕੇ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਹੀ ਬੰਦੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਖੜਾ ਕੀਤਾ। ਇਕ-ਦੋ ਰੋਟੀਆਂ ਮੱਲੇ-ਮੱਲੀ ਖਵਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਰਘੁਨਾਥ ਤੋਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪੁਛਦੇ ਰਹੇ। ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ। ਉਹ ਇਉਂ ਕਿਉਂ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ? ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਜੋ ਕੁਝ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ, ਉਹਨੇ ਦੌਤਿਨ ਵਾਰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਰਘੁਨਾਥ ਜੇ ਚੁੱਪ ਕਰਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਜਾਣਾ ਹੋਰ ਸਵਾਲ ਪੁਛਦਾ। ਅਖੀਰ ਜਦੋਂ ਸ਼ਰੀਕੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਰਘੁਨਾਥ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ-ਕਰਦਾ ਅੱਕ-ਬੱਕ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣੇ ਹਟੇ ਤੇ ਫਿਰ ਆਪਸ 'ਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਹ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਫਿਰ ਬੁਰੇ ਲੱਗਣ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗਿਆ, ਉਹ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝਦੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਸ਼ਰੀਕੇ ਵਾਲੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਬੋਲਦਾ-ਬੋਲਦਾ ਬੱਕ ਕੇ ਸੌਂ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਤੜਕੇ ਤੱਕ ਸੁੱਤਾ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹੋ ਹਮਦਰਦੀ ਸੀ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਰੀਕੇ ਵਾਲੇ ਰਘੁਨਾਥ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨੇ ਭੈਣਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹੇ ਲਾ ਆਏ। ਅੱਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਉਹ ਤਿੰਨੇ ਆ ਗਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਉਣ 'ਤੇ ਵੀ ਹਵੇਲੀ ਸੋਗ 'ਚ ਛੁੱਬ ਗਈ ਸੀ।

ਦਿਨ ਛਿਪਦਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕਦੇ ਕੋਈ ਆ ਜਾਂਦਾ, ਕਦੇ ਕੋਈ। ਰੋਣ-ਪਿੱਟਣ ਇਕ ਵਾਰ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ। ਵੈਣ ਪੈਂਦੇ। ਰਘੁਨਾਥ ਦਾ ਮਨ ਵੀ ਛਲਕਦਾ। ਲਾਜਵੰਤੀ ਖੂਹੀ ਦੇ ਬੱਲੇ ਵਾਂਗ ਭਰਦੀ, ਉਛਲਦੀ।

ਹਵੇਲੀ 'ਚ ਗਰੁੜ ਦਾ ਪਾਠ ਖੁਲ੍ਹਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੁਜਾਰੀ ਆਉਂਦਾ। ਪਾਠ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਰਘੁਨਾਥ ਤੇ ਲਾਜਵੰਤੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਬੈਠ ਕੇ ਪਾਠ ਸੁਣਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਫਸੋਸ ਕਰਨ ਆਈਆਂ ਹੋਰ ਔਰਤਾਂ ਪਿੱਛੇ ਬੈਠੀ ਜਾਂਦੀਆਂ।

ਪਾਠ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਅਸ਼ੋਕ ਬਾਰੇ ਪੁਛਦੀਆਂ। ਲਾਜਵੰਤੀ ਚੁੱਪ ਰਹਿੰਦੀ ਪਰ ਕੋਈ ਸ਼ਰੀਕੇ ਦੀ ਹੋਰ ਔਰਤ ਉਹਤੋਂ ਸੁਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਅਗਾਂਹ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਘੁਨਾਥ ਚੁੱਪ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸੱਬਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਓਪਰਾ ਬੰਦਾ ਆਉਂਦਾ, ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਨੰਦੂ ਅਸ਼ੋਕ ਨਾਲ ਵਾਪਰੀ ਹੋਣੀ ਬਾਰੇ ਦਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਭੋਗ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਤੱਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਉਣੀ-ਜਾਣੀ ਰਹੀ। ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਵੀ ਆ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਅਫਸੋਸ ਕਰਨ ਆਪਣੇ ਲਾਮ-ਲਸ਼ਕਰ ਨਾਲ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਵੀ ਆਇਆ। ਉਹਨੂੰ ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਆਪ ਦੱਸੀ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲਿਆ ਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਮਨ ਕਰੜਾ ਰੱਖਣ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ 'ਛੁੱਲ' ਨਦੀ 'ਚ ਪਾਏ ਗਏ। ਉਸ ਦਿਨ ਵੀ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਨਾਲ ਗਿਆ।

ਰਘੁਨਾਥ ਦੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਕਈ ਦਿਨ ਰਹੀਆਂ। ਹਵੇਲੀ 'ਚ ਹਰ ਵੇਲੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਪਰ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸੀ ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਦੁੱਖ ਹੋਰ ਵਧਣ ਲਗਦਾ। ਸੁਮਨ ਤੇ ਉਹਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਰੱਖ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਤੌਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਗਈ ਤਾਂ ਆਸ਼ਾ ਕਈ ਦਿਨ ਰਹੀ। ਉਹਦੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸੁਮਨ ਨੇ ਕਈ ਦਿਨ ਲਏ। ਫੇਰ ਉਹ ਬਦਲ-ਬਦਲ ਕੇ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ।

...ਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਗੁਜ਼ਰੇ ਤਾਂ ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਮਨ ਕਰੜਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ਆਉਣੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ।

ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਦੂਰ-ਨੇੜਲਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਆ ਕੇ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਦਸਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਉਣ 'ਤੇ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਲਗਦਾ, ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਸੁੱਖ ਨਾਲੋਂ ਦੁੱਖ ਦੀ ਸਾਂਝ ਕਿੱਡੀ ਵੱਡੀ ਹੈ।

34

ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਗੁਜ਼ਰਿਆਂ ਮਹੀਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਕਦੇ ਰਘੁਨਾਥ ਸੱਥ 'ਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੈਠਿਆ ਪਰ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਭੋਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੱਬਰ 'ਤੇ ਅਫਸੋਸ ਕਰਨ ਆਏ ਲੋਕ ਉਹਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਗਏ ਸੀ। ਸਰਵਣ ਵੈਦ ਦੇ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਦਿਨ ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਜਾਰੀ ਕੋਲ ਪਰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕਾਹਦੇ ਲਈ

ਆਇਆ ਹੈ। ਵੈਦ ਕੋਲ ਲੋਕ ਦਵਾਈ ਲੈਣ ਆਉਂਦੇ। ਉਹਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਸੁਣਨੀ ਪੈਂਦੀ। ਓਵੇਂ ਪੁਜਾਰੀ ਕੋਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਰਹਿੰਦੀ। ਆਰਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਸੌਣਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਆਹ-ਸਾਹੇ ਕਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਵੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਉੱਤਰ ਕੇ ਘਰ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਪ੍ਰਭਦਿਆਲ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰ ਲਈ ਸੀ, “ਹੋਰ ਕੀ ਹਾਲ-ਚਾਲ ਐ ਰਘੁਨਾਥ?”

“ਹਾਲ-ਚਾਲ ਥੋੜੂੰ ਦਿਸੀ ਜਾਂਦੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹੈ ਕਿ ਅਜੇ ਵੀ ਦੱਸਣ ਦੀ ਲੋੜ ਐਂ” ਉਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੋਹੋਦ ਉਦਾਸ ਸੀ।

ਪ੍ਰਭਦਿਆਲ ਫੇਰ ਬੋਲਿਆ, “ਐਂ ਢੇਰੀ ਢਾਹਿਆਂ ਤਾਂ ਦਿਨ ਨੂੰ ਲੰਘਣੇ। ਏਨੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਦਿਯਾ ਰਹੀ ਐ ਤੁਹਾਡੇ ’ਤੇ। ਘਰੇ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨੂੰ ਹੁਣ ਹੌਸਲਾ ਰੱਖਣ ‘ਚ ਹੀ ਫੈਦੈ’”

“ਹੌਸਲਾ ਰੱਖੀਏ ਚਾਹੇ ਨਾ ਰੱਖੀਏ। ਕੀ ਫਰਕ ਪੈਂਦੈ। ਜੋ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਹੋ ਗਿਆ।”

ਰਘੁਨਾਥ ਖੜ੍ਹਾ-ਖੜ੍ਹਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਦਿਆਲ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਖੁੰਢ ਤੋਂ ਰਿਸਕ ਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹੋਇਆ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਰਘੁਨਾਥ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਨੰਦੂ ਬੋਲਿਆ, “ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਪੁਜਾਰੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਅਜੇ ਤੱਕ ਧਰਤੀ ’ਤੇ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਜੀਹਨੇ ਦੁੱਖ ਨਾ ਭੋਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਵਦੇ ਵੀ ਦੋ ਮੁੰਡੇ ਮਰ ਗਏ ਸੀ। ਇਕ ਹਿੱਝ ਨੂੰ ਸੀ ਸਿੱਟੀ ਅੱਖਾਂ। ਹਰ ਵੇਲੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਨਾਂ ਧਿਆਈ ਜਾਂਦੇ।”

ਰਘੁਨਾਥ ਇਕਦਮ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਝਾਕਿਆ ਪਰ ਬੋਲਿਆ ਕੁਝ ਨੂੰ।

“ਕੁਲੇ ਮੁੰਡੇ ਕੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਰਾਲੀ ਵੀ ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰ ਗਈ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਕਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਿਲ ਸਿੱਟਿਆ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਰੋਣ-ਪਿਟਣ ਆਲੀਆਂ ਬੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਘੂਰ-ਘੂਰ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਅਖੇ ਕਿਉਂ ਤੁਸੀਂ ਉਹਦੀ ਆਤਮਾ ’ਤੇ ਭਾਰ ਪਾਉਨੀਓਂ।”

ਨੰਦੂ ਪਿੱਛੋਂ ਨਰਦੇਵ ਤੇ ਹੋਰ ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਰਘੁਨਾਥ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਚੱਲ ਪਈਆਂ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਰਘੁਨਾਥ ਆਪ ਉਹਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਤੌਰ ਲੈਂਦਾ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਚਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਰੋਟੀ ਵੇਲਾ ਕਦੋਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਕ-ਇਕ ਕਰਕੇ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਬੁੜੇ ਉੱਠ ਕੇ ਘਰ ਚਲੇ ਗਏ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਕਾਲਜੇ ’ਚ ਥੋਹ ਪਈ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਵੀ ਉੱਠ ਕੇ ਚਲਿਆ ਗਿਆ।

ਉਹ ਤੜਕੇ ਮੰਦਰ ਆਉਂਦਾ। ਆਰਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਸੱਥ ’ਚ ਹੀ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ। ਕਦੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਗੱਲ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ

ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ।

ਉਹਦਾ ਸਰਵਣ ਵੈਦ ਕੋਲ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਘਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਗਰਮੀ ਵਧ ਗਈ ਸੀ। ਬੁਖਾਰ ਨੇ ਘਰ-ਘਰ ’ਚ ਭੇਰੇ ਲਾ ਲਏ ਸੀ। ਲੋਅ ਵਰਗਦੀ। ਜੁਆਕਾਂ ਨੂੰ ਉਲਟੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ। ਹਾਜ਼ਮੇ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਅੱਖਾਂ ਦੁਖਣੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਉਹ ਗਲੀ ’ਚੋਂ ਲੰਘਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਸਰਵਣ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ’ਤੇ ਪੰਜ-ਚਾਰ ਤੀਵੀਆਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਲੰਘ ਆਉਂਦਾ। ਸੱਥ ’ਚ ਉਹਦਾ ਸਮਾਂ ਕੁਝ ‘ਸੌਖਾ’ ਲੰਘਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।

ਪਰ ਕਈ ਦਿਨ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਅਜੀਬ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ। ਸੱਥ ’ਚ ਬੈਠੇ ਲੋਕ ਘਰੋ-ਘਰੀ ਚਲੇ ਗਏ ਸੀ। ਹਰੀਏ ਨੇ ਸੱਥ ਆਲੇ ਵੱਡੇ ਬੋਹੜ ’ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਛਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਉਹ ਅੱਡ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਦੀ ਵੱਡੇ ਭਾਈ ਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਦੀ। ਹਰੀਆ ਅੱਡ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਗੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣਦਾ। ਘਰਵਾਲੀ ਅੱਕ ਕੇ ਪੇਕੀਂ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪੰਜ-ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਹੋ ਗਏ ਸੀ। ਭਾਈ ਮੰਨਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪ ਉਹ ਸਰੀਰ ਦਾ ਮਾੜਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਘਰਵਾਲੀ ਨੂੰ ਲੈਣ ਗਿਆ। ਉਹਦੀ ਇੱਕੋ ਹਿੱਡ ਫੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਜਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਅੱਡ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਜਾਵੇਗੀ।

ਹਰੀਆ ਮਰਿਆ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ’ਤੇ ਕਹਿਰ ਟੁੱਟ ਪਿਆ। ਉਹਦਾ ਸਸਕਾਰ ਹੋਇਆ। ਘਰੇ ਸੱਥਰ ਵਿਛਿਆ। ਜਿਥੇ ਚਾਰ ਬੰਦੇ ਜੁੜਦੇ, ਹਰੀਏ ਦੇ ਮਰਨ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਚਲਦੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਦੁੱਖ ਜਿਵੇਂ ਹਰੀਏ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਦੁੱਖ ਥੱਲੇ ਦਬ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ।

ਰਘੁਨਾਥ ਸੱਥ ’ਚ ਆਉਂਦਾ। ਹਰੀਏ ਦੀ ਗੱਲ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰੀ ਜਾਂਦਾ। ਹੁਣ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਥੱਡੇ ਜਿਹੇ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਦਾ ਮਨ ਭਾਰੀ ਹੋਣ ਲਗਦਾ। ਉਹ ਰੋਟੀ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹਵੇਲੀ ’ਚ ਆ ਜਾਂਦਾ।

ਵਰਾਂਡੇ ’ਚ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਉਵੇਂ ਤੋਤੇ-ਚਿੜੀਆਂ ਸਾਂਭਣ ਆਉਂਦੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾਉਂਦੇ। ਦਾਣੇ ਪਾਉਂਦੇ। ਪਿੰਜਰਿਆਂ ’ਚੋਂ ਬਿੱਠਾਂ ਕਢਦੇ। ਉਹ ਹਵੇਲੀ ’ਚ ਹੀ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਗੜਾ ਨਾ ਮਾਰਦਾ।

ਰਘੁਨਾਥ ਹੋਰ ਵੀ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਅੱਗ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਉਹਨੂੰ ਸੁਪਨਾ ਆਉਂਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਘੋੜੇ ਚਿੜੀਆ ਅਸ਼ੋਕ ਆ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਘੋੜੇ ਦੀ ਕਾਠੀ ਨਾਲ ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਭਰੇ ਪਿੰਜਰੇ ਟੰਗੇ ਹੋਏ ਹੋਣ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਉਠਣ ਤੱਕ ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੜਕੇ ਉਹਤੋਂ ਉਠਿਆ ਨਾ ਜਾਂਦਾ। ਲਾਜਵੰਤੀ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਨਾ ਜਾਂਦੀ।

ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਚੁੱਪ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਅਜੇ ਤੱਕ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਦੁੱਖ

ਨਹੀਂ ਸੀ ਡੱਡਿਆ। ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ। ਵਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜਾਂ 'ਚ ਪਿੱਛੇ ਲੀਰ ਬੰਨੀ ਹੁੰਦੀ।

ਗਾਧਿਕਾ ਰਸੋਈ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ। ਉਹ ਉਹਤੋਂ ਕੁਝ ਪੁਛਦੀ। ਉਹ ਜਵਾਬ ਦੇ ਕੇ ਹਵੇਲੀ 'ਚ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਾਲੀ ਅਲਮਾਰੀ ਖੋਲ੍ਹਦੀ। ਉਹਦੇ ਕਿਸੇ ਕਮੀਜ਼ ਨੂੰ ਮੌਦਿਆਂ ਤੋਂ ਫੜਦੀ। ਖਾਸਾ-ਖਾਸਾ ਚਿਰ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਵੇਖਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਅਗਲੇ ਪਲ ਉਹਦਿਆਂ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਹੋਰ ਕਮੀਜ਼ ਹੁੰਦੀ। ਕਦੇ ਸਵੈਟਰ। ਕਦੇ ਕੋਟੀ। ਉਹਦੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਕੱਪੜੇ ਬਦਲੀ ਜਾਂਦੇ। ਅੱਖਾਂ ਭਰ-ਭਰ ਢੁਲ੍ਹਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ।

ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦਾ। ਚੰਦੂ ਦਾ ਕੁੱਕੜ ਬਾਂਗ ਦਿੰਦਾ। ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਘੰਟੀਆਂ ਖੜਕਦੀਆਂ। ਧੁੱਪ ਚੜ੍ਹਦੀ। ਦਿਨ ਤਪਦਾ। ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ। ਹਵੇਲੀ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਤਿਲੁਕਦਾ। ਧੁੱਪ ਠਰਨ ਲੱਗਦੀ। ਪਰਛਾਵੇਂ ਲੰਮੇ ਹੋ-ਹੋ ਕੇ ਗੰਘਦੇ-ਗੰਘਦੇ ਸੂਰਜ ਵੱਲ ਖਿਸਕਦੇ। ਦਿਨ ਛਿਪ ਜਾਂਦਾ। ਗਤ ਪੈ ਜਾਂਦੀ। ਚੰਨ ਚੜ੍ਹਦਾ। ਤਾਰੇ ਨਿਕਲਦੇ। ਸਭ ਕੁਝ ਆਪਣੀ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਲਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਤੜਕੇ ਚਿੜੀਆਂ ਚਹਿਕਦੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੈਅ ਵਰਾਂਡੇ 'ਚੋਂ ਉਹਦੇ ਕੰਨਾਂ 'ਚ ਪੈਂਦੀ। ਪਰ ਮਨ ਦਾ ਪਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੀਤ-ਰਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ 'ਚ ਘੁਲਣ ਨਾ ਦਿੰਦਾ।

ਸਮਾਂ ਤੁਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਸਮੇਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉੱਗਲ ਉਹਤੋਂ ਛੁਡਾ ਲਈ ਹੋਵੇ। ਕਦੇ ਉਹਨੂੰ ਕੁੱਕੜ ਦੀ ਬਾਂਗ ਨਾ ਸੁਣਦੀ। ਕਦੇ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲਗਦਾ ਆਰਤੀ ਕਦੋਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੁੰਦੀ। ਕਦੇ ਚਿੜੀਆਂ ਨਾ ਸੁਣਦੀਆਂ। ਕਈ ਵਾਰ ਉੱਠਦਾ। ਧੁੱਪ ਚੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਸੌਂ ਚੁੱਕਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਹਵੇਲੀ 'ਤੇ ਪਿਆ ਜਾਗਦਾ ਹੁੰਦਾ।

ਉਹਦਾ ਮੰਦਰ ਜਾਣਾ ਨਿਰੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਨਦੀ 'ਤੇ ਕਦੇ ਗਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿੱਦਣ ਰਾਤ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਆ ਜਾਂਦੀ, ਉਹ ਤੜਕੇ ਜਾਗ ਪੈਂਦਾ। ਮੰਦਰ ਵੀ ਜਾ ਆਉਂਦਾ। ਨਦੀ ਵੱਲ ਵੀ ਗੋੜਾ ਮਾਰ ਆਉਂਦਾ। ਉਹਦੀ ਤੋਰ ਹੌਲੀ ਤੇ ਖਿੰਡੀ ਹੁੰਦੀ। ਅੱਖਾਂ ਨਿੰਵੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਉਹਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਹੁਣ ਦੂਰ ਨਿਗ੍ਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਾਰੀ।

35

ਦਿਨ ਛਿਪਣ ਲਗਦਾ। ਉਹ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਵੇਲੀ 'ਤੇ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਜੰਗਲ ਵੱਲ ਉਹਦੀ ਨਿਗ੍ਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦੀ। ਦਿਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਓਧਰ ਵੇਖੇ। ਸੁੰਨਾ ਰਾਹ ਖਾਣ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ। ਜੰਗਲ ਵੱਲ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ, ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਮੁੜਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਅੱਰਤਾਂ ਦਿਨੇ

ਜਾਂਦੀਆਂ, ਲੱਕੜਾਂ ਲੈ ਕੇ ਦਿਨ ਖੜ੍ਹੇ ਮੁੜ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਚਰਨ ਗਏ ਪਸੂ ਵੀ ਹਵੇਲੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਨੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ।

ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਰਾਹ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ। ਇਹ ਓਹੀ ਰਾਹ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਨੀਆਂ ਪੈੜਾਂ ਉਹਨੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਡਾਰ ਹੋਣ ਤੱਕ ਇਹਦੇ 'ਤੇ ਕੀਤੀਆਂ ਸੀ। ਉਹ ਉਡਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹਦਾ ਘੋੜਾ ਪੈੜਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।

ਉਹਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਵਾਰੀ ਇਹਦੇ 'ਤੇ ਘੜੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸ਼ਹਿਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿੰਨੇ ਵਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਤੋਂ 'ਕੰਮ' ਕਰਵਾ ਕੇ ਮੁੜਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਉਹ ਰਾਹ ਸੀ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਉਹਦੇ ਘਰੇ ਆਈ ਸੀ।

ਪਰ ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਉਸ ਰਾਹ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ, ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਏਹੀ ਰਾਹ ਉਹਨੂੰ ਪਿੰਡੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਰਾਹ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇ।

ਉਹਦੀ ਨਿਗ੍ਰਾ ਮੰਦਰ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀ। ਕਲਸ਼ 'ਤੇ ਬੰਨਿਆ ਲਾਲ ਝੰਡਾ ਵੀ ਹੋਰੂ-ਹੋਰੂ ਲਗਦਾ। ਉੱਧਰੋਂ ਹਟ ਕੇ ਨਿਗ੍ਰਾ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਘਰਾਂ 'ਤੇ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਮਨ 'ਤੇ ਬੋਝ ਪਾ ਕੇ ਸੋਚਣ ਲਗਦਾ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਕੀਹਦਾ ਘਰ ਹੈ? ਪਰ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਖਿਡ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ। ਉਹ ਹਵੇਲੀ 'ਤੇ ਕਿਉਂ ਆਇਆ ਹੈ? ਹੇਠਾਂ ਚੰਗਾ ਭਲਾ ਬੈਠਾ ਸੀ।

ਅਗਲੇ ਪਲ ਉਹ ਪੌੜੀਆਂ ਉੱਤਰਦਾ। ਹਵੇਲੀ 'ਚ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਅਜੇ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਪੈੜਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ। ਲਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਤੋਤੇ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਆ ਗਏ ਹੋਣ। ਉਹ ਉੱਠ ਕੇ ਅਲਮਾਰੀ ਖੋਲ੍ਹਦਾ। ਵਿੱਚੋਂ ਤੋਤੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੀ ਬਹੀ ਕਢਦਾ। ਕੱਛ 'ਚ ਲੈ ਕੇ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਆਉਂਦਾ ਪਰ ਉਥੇ ਕੋਈ ਵੀ ਨਾ ਆਇਆ ਹੁੰਦਾ।

ਉਹ ਕੁਝ ਚਿਰ ਉਥੇ ਖੜ੍ਹਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਡੀਕਣ ਲਗਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਆ ਜਾਣ। ਪਰ ਫੇਰ ਸੋਚਦਾ, ਉਡੀਕਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਐ। ਉਹ ਆਉਣਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਫੇਰ ਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਉਹ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦਾ। ਅਲਮਾਰੀ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਬਹੀ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ। ਬਹੀ ਰੱਖ ਕੇ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਬਹਿੰਦਾ ਪਰ ਮਨ ਫੇਰ ਵੀ ਨਾ ਟਿਕਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ। ਅਚਾਨਕ ਉੱਠਦਾ। ਨਦੀ ਵੱਲ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਅਜੇ ਅੱਧ 'ਚ ਵੀ ਨਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਮਨ 'ਚ ਆਉਂਦੀ, ਨਦੀ ਤਾਂ ਅਜੇ ਪ੍ਰਾਸੀ ਦੂਰ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਜਾਣ 'ਤੇ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗੀ। ਆਉਣ 'ਤੇ ਵੱਖਰਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗੇਗਾ। ਉਹਨੂੰ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਲਾਜਵੰਤੀ ਘਰੇ ਉਹਨੂੰ ਉਡੀਕ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਤੋਤੇ ਲੈ ਕੇ ਆ ਚੁੱਕੇ ਹੋਣ। ਉਹ ਰਾਹ 'ਚੋਂ ਈ ਮੁੜ ਆਉਂਦਾ।

ਸੂਰਜ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੜ੍ਹਦਾ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਪਦਾ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧੁੱਪ ਲੋਕਾਂ

ਦਿਆਂ ਵਿਹੜਿਆਂ ਤੇ ਖੇਤਾਂ 'ਚ ਸੁੱਟਦਾ। ਆਥਣੇ ਵਗਦੀ ਹਵਾ 'ਚ ਉਹਦਾ ਕੋਸਾਪਣ ਠਰਦਾ। ਲਾਲੀ ਪੱਛਮ 'ਚ ਗਰਕਦੀ। ਪਰ ਰਘੁਨਾਥ ਲਈ ਇਹ ਸਭ ਜਿਵੇਂ ਬੇ-ਅਰਥਾ ਕਾਰਜ ਹੋਵੇ। ਅੱਜ ਕੀ ਦਿਨ ਹੈ? ਅੱਜ ਕੀ ਤਗਿਆਂ ਹੈ? ਸਮਾਂ ਕਿੰਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ? ਉਹਨੂੰ ਯਾਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹਦੇ ਕੰਮ ਮੁੱਕ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਤੌਰ ਤੁਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਵਰਾਂਡੇ 'ਚ ਤੋਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਬੇ-ਸੁਮਾਰ ਸਨ। ਕੁਝ ਚਿੜੀਆਂ ਵੀ ਸਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਸ਼ੋਕ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਚਿੜੀਆਂ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਵੀ ਵੇਚ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਸੀ। ਉਹ ਅਜੇ ਦੇ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਲ ਕੇ ਆਇਆ ਹੁੰਦਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਆਉਂਦਾ। ਹਵੇਲੀ ਅੱਗੇ ਘੋੜਾ ਰੋਕਦਾ। ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਤੇ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇ ਕੇ ਓਨ੍ਹਾਂ ਪੈਰੀਂ ਘੋੜਾ ਮੋੜ ਕੇ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ।

ਉਹ ਸੱਥ 'ਚ ਜਾਂਦਾ। ਉਥੇ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਘਰ ਦੀ ਗੱਲ ਚਲਦੀ, ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਘਰ ਦੀ। ਉਹ ਕੁਝ ਚਿਰ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦਾ। ਫੇਰ ਉਹਨੂੰ ਲਗਦਾ, ਇਹ ਇਥੇ ਬੈਠੇ ਹੋਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਿਉਂ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਨੇ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀ ਲੈਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ?

ਉਹ ਉੱਠ ਕੇ ਮੰਦਰ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਪੁਜਾਰੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਚਿਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ। ਉਹਦੇ ਕੋਲੁੰ ਕੋਈ ਅੰਰਤ ਆ ਕੇ ਕੁਝ ਪੁੱਛਦੀ। ਉਹ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲਗਦਾ। ਉਹਨੇ ਕੋਈ ਤਿੱਥ-ਤਿਉਹਾਰ ਪੁੱਛਣਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਪੁਜਾਰੀ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੁਭ ਦਿਨ ਦੱਸਣ ਲਈ ਅੰਦਰੋਂ ਪੱਤਰੀ ਲੈਣ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਲਗਦਾ ਕਿ ਪੁਜਾਰੀ ਨੇ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ? ਉਹ ਅੰਰਤ ਦੀ ਗੱਲ ਵੱਧ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਅੰਦਰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਉੱਥੋਂ ਖਿਖ ਕੇ ਤੁਰ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਹਵੇਲੀ 'ਚ ਜਾ ਕੇ ਅਲਮਾਰੀ ਖੋਲ੍ਹਦਾ। ਅਲਮਾਰੀ 'ਚੋਂ ਕੱਪੜੇ 'ਚ ਲਪੇਟਿਆ ਗ੍ਰੰਥ ਕੱਢ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਗਦਾ ਪਰ ਜਦੋਂ ਅੱਖੇ ਅੱਖਰ ਸਮਝ ਨਾ ਪੈਂਦੇ, ਉਹ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਪੜੇ 'ਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਅਲਮਾਰੀ 'ਚ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ।

ਕਦੇ-ਕਦੇ ਉਹ ਤਿਜੋਗੀ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਤਿਜੋਗੀ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਕੁਝ ਧਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਖਿਲਾਰ ਲੈਂਦਾ। ਇਕੱਲਾ-ਇਕੱਲਾ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਰੁਪਈਆ ਗਿਣ-ਗਿਣ ਕੇ ਅੰਦਰ ਚਿਣੀ ਜਾਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਪੈਸੇ ਅੰਦਰ ਧਰ ਕੇ ਹਟਦਾ, ਉਹ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲਗਦਾ, ਉਹਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ? ਕਦੇ ਲਗਦਾ ਉਹਤੋਂ ਬਿਸ਼ਵਰ ਤਾਂ ਨ੍ਹੀਂ ਪੈਸੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਕਦੇ ਲਗਦਾ ਰੁੱਘੇ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਤਾਂ ਨ੍ਹੀਂ ਦਿੱਤੇ? ਕਦੇ ਲਗਦਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਕਿ ਉਹਨੇ ਪੈਸੇ ਜਿੰਦਾ ਲਾ ਕੇ ਰੱਖੇ ਸੀ। ਇਹਦੇ 'ਚੋਂ ਪੈਸੇ ਘਰ ਕਿਵੇਂ ਗਏ?

ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਲਾਜਵੰਤੀ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰ ਕੇ ਪੁੱਛੇ। ਫਿਰ ਯਾਦ

ਆਉਂਦਾ, ਜਦੋਂ ਕੁੰਜੀ ਹਰ ਵੇਲੇ ਉਹਦੇ ਕੋਲੁੰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲਾਜਵੰਤੀ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਹੋਵੇਗਾ? ਫੇਰ ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਉੱਠਦਾ। ਤਿਜੋਗੀ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਬਾਹਰੋਂ ਜਿੰਦਾ ਲਾ ਦਿੰਦਾ। ਚਾਬੀਆਂ ਅਲਮਾਰੀ 'ਚ ਧਰ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਲਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਦੀ ਚਾਬੀ ਗੀਝੇ 'ਚ ਪਾਉਂਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਜਿੱਧਰ ਜੀਅ ਕਰਦਾ, ਉੱਧਰ ਤੁਰ ਜਾਂਦਾ।

ਉਹਨੂੰ ਘਬਰਾਏ ਹੋਏ ਨੂੰ ਲਾਜਵੰਤੀ ਵੇਖਦੀ। ਉਹਨੂੰ ਪਾਣੀ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿੰਦੀ। ਉਹ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਅਚਾਨਕ ਉੱਠ ਕੇ ਬਾਹਰ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਿਲਾਸ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਹੀ ਪਿਆ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ।

ਘਰੇ ਉਹਦਾ ਜੀਅ ਨਾ ਲਗਦਾ। ਓਹੀ ਮੰਜਾ, ਓਹੀ ਲੱਕੜ ਦੀਆਂ ਫੱਟੀਆਂ ਵਾਲੀ ਛੱਡਤ, ਓਹੀ ਕੰਧਾਂ, ਓਹੀ ਸਿਰ 'ਤੇ ਕੱਪੜੇ ਵਾਲਾ ਪੱਖਾ। ਓਹੀ ਤੋਤੇ। ਓਹੀ ਚਿੜੀਆਂ। ਓਹੀ ਦਿਸਦਾ ਜੰਗਲ। ਓਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਆਉਂਦਾ ਰਾਹ। ਓਹੀ ਮੰਦਰ। ਓਹੀ ਹਵਾ 'ਚ ਲਹਿਰਾਉਂਦਾ ਲਾਲ ਈਡਾ। ਓਹੀ ਸੱਬ। ਓਹੀ ਪ੍ਰਭਦਿਆਲ। ਓਹੀ ਨਰਦੇਵ। ਓਹੀ ਪੁਜਾਰੀ। ਓਹੀ ਨਦੀ ਦਾ ਕਿਨਾਰਾ। ਉਹ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿੱਥੇ ਜਾਵੇ? ਕਰੇ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰੇ? ਉਹਦੀ ਸਮਝ 'ਚ ਨਾ ਆਉਂਦਾ। ਜੀਵਨ ਗਤੀ ਲੜਖੜਾ ਗਈ ਸੀ।

ਉਹ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸੋਚਦਾ ਕਿ ਕਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਜੇ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਹਦੀ ਸਜ਼ਾ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਕੀ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਅਜੇ। ਉਹਦਾ ਅਜੇ ਵਿਆਹ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਬੱਚੇ ਹੋਣੇ ਸੀ ਪਰ ਕਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਐਂ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ?

ਏਹੀ ਗੱਲ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਨੇ ਪੁਜਾਰੀ ਨੂੰ ਦੱਸੀ ਪਰ ਪੁਜਾਰੀ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ। ਉਹਨੇ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਰਘੁਨਾਥ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਹਾਲਤ 'ਤੇ ਤਰਸ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ ਕਿ ਉਹ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰੇ? ਉਹਨੂੰ ਸਮਝਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝਾਵੇ? ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ, “ਹੁਣ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਬਿਆਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਹਦੀ ਆਤਮਾ 'ਤੇ ਮਿਹਰ ਕਰੋ। ਉਹਨੂੰ ਜਿੰਨਾ ਯਾਦ ਕਰੋਗੇ, ਉਨੀਂ ਉਹਦੀ ਆਤਮਾ ਭਟਕੇਗੀ।”

ਰਘੁਨਾਥ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ। ਬੋਲਿਆ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਤੇ ਬਿਨ ਕੁਝ ਕਿਹਾਂ ਤੇ ਸੱਥ 'ਚ ਬਿਨ ਖੜ੍ਹਿਆਂ ਹਵੇਲੀ 'ਚ ਆ ਗਿਆ।

ਸੂਰਜ ਨੀਵਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਘਰੇ ਬੈਠੋ-ਬੈਠੇ ਦਾ ਉਹਦਾ ਮਨ ਅੱਕਣ ਲੱਗਿਆ। ਉਹ ਉੱਠਿਆ। ਨਦੀ ਵੱਲ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਕਿਨਾਰੇ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਲੱਤਾਂ ਨਿਸਾਲ ਲਈਆਂ। ਹੱਥ ਪਿੱਛੇ ਕਰਕੇ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਧਰ ਲਏ। ਉਹ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲੱਗਿਆ। ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ 'ਤੇ ਉਹਦੀ ਟਿਕਟਿਕੀ ਲਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਾਣੀ ਛਿਪਦੇ ਵੱਲ ਵਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ 'ਤੇ ਘੋੜੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਅਸ਼ੋਕ ਆ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਫੇਰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਤੈਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਅਸ਼ੋਕ ਦਿਸਣੇ ਹਟਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਪਾਣੀ 'ਤੇ ਤੌਤੇ ਹੀ

ਤੇਤੇ ਤੁਰੇ ਆ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਿਰ ਦਾ ਝਟਕਾ ਲੱਗਿਆ। ਇਕ ਛਿਣ 'ਚ ਹੀ ਤੇਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਧਰ ਚਲੇ ਗਏ।

ਉਹਦੀ ਪਾਣੀ 'ਤੇ ਨਿਗ੍ਰਾ ਫੇਰ ਗਈ। ਉਹਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਸੱਤ ਰੰਗੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਤੁਰੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ। 'ਹੈ! ਏਹ ਪਾਣੀ 'ਤੇ ਤੁਰੀਆਂ ਕਿਵੇਂ ਆਉਂਦੀਆਂ? ਇਹ ਭੁਬਦੀਆਂ ਕਿਉਂ ਨ੍ਹੀਂ?' ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਫੇਰ ਝਟਕਾ ਵੱਜਿਆ। ਚਿੜੀਆਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਧਰ ਗਈਆਂ ਤੇ ਫੇਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਣੀ ਦਿਸਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹ ਓਵੇਂ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮਿਚਣ ਲੱਗੀਆਂ ਪਰ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਫੇਰ ਵੀ ਨਦੀ ਵਹਿ ਰਹੀ ਸੀ। ਫੇਰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ 'ਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਘੜੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਫੇਰ ਚੌਕਿਆ, 'ਘੜਾ ਤਾਂ ਪਾਣੀ 'ਤੇ ਤੁਰਦਾ ਨ੍ਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਤੁਰਿਆ ਆਉਂਦੈ?' ਪਰ ਉਹ ਫੇਰ ਵੀ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਲ-ਪਲ ਘੜਾ ਉਹਦੇ ਨੰਢੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਨੰਢੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਇਕ ਦੇ ਦੋ ਘੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਉੱਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਵੀ ਦੋ ਬੈਠੇ ਸਨ। 'ਹੈ! ਏਹ ਇਕ ਦੇ ਦੋ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਗਏ?' ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਫੇਰ ਝਟਕਾ ਵੱਜਿਆ। ਅੱਖਾਂ ਬੁੱਲੀਆਂ। ਪਾਣੀ 'ਤੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛਿਪਦੇ ਵੱਲ ਵਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸੁਰਜ ਛਿਪ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਉੱਠਿਆ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਪੰਜ-ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਅਚਨਚੇਤ ਹੀ ਨਦੀ 'ਤੇ ਆਉਂਦਾ। ਰੋਜ਼ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਇਹੋ ਕੁੱਝ ਵਾਪਰਦਾ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਦਲ ਵੀ ਜਾਂਦੇ।

ਉਹ ਜਦੋਂ ਘਰੇ ਆਉਂਦਾ। ਲਾਜਵੰਤੀ ਰੋਟੀ ਪਾ ਕੇ ਦਿੰਦੀ। ਦਿਲ ਕਰਦਾ, ਦੌ-ਤਿੰਨ ਰੋਟੀਆਂ ਖਾ ਲੈਂਦਾ। ਮਨ ਬਹੁਤਾ ਉਦਾਸ ਹੁੰਦਾ, ਇਕ-ਅੱਧ ਰੋਟੀ ਮਸਾਂ ਖਾਂਦਾ। ਉਹ ਪਾਣੀ ਦੀ ਗੜਵੀ ਲੈ ਕੇ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਕੁਰਲੀ ਕਰਨ ਆਉਂਦਾ। ਲਾਜਵੰਤੀ ਦੁੱਧ ਦਾ ਗਿਲਾਸ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਰੱਖ ਆਉਂਦੀ ਪਰ ਉਹ ਪਾਣੀ ਵਾਲੀ ਗੜਵੀ ਖੂਹੀ ਦੀ ਚੌਕੜੀ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਹਵੇਲੀ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ।

ਉਹ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਹਵਾ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਉਹਨੂੰ ਮੁੜ੍ਹਕਾ ਆਈ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਮੰਜੇ ਤੋਂ ਉੱਠਦਾ। ਕੁੜਤੇ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਝੱਗੀ ਵੀ ਲਾਹ ਦਿੰਦਾ। ਹਵੇਲੀ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਗੇੜੇ ਦੇਈ ਜਾਂਦਾ।

ਦੂਜੇ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਲਾਜਵੰਤੀ ਪਈ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਉਹਦੇ ਵਾਂਗ ਭਾਵੇਂ ਉੱਠਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਗੇੜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦੀ। ਉਹਦੇ ਮਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਰਘੁਨਾਥ ਨਾਲੋਂ ਭੈੜੀ ਸੀ। ਦੋ-ਢਾਈ ਮਹੀਨਿਆਂ 'ਚ ਉਹਦਾ ਅੱਖਾਂ ਉਤਲਾ ਮਾਸ ਨਰਮ ਪੈ ਕੇ ਛਿਲਕਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲੁ ਚਿੱਟੇ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸੀ। ਉਹ ਇਕੋ ਸਾਜ਼ੀ ਕਬੀ-ਕਬੀ ਦਿਨ ਪਾਈ ਰਖਦੀ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਨਹਾਉਂਦੀ ਵੀ ਨਾ। ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਉਹਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਛਿਕਰ ਰਘੁਨਾਥ ਦਾ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਨੇ ਸਰਵਣ ਨੂੰ ਘਰੇ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਹਦੇ ਮਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੱਸੀ। ਉਹ ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿ ਗਿਆ ਸੀ, "ਏਹਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਰੋਕੋ-ਟੋਕੋ ਨਾ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਦਰੇਗ ਮੰਨ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹਟੂ। ਰੋਟੀ-ਪਾਣੀ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਦਿਓ। ਟੋਕੋਂਗੇ ਤਾਂ ਸੁਭਾਅ ਹੋਰ ਚਿੜ੍ਹਚਿੜਾ ਹੋਊ।"

ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਲਾਜਵੰਤੀ ਬੌਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਆਪਸ 'ਚ ਬੋਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਦੁੱਖ ਸਾਂਝਾ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਸਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਘਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰ-ਵਿਵਹਾਰ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਗੱਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਸਭ ਕੁਝ ਉਲਟ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

36

ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਪੁਜਾਰੀ ਨੂੰ ਦੱਸੀ। ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, "ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਭਟਕਣਾ ਰੋਕੋ। ਜੰਮਣਾ-ਮਰਨਾ ਹੋਰੇਕ ਨੇ ਹੁੰਦੈ। ਇਹ ਚੱਕਰ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲਦਾ ਆਇਐ। ਆਪਾਂ ਜਿਹੜੀ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਟਾਲ ਈ ਨ੍ਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਉਹਨੂੰ ਕੋਸਣ ਦੀ ਵੀ ਬਾਹਲੀ ਲੋੜ ਨ੍ਹੀਂ। ਬੱਸ ਐਂ ਸਮਝ ਲਉ, ਉਹਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਏਨਾ ਈ ਸੀ। ਏਹੀ ਸੱਚ ਐ। ਏਹਨੂੰ ਅੱਜ ਮੰਨ ਲਉ, ਕੱਲ੍ਹ ਮੰਨ ਲਉ। ਅੰਤ ਏਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਆਉਣਾ ਪਉ।"

"ਏਹ ਤਾਂ ਥੋੜੀ ਗੱਲ ਸਿਰ-ਮੱਖੇ ਐ, ਪਰ ਨੀਂਦ ਕਿਉਂ ਨ੍ਹੀਂ ਆਉਂਦੀ?"

"ਨੀਂਦ ਤਾਂ ਆਵੇਗੀ। ਉਹਨੇ ਵੀ ਉਰ੍ਹਾਂ-ਪਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿ ਕੇ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦੈ। ਅੱਖਾਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹਦਾ ਵੀ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨ੍ਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਮਨ ਟਿਕਾਣੇ ਰੱਖੋ। ਏਹੀ ਹੱਲ ਐ।"

ਉਹਨੂੰ ਚੁਪ ਕਰੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਪੁਜਾਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਜੋੜੋ। ਜੇ ਦਿਲ ਕਰਦੇ ਕਿਸੇ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ 'ਤੇ ਜਾ ਆਓ। ਸੱਚੇ ਮਨੋ ਉਹਨੂੰ ਧਿਆਓ। ਅੰਤ ਦੁਖੀਆਂ ਦਾ ਉਹੀ ਬਾਲੀ ਐ। ਉਹੀ ਦੁੱਖ ਹਰਦੈ ਸਭ ਦੇ। ਉਹ ਥੋੜੇ ਵੀ ਹੁੰਦੀ। ਹੋ ਈ ਨ੍ਹੀਂ ਸਕਦਾ ਨਾ ਹਰੇ।"

ਪੁਜਾਰੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਘਰੇ ਆ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਰੋਟੀ ਖਾਧੀ। ਹੱਥ ਧੋ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕੀਤੀਆਂ। ਆਪਣਾ ਮਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ। ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਲਗਾਤਾਰ ਉਹਦਾ ਨਾਨਾ ਧਿਆਇਆ। ਖਾਸਾ ਚਿਰ ਉਹ ਏਸੇ ਮੁਦਰਾ 'ਚ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਇਹ ਕੀ? ਉਹ ਕੰਬਿਆ। ਉਹਨੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਘੜੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦਿਸਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹਨੇ ਸਿਰ ਦਾ ਝਟਕਾ ਮਾਰਿਆ। ਅਸ਼ੋਕ ਪਾਸੇ ਹੋਇਆ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੇ। ਹੱਥ 'ਚ ਬੰਸਰੀ ਫੜ ਕੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਲਾਈ ਹੋਈ। ਇਕ ਪੈਰ ਉੱਚਾ ਕਰਕੇ ਦੂਜੀ ਲੱਤ ਦੀ ਪਿੱਜਣੀ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ

ਹੋਇਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹੋਂ ‘ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ’ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਲੰਘਿਆ। ਪਰ ਫੇਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਧਰੋਂ ਘੱਢੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਅਸ਼ੋਕ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ‘ਹੈਂ ਇਹ ਕੀ? ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਕਿੱਥੇ ਗਏ?’ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਰ ਨੂੰ ਝਟਕਾ ਵੱਜਿਆ। ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕੀਤੀਆਂ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਸਰੀ ਵਜਾਉਂਦੇ ਅੱਗੇ ਆ ਪੜ੍ਹੇ।

ਦਿਨ ’ਚ ਕਈ ਵਾਰ ਏਵੇਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਮਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਲਗਦਾ। ਕਦੇ ਅਸ਼ੋਕ, ਕਦੇ ਚਿੜੀਆਂ, ਕਦੇ ਤੌਤੇ ਆਪਣੇ ਵੱਖ-ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਫੇਰ ਅਚਾਨਕ ਝਟਕਾ ਵਜਦਾ। ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹਦਾ। ਅੱਗੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਸੋਚਦਾ, ਗੱਲ ਤਾਂ ਪੁਜਾਰੀ ਦੀ ਠੀਕ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰੇ? ਅਸ਼ੋਕ, ਚਿੜੀਆਂ, ਤੌਤੇ ਉਹਦਾ ਹਹਿੜਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਛਡਦੇ?

ਉਹਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਪੁਜਾਰੀ ਨੂੰ ਦੱਸੀ। ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ, “ਆਪਣਾ ਮਨ ਹੋਰ ਕਰੜਾ ਕਰੋ। ਅਜੇ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਮਨ ’ਚ ਦਰੇਗ ਐ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਝਾਕੋਗੇ ਤਾਂ ਇੱਕੋ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿਸੇਗੀ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖੋਗੇ ਤਾਂ ਓਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇਗਾ, ਜੋ ਓਧਰ ਹੋਵੇਗਾ।”

ਪਰ ਉਹ ਨਿਹੱਥਾ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਬਬੇਗ ਮਨ ਕਰੜਾ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਉਹਦੇ ਜਿਵੇਂ ਵੱਸ ’ਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਉਹ ‘ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ’ ਦਾ ਧਿਆਨ ਲਾਉਣ ਲਗਦਾ। ਮਨ ’ਚ ਧਾਰਦਾ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਚਿੜੀਆਂ ਤੇ ਤੌਤਿਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਉਹ ਮਨ ’ਤੇ ਪੂਰਾ ਕਾਬੂ ਰਖਦਾ। ਖਾਸਾ-ਖਾਸਾ ਚਿਰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਮਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਰਖਦਾ ਪਰ ਫੇਰ ਅਚਾਨਕ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਅੱਖ ’ਚ ਅੱਖ ਪੈਂਦੀ। ਉਸ ’ਚੋਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਚਿਹਰਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲਗਦਾ। ਉਹ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦਾ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹ ਵੱਡਾ ਹੋਣ ਲਗਦਾ। ਅੱਖ ਵੀ ਵੱਡੀ ਹੋਈ ਜਾਂਦੀ। ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਛਾਤੀ ਦਿਸਣ ਲਗਦੀ, ਉਹ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਹੋਣ ਲਗਦਾ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹਦੇ ਘੱਢੇ ਦਾ ਮੁੰਹ ਵੀ ਦਿਸਣ ਲਗਦਾ। ਅੱਖ ਹੋਰ ਵੱਡੀ ਹੁੰਦੀ। ਘੱਢੇ ਦੇ ਪੌੜ ਵੀ ਦਿਸਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ। ਅੱਖ ਹੋਰ ਵੱਡੀ ਹੋਣ ਲਗਦੀ। ਘੱਢੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਅਸ਼ੋਕ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਦਿਸਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। “ਹੈਂ! ਅੱਖ ਕਿੱਧਰ ਗਈ? ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਕਿੱਧਰ ਗਏ?” ਸਿਰ ਨੂੰ ਝਟਕਾ ਫੇਰ ਵਜਦਾ। ਅੱਖਾਂ ਬੁਲ੍ਹ੍ਹ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਵੇਖਦਾ। ਕੁਝ ਨਾ ਹੁੰਦਾ।

ਰਘੁਨਾਥ ਹਵੇਲੀ ’ਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ। ਬਾਹਰ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਉਹਨੇ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਉਹਦੇ ਦਿਲ ’ਚ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਨਦੀ ਵੱਲ ਗੋੜਾ ਮਾਰ ਆਉਂਦਾ। ਆਉਣ-ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਬੇ-ਧਿਆਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲਗਦਾ, ਅੱਗੋਂ ਕੌਣ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਕੌਲ ਦੀ ਕੌਣ ਲੰਘ ਗਿਆ ਹੈ? ਉਹਨੂੰ ਚੁਪ ਕਰੇ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਲੋਕ ਉਹਨੂੰ ਬੁਲਾਉਂਦੇ

ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਮਨ ਦੀ ਮੌਜ ’ਚ ਰਹਿੰਦਾ। ਏਹੋ ਉਲੱਝਣ ਉਹਦੀ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿੱਦੀ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਮਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਜੋੜੇ ਤਾਂ ਕਿਵੇਂ ਜੋੜੇ!

ਕਈ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਸੀ ਉਹਨੂੰ ਅਜੀਬ ਸੁਪਨੇ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸੀ। ਇਹ ਸੁਪਨੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੇ। ਤੌਤਿਆਂ ਤੇ ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ। ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਸੁਪਨੇ ’ਚ ਝੁਦ ਚਿੜੀਆਂ ਚੁੱਕ ਰਿਹਾ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ। ਫਿਰ ਲਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਚਿੜੀਆਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਦੁਪਹਿਰਾ ਢਾਲਣ ਲਈ ਉਹ ਪਹਾੜ ’ਤੇ ਸੌਂ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਉਹਦੇ ਨੰਗੇ ਪਿੰਡੇ ’ਤੇ ਠੁੰਗਾਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹੋਣ।

ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ। ਉਹਦੇ ਕੱਪੜੇ ਕਿੱਥੇ ਗਏ? ਉਹ ਤਾਂ ਘੱਡੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਕੁੜਤੇ ਹੇਠ ਝੱਗੀ ਵੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਪਰ ਚਿੜੀਆਂ ਉਹਦੇ ਸਗੋਰ ਨਾਲ ਚਿੰਬੜੀਆਂ ਕਿਵੇਂ? ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਨਾਲੋਂ ਚਿੜੀਆਂ ਨੂੰ ਤੌੜ-ਤੌੜ ਕੇ ਸੁੱਟਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਚਿੜੀਆਂ ਉਹਦਾ ਮਾਸ ਨਾ ਛਡਦੀਆਂ। ਉਹ ਚੀਸ ਵਟਦਾ। ਦੋ-ਤਿੰਨ ਇਕੱਠੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ’ਚ ਫੜ ਕੇ ਝਟਕਾ ਮਾਰਦਾ ਪਰ ਚਿੜੀਆਂ ਚੁੱਝ ਨਾ ਛਡਦੀਆਂ। ਉਹਦਾ ਮਾਸ ਹੋਰ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਚੀਸ ਹੋਰ ਤਿੰਧੀ ਹੁੰਦੀ। ਦਰਦ ਵਧਣ ਲਗਦਾ। ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਚਿੜੀ ਨੂੰ ਤੌੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ, ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ। ਪਰ ਇਕ ਵੀ ਚਿੜੀ ਉਹਦੇ ਪਿੰਡੇ ਦਾ ਮਾਸ ਨਾ ਛਡਦੀ। ਉਹਦੇ ਮਨ ’ਚ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਚਿੜੀ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਮਾਰ ਦੇਵੇ। ਉਹ ਹੱਥ ’ਚ ਚਿੜੀ ਦਾ ਛਿੱਡ ਘੁੱਟਦਾ ਪਰ ਘੁੱਟਿਆ ਨਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਉਂ ਲਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਹੱਡ-ਮਾਸ ਦੀ ਚਿੜੀ ਲੋਹੇ ਦੀ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਹੋਰ ਘੁੱਟਦਾ। ਚਿੜੀ ਦਾ ਛਿੱਡ ਘੁੱਟਿਆ ਨਾ ਜਾਂਦਾ। ਉਲਟੀਆਂ ਉੰਗਲਾਂ ਦੁਖਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀਆਂ।

ਉਹਦੇ ਦਿਲ ’ਚ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹੇ ਪਰ ਦੇਹ ਨਾਲ ਚਿੰਬੜੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਏਨੀਆਂ ਭਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਕਿ ਉਹਤੋਂ ਲੱਤਾਂ ਨਾ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਹੱਥ ਧਰਤੀ ’ਤੇ ਲਾ ਕੇ ਉਹ ਉੱਠਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ। ਉਹਤੋਂ ਉੱਠਿਆ ਨਾ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਉੱਠਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ। ਚਿੜੀਆਂ ਹੋਰ ਭਾਰੀ ਹੋਈ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਉਹ ਹੱਥਾਂ ’ਤੇ ਪੂਰਾ ਭਾਰ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਉੱਤੇ ਚੁੱਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ। ਛਾਤੀ ਉੱਚੀ ਵੀ ਉੱਠਣ ਲਗਦੀ ਪਰ ਚਿੜੀਆਂ ਇਕਦਮ ਹੋਰ ਭਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਉਹਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਨਿਸਤੀਆਂ ਹੋਣ ਲਗਦੀਆਂ। ਚਿੜੀਆਂ ਹੋਰ ਭਾਰੀ ਹੋਣ ਲਗਦੀਆਂ। ਉਹਦੀਆਂ ਕੂਹਣੀਆਂ ਕੰਬਣ ਲਗਦੀਆਂ। ਉਹ ਕੰਬਦੀਆਂ ਕੂਹਣੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਉੱਠਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਚਿੜੀਆਂ ਦਾ ਭਾਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਧਣ ਲਗਦਾ। ਅੰਤ ਇਸ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ’ਚ ਉਹਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਸਾਥ ਨਾ ਦਿੱਦੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ’ਤੇ ਆਇਆ ਬੇ-ਅਥਾਰ ਬੋਝ ਅਸਹਿ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਚੁਕਦਾ। ਉਹਦੀ ਛਾਤੀ ਇਕਦਮ ਧਰਤੀ ’ਤੇ ਵਜਦੀ। ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਇਕਦਮ ਝਟਕਾ ਵਜਦਾ। ਉਹ

ਇਕਦਮ ਮੰਜੇ ਤੋਂ ਉੱਠਦਾ। ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਵੇਖਦਾ ਪਰ ਕੁਝ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਲਾਜਵੰਤੀ ਸਿਰਾਣੇ ਪਏ ਘੜੇ 'ਚੋਂ ਉਹਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਿਲਾਸ ਭਰ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ।

ਉਹ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦਾ। ਉਹਦਾ ਸਰੀਰ ਮੁੜਕੋ-ਮੁੜਕੀ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਸਿਰਾਣੇ ਪਿਆ ਲਾਲ ਪਰਨਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਤੇ ਬਾਹਾਂ ਪੂੰਝਦਾ-ਪੂੰਝਦਾ ਆਏ ਸੁਪਨੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲਗਦਾ।

ਜਦੋਂ ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਉਹਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਇਆ ਸੀ। ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਦਬਾਅ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਸੋਚਦਾ, ਹੁਣ ਉਹ ਛਾਤੀ 'ਤੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਟਿਕਣ ਦੇਵੇਗਾ। ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਟਿਕੇਗਾ ਤਾਂ ਦਬਾਅ ਕਿਵੇਂ ਆਵੇਗਾ। ਪਰ ਉਹ ਸੁੱਤਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਲਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਨਾਂਗੇ ਸਾਧਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ 'ਚ ਪਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਸੱਤ ਰੰਗੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਪਹਾੜੋਂ ਉੱਤਰੇ ਹੋਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਉੱਠ ਕੇ ਭੱਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਪੈਰ ਨਾ ਪੁੰਟਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਚਿੜੀਆਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਦਾ ਮਾਸ ਚੁੰਡਦੀਆਂ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿੜੀਆਂ ਤੋਂ ਗੁਟਾਰਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਗੁਟਾਰਾਂ ਤੋਂ ਤੌਤੇ। ਉਹ ਹਫਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਪਰ੍ਹਾਂ ਸੁੱਣਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਤਿੱਖੀਆਂ ਚੁੰਝਾਂ ਉਵੇਂ ਕਸੀ ਰਖਦੀਆਂ। ਦਰਦ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ-ਕਰਦਾ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬਚਾਅ ਲਈ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਨ ਲਗਦਾ। ਪਰ ਮੂੰਹੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਨਾ ਨਿਕਲਦੀ। ਉਹ ਹੋਰ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰਦਾ। ਸ਼ਬਦ ਉਹਦਾ ਸਾਥ ਨਾ ਦਿੰਦੇ। ਉਹ ਹੋਰ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਮੂੰਹੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਨਾ ਨਿਕਲਦੀ। ਚਿੜੀਆਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਦਾ ਮਾਸ ਚੁੰਡੀ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਉਹ 'ਹਾਏ, ਹਾਏ' ਕਰਦਾ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਭਜਦਾ, ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ। ਉਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਕੋਈ ਵੀ ਬੰਦਾ ਵਿਖਾਈ ਨਾ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਨਿਗ੍ਰਾ ਮਾਰਦਾ। ਕੁਝ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਉਂਦਾ। ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੁਲ੍ਹਦੀਆਂ। ਲਾਜਵੰਤੀ ਉਹਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਲਈ ਉੱਠਦੀ।

ਉਹਦੇ ਬਰੜਾ ਕੇ ਉੱਠਣ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਕੌਠੇ 'ਤੇ ਪਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਣਦੀਆਂ। ਪਰ ਹਵੇਲੀ ਉੱਚੀ ਸੀ। ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਜੰਗਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਵਿਖਾਈ ਤਾਂ ਨਾ ਦਿੰਦਾ ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹਦੀ 'ਹਾਲ-ਦੁਹਾਈ' ਸੁਣਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।

ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਉਹਨੂੰ ਤੌਤੇ ਤੇ ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵੱਧ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸੀ। ਰੋਜ਼ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ। ਕੋਈ-ਕੋਈ ਰਾਤ ਲੰਘਦੀ, ਜਦੋਂ ਤੌਤਿਆਂ ਤੇ ਚਿੜੀਆਂ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਨਾ ਆਉਂਦਾ। ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ, ਆਈ ਜਾਂਦੀ। ਓਦੇਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਆਉਂਦੇ। ਪਰ ਦਬਾਅ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ।

ਉਹਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਏਹੋ ਗੱਲ ਭਾਰੂ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਹ ਚਿੜੀਆਂ-ਤੌਤਿਆਂ ਤੋਂ

ਖਹਿੜਾ ਛੁਡਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿਵੇਂ ਛੁਡਾਵੇ? ਉਹਦੇ ਬਚਾਅ ਲਈ ਕਦੇ ਕੁਝ ਸੋਚਦਾ, ਕਦੇ ਕੁਝ। ਉਹਨੂੰ ਫਿਰ ਪੁਜਾਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ। ਉਹ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋਣ ਲਗਦਾ। ਅੱਖਾਂ ਮੀਚਦਾ। ਮਨ 'ਚ ਕਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਧਿਆਉਂਦਾ। ਅੱਖਾਂ ਮਿਚ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਉਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਸਰੀ ਵਜਾਉਂਦੇ ਉਹਦੇ ਅੱਗੇ ਆ ਖੜ੍ਹਦੇ। ਇਕ ਪੈਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਜੀ ਪਿੜਣੀ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਹੁੰਦਾ।

ਖਾਸਾ-ਖਾਸਾ ਚਿਰ ਉਹ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਅਲਮਾਰੀ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਗਦਾ। ਉਹਦੇ 'ਚੋਂ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਵਾਲੀ ਲਾਲ ਬਹੀ ਕਢਦਾ। 'ਕੱਲਾ-'ਕੱਲਾ ਪੰਨਾ ਫਰੋਲੀ ਜਾਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਹਦੀ ਨਿਗ੍ਰਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਪਾਏ ਖਾਤਿਆਂ 'ਤੇ ਜਾਂਦੀ, ਉਹਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਪੈਂਦੀ ਕਿ ਕੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ? ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਲੰਡਿਆਂ 'ਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਸੋਚਦਾ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਪਾਏ ਖਾਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਮੁਨੀਮ ਕੌਲੋਂ ਹਿੰਦੀ 'ਚ ਪਵਾ ਲਿਆਵੇਗਾ। ਉਹ ਬਹੀ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਅਲਮਾਰੀ 'ਚ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ।

37

ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਉੱਠਿਆ। ਉਸ ਰਾਤ ਉਹਨੂੰ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਛੇ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਸੀ-ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਆਉਂਦੇ ਨੂੰ। ਉਹ 'ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ, ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ' ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਨੇ ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਵੀ ਕੱਢ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਦਬਾਅ ਆਉਣੋਂ ਹਟ ਗਏ ਸਨ। 'ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ' ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਵੀ ਦਿਸਦਾ ਸੀ। ਚਿੜੀ ਦੀ ਚੁੰਝ ਵੀ ਦਿਸਦੀ ਸੀ। ਕਈ-ਕਈ ਵਾਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੂਰੀ ਚਿੜੀ ਵੀ ਦਿਸਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੌਤੇ ਦੀ ਚੁੰਝ ਦਿਸਦੀ ਤੇ ਫਿਰ ਪੂਰਾ ਤੌਤਾ ਦਿਸਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਕਈ-ਕਈ ਚਿੜੀਆਂ ਵੀ ਦਿਸਦੀਆਂ। ਕਈ-ਕਈ ਤੌਤੇ ਵੀ ਦਿਸਦੇ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਵੀ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਉੱਡੇ ਆਉਂਦੇ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਤੌਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ ਵੀ। ਅਕਸਰ ਉਹਨੂੰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਸੁਪਨੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਪਰ ਦਬਾਅ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹਦਾ ਮਨ ਟਿਕਾਣੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲਾਜਵੰਤੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿੰਦੀ ਪਰ ਮਨ 'ਚ ਧਰਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਰਘੁਨਾਥ ਦੀ ਭਟਕਣ ਦਿਨ ਘਟ ਰਹੀ ਹੈ।

ਉਹ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਰਹਿੰਦਾ। ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਉਨੀਂਦਰਾ ਘਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਬਿਚੇ ਝੁੱਟੇ ਬਾਹਰ ਵੀ ਨਾ ਜਾਂਦਾ। ਤਿਜੇਗੀ ਵਾਲਾ ਕਮਰਾ ਵੀ ਨਾ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਤੇ ਅਲਮਾਰੀ 'ਚ ਵਹੀ ਕੱਢ ਕੇ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਫਰੋਲਣੋਂ ਹਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਿੰਦੀ ਵਾਲਾ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਉਹਨੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੱਢਿਆ। ਉਹ ਸੱਥ 'ਚ ਜਾਂਦਾ। ਰੋਟੀ ਵੇਲੇ ਮੁੜਦਾ। ਆਥਵੇਂ ਨਦੀ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ। ਉਥੇ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਨਾ ਲਾਉਂਦਾ। ਦਿਨ

ਛਿਪੇ ਹਵੇਲੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨਾ ਵੀ ਉਹਨੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਰਘੁਨਾਥ ਹਵੇਲੀ 'ਚ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਬੋਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਬਹੁਤਾ ਤਣਾਅ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਲਾਜਵੰਤੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਇਆ ਹੈ।

ਉਸਨੇ ਉਹਨੂੰ ਅੰਦਰ ਬੁਲਾਇਆ। ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਨੇ ਆਉਣ ਸਾਰ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਗੱਲ ਛੇੜ ਲਈ ਸੀ। ਰਾਧਿਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਗਈ ਸੀ। ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਨੇ ਪਾਣੀ ਪੀ ਕੇ ਗਿਲਾਸ ਪਾਸੇ ਧਰਿਆ। ਅੱਖੀਂ ਉਹ ਅਸਲੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਆਇਆ। ਉਹਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਝਗੜਾ ਸੀ। ਪਰ ਗੱਲ ਫੈਸਲੇ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਰਘੁਨਾਥ ਵੱਲ ਝਾਕਦਿਆਂ ਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੱਸਣ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਗੱਲ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਹੀ ਟੋਕਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਉਹਦੀ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ।

ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਉੱਠ ਕੇ ਬਾਹਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਕੱਪੜੇ ਬਦਲੇ, ਘੋੜਾ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ। ਕਾਠੀ ਪਾਈ ਤੇ ਸੱਬ ਵਿਚਦੀ ਲੰਘਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸੱਬ 'ਚ ਬੈਠੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਹੈਰਾਨ ਸਨ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਛੱਡੂ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਜੈਮਲ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਵੇਖਣ ਸਾਰ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਆ ਗਿਆ ਈਦ ਦਿਆ ਚੰਦਾ। ਏਨਾ ਚਿਰ ਕਿੱਧਰ ਲੁਕਿਆ ਰਿਹਾ। ਅੱਖਾਂ ਪਕਾ 'ਤੀਆਂ।”

ਰਘੁਨਾਥ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਹਲਕਾ-ਹਲਕਾ ਹੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਘੋੜਾ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਕੋਲ ਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਬੈਠਣ ਲਈ ਲੱਕੜ ਦਾ ਸਟੂਲ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸੁੱਖ ਸਾਂਦ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਿਆ। ਰਘੁਨਾਥ ਦੇ ਮਨ 'ਚ ਆਈ ਉਹਨੂੰ ਅਸ਼ੋਕ ਬਾਰੇ ਦੱਸ ਦੇਵੇ ਪਰ ਫਿਰ ਸੋਚਿਆ ਉਹ ਚੰਗੇ ਰੌਂਅ 'ਚ ਹੈ। ਐਵੇਂ ਮਨ ਖਰਾਬ ਹੋਵੇਗਾ ਉਸਦਾ।

ਛੱਡੂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਿਲਾਸ ਦਿੱਤਾ। ਰਘੁਨਾਥ ਪਾਣੀ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਛੱਡੂ ਨਿਹੋਰੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗਿਆ, “ਯਾਦ ਕਰ ਤੈਨੂੰ ਕਿਨੇ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਅਸਮਾਨ 'ਤੇ ਉਡਦੇ ਫਿਰਦੇ ਨੂੰ। ਪਤੰਦਰਾ ਥੱਲੇ ਨਿਗ੍ਰਾ ਈ ਨ੍ਹੀਂ ਮਾਰੀ। ਹੱਥ ਨਾ ਝਾੜਦਾ ਆ ਕੇ ਪਰ ਮਿਲਦਾ-ਗਿਲਦਾ ਤਾਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਅਸੀਂ ਕਿਹੜੇ ਕੈਂਚੀ ਲਈ ਬੈਠੇ ਸੀ ਤੇਰਾ ਗੀਝਾ ਕੱਟਣ ਨੂੰ।”

ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਹਸਦਿਆਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, “ਆਪਣੇ ਗੀਝੇ ਕੋਈ ਦੋ ਐ। ਹਾਕ ਤਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਦੇਖੀਂ ਕਦੇ, ਮੀਂਹ ਵਾਗੂੰ ਨਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਕਹੀਂ।”

“ਬੱਸ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿ। ਅੈਂ ਈ ਮਿਲਦਾ-ਗਿਲਦਾ ਰਿਹਾ ਕਰ। ਏਸੇ 'ਚ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਆ ਜੂ। ਬੰਦਾ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਈ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦੈ।”

ਰਘੁਨਾਥ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੇ ਘੋੜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਕੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ।

ਪੰਸਾਰੀਆਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨੇ ਘਰ ਲਈ ਕੁਝ ਸਮਾਨ ਖਰੀਦਿਆ। ਆਪਣੇ ਤੇ ਲਾਜਵੰਤੀ ਲਈ ਕੁਝ ਕੱਪੜੇ ਵੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਜੈ ਰਾਮ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਕਾਕੇ ਵਾਸਤੇ ਦੱਸੋ ਕੀ ਦੇਈਏ।”

ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਇਕਦਮ ਝਟਕਾ ਵੱਜਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਸੰਭਲਿਆ, “ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਅਜੇ ਕੱਪੜੇ ਹੈਂਗ ਨੇ। ਜੇ ਲੋੜ ਹੋਈ ਤਾਂ ਬੋਡੇ ਕੋਲੋਂ ਈ ਲੈ ਕੇ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਅਸੀਂ ਕਿਹੜਾ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਹੱਟ 'ਤੇ ਗਏ ਅੰ।”

ਜੈ ਰਾਮ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ। ਉਹਨੇ ਜਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਮੰਗੇ, ਉਹ ਦੇ ਕੇ ਛੱਡੂ ਕੋਲ ਆਇਆ। ਉਹਦੇ ਨਾਲੁੰ ਇਕ ਅੱਧ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਘੋੜਾ ਖੋਲਿਆ ਤੇ ਟਿਕਵੀਂ ਚਾਲ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪਿਆ।

ਉਹ ਆਉਂਦਾ-ਆਉਂਦਾ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਵੇਖਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਣਕਾਂ ਦੇ ਵੱਡ ਵਾਹ ਕੇ ਕਪਾਹਾਂ ਬੀਜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸੀ। ਗਿੱਠ-ਗਿੱਠ ਹੋਈਆਂ ਕਪਾਹਾਂ ਦੇ ਬੂਟੇ ਹਲਕੀ-ਹਲਕੀ ਹਵਾ 'ਚ ਲਹਿਰਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਟਾਵੇਂ ਟਾਵੇਂ ਖੇਤ 'ਚ ਬੰਦੇ ਕਪਾਹਾਂ ਗੁੱਡ ਵੀ ਰਹੇ ਸੀ। ਉਹ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ, ‘ਅੱਜ ਇਹ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਬੂਟੇ ਨੇ। ਫੇਰ ਇਹ ਵੱਡੇ ਹੋਣਗੇ। ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਟਾਹਣੀਆਂ ਖਿਲਰਣਗੀਆਂ। ਛੁੱਲ ਪੈਣਗੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟੀਂਡੇ ਬਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਕਪਾਹ ਨਿਕਲੇਗੀ। ਵਾਹ ਕੁਦਰਤੇ! ਨਹੀਂ ਗੀਸਾਂ ਤੇਰੀਆਂ। ਕੀ-ਕੀ ਰੰਗ ਵਿਖਾਉਣੀ ਅੈਂ ਤੂੰ। ਸਾਰਾ ਜੱਗ ਧੰਦੇ ਲਾਇਆ ਪਿਐ।’

ਉਹਨੇ ਸੱਬ 'ਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਘੋੜਾ ਪਿੱਛੇ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਉੱਤਰ ਕੇ ਲੰਘਣ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭਦਿਆਲ ਬੋਲਿਆ, “ਹੁਣ ਅੈਂ ਨਾ ਕਰਿਆ ਕਰ। ਆ ਜਾਇਆ ਕਰ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਵੀ। ਅਸੀਂ ਕਿਹੜਾ ਤੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸੁਆਲ ਪਾਉਣੇ ਅੰ।” ਰਘੁਨਾਥ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਹੋਸਿਆ। “ਕੋਈ ਨਾ, ਕੋਈ ਨਾ। ਆਇਆ ਕਰੂੰ। ਸਾਮਾਲ ਵੀ ਆਵਦਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਐ।” ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਹਸਦਾ ਹੋਇਆ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਗਿਆ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਹਵੇਲੀ 'ਚ ਆਇਆ। ਦੁਪਹਿਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਧੁੱਪ ਕਾਫੀ ਤਪ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਵਰਗਿਡਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲ ਡਾਟਾਂ 'ਚ ਲੱਗੀਆਂ ਪੱਲੀਆਂ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਗਿਲਾਸ ਪਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਜਿੰਥੇ ਪਾਣੀ ਪਾਇਆ ਹੁੰਦਾ, ਉਥੇ ਧੁੱਪ ਪੈਂਦੀ। ਧੁੱਪ ਦਾ ਪਿੰਡਾ ਇਕਦਮ ਠਰਨ ਲਗਦਾ।

ਸਾਰੀਆਂ ਪੱਲੀਆਂ ਭਿਜੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਲਟੀਆਂ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਵਰਗਡੇ 'ਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪਈ ਦਰੀ ਚੁੱਕੀ ਤੇ ਪੈ ਕੇ ਸੌਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਇਕ ਦਰੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਲੈ ਰਿਹਾਂਦੀਆਂ।

ਦੁਪਹਿਰ ਢਲੀ ਤਾਂ ਰਾਧਿਕਾ ਚਾਹ ਲੈ ਆਈ। ਉਹਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਉੱਠੇ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ-ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਟੀਆਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਉਹ ਪਲੇ ਨਾਲੁੰ ਸਭ ਦੀਆਂ ਬਾਟੀਆਂ 'ਚ ਚਾਹ ਪਾਉਂਦੀ-ਪਾਉਂਦੀ ਅਗਾਂਹ ਲੰਘ ਰਹੀ ਸੀ।

ਰਘੁਨਾਥ ਹਵੇਲੀ 'ਚ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਲਾਜਵੰਤੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਚਾਹ ਫੜਾਈ। ਰਾਧਿਕਾ ਕਿੱਲੇ ਨਾਲੋਂ ਰੱਸੀ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਪੱਖਾ ਬਿੱਚਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਆਉਂਦਿਆਂ-ਆਉਂਦਿਆਂ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਆਇਆ ਮੁੜਕਾ ਸੁੱਕਣ ਲੱਗਿਆ। ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਉਹਨੇ ਰਾਧਿਕਾ ਨੂੰ ਰੱਸੀ ਬਿੱਚਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਅੱਖਾਂ ਮੀਟੀਆਂ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਨੀਂਦ ਆ ਗਈ। ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਸੁਪਨਾ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਨਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ, ਨਾ ਤੋਤਿਆਂ ਦਾ। ਨਾ ਹੀ ਚਿੜੀਆਂ ਦਾ। ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਦਾ ਵੀ ਉਹਦਾ ਮਨ ਟਿਕਾਣੇ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਵਾਂਗ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਝਟਕਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੱਜਿਆ।

ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਲਾਜਵੰਤੀ ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁੜ ਗਈ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਪੈਣ ਵੇਲੇ ਗਲੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੀਆਂ ਤਾਕੀਆਂ ਬੰਦ ਸਨ। ਉਹਨੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਕ ਤਾਕੀ ਵਿਹੜੇ ਵਾਲੀ ਵੀ ਬੰਦ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ। ਹਵਾ ਇਕ ਪਾਸਿਓਂ ਆਉਂਦੀ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀ।

ਰਘੁਨਾਥ ਸੌਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲਾਜਵੰਤੀ ਦਾ ਮਨ ਟਿਕਾਣੇ ਆਉਣ ਲੱਗਿਆ।

ਰਘੁਨਾਥ ਸੌਂ ਕੇ ਉੱਠਿਆ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਮਨ ਹੌਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਧੁੱਪ ਬਹੁਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੁਭੀ। ਉਹਨੇ ਸੂਰਜ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਅਜੇ ਖਾਸਾ ਉੱਚਾ ਸੀ। ਅੱਧੇ ਪੈਣੇ ਘੰਟੇ ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਟੇਢਾ ਹੋਣਾ ਸੀ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਛਿਪਣ ਲੱਗਣਾ ਸੀ।

ਉਹ ਫਿਰ ਹਵੇਲੀ 'ਚ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਮੰਜੇ ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਵੇਖਣ ਲੱਗਿਆ। ਹਵੇਲੀ ਉਹਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਸੰਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗ ਰਹੀ। ਨਾ ਹੀ ਘਰ 'ਚ ਪਈਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉਪਰੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ।

ਦਿਨ ਢਲਣ ਲੱਗਿਆ। ਰਘੁਨਾਥ ਉੱਠਿਆ ਤੇ ਚਿੜੀਆਂ ਤੋਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਵਰਾਂਡੇ 'ਚ ਆ ਗਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਆਏ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬੱਚੇ ਸਹਿਮੇ। ਪਰ ਉਹਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਪਿੰਜਰੇ ਵੇਖਦਾ-ਵੇਖਦਾ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਦੂਜੀ ਲਾਈਨ 'ਚ ਪੈ ਕੇ ਤੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਆਉਂਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਤੋਤੇ ਠੀਕ ਹੋਣ। ਇਕ ਵੀ ਤੋਤਾ ਉਦਾਸ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਹਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤੋਤੇ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ 'ਚ ਇਕ ਵੀ ਦਾਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੌਲੀ 'ਚ ਪਾਣੀ ਸੀ।

ਉਹਨੇ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਸੂਰਜ ਵੇਖਿਆ। ਧੁੱਪ ਤੇ ਠੰਡੀ ਹਵਾ ਆਪਣੀ ਹਲਕੀ ਹਲਕੀ ਚਾਦਰ ਪਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਹਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਘਰੋਂ। ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨੂੰ ਆਉਣਾ। ਹੁਣ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨੂੰ ਬੋਡਾ ਏਥੇ।"

ਕੁੜੀਆਂ-ਮੁੰਡੇ ਇਕਦਮ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਝਾਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਨਾਂ 'ਤੇ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਵੀ ਕਹੇਗਾ?

ਬੱਚੇ ਅਜੇ ਵੀ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਖੜ੍ਹੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਨੇ ਫੇਰ ਕਿਹਾ, "ਸੁਣਿਆ ਨ੍ਹੀਂ ਬੋਨ੍ਹੁੰ? ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਘਰੇ ਜਾਓ ਹੁਣ। ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਨਾ ਆਇਓ।" ਉਹਦੇ ਬੌਲ 'ਚ ਹਲਕਾ-ਹਲਕਾ ਗੁੱਸਾ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਨਾ ਸਹਾਰਦੇ ਹੋਏ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਅੱਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਹਵੇਲੀ ਦੀ ਢਲਾਣ ਉੱਤਰ ਗਏ।

ਰਘੁਨਾਥ ਵਿਹੜੇ 'ਚੋਂ ਵਰਾਂਡੇ 'ਚ ਆਇਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਮੂਹਰਲੇ ਪਿੰਜਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ। ਆ ਕੇ ਉਹਨੇ ਪਿੰਜਰੇ ਦੀ ਬਾਰੀ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ। ਅਚਾਨਕ ਬਾਰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਤੇ ਤੋਤਾ ਸਹਿਮਿਆ। ਉਹ ਅੱਗੇ ਲੰਘਿਆ ਤਾਂ ਤੋਤੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿਰੀ ਬਾਹਰ ਕੱਢੀ। ਰਘੁਨਾਥ ਪਾਸੇ ਹੋਇਆ। ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨੇ ਉਡਾਰੀ ਭਰੀ ਤੇ ਵਰਾਂਡੇ 'ਚੋਂ ਵੇਖਦਾ-ਵੇਖਦਾ ਅੱਹ ਗਿਆ, ਅੱਹ ਗਿਆ। ਉਹ ਦੂਜੇ ਪਿੰਜਰੇ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਉਹਦੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਬਾਰੀ ਕੋਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਤਾ ਸਹਿਮਿਆ। ਉਹ ਅਗਲੇ ਪਿੰਜਰੇ ਕੋਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਤੋਤੇ ਨੇ ਵੀ ਸਿਰੀ ਬਾਹਰ ਕੱਢੀ। ਅੱਖ ਦੀ ਪਲਕ 'ਚ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰੀ ਤੇ ਹਵੇਲੀ ਦੀ ਕੰਧ ਟੱਪ ਕੇ ਅੱਹ ਗਿਆ, ਅੱਹ ਗਿਆ। ਉਹ ਤੀਜੇ ਪਿੰਜਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੌਬੇ ਪੰਜਵੇਂ ਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਾਰੀ ਕਤਾਰ ਹੀ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤੀ। ਅਗਲੀ ਕਤਾਰ 'ਚ ਵੀ ਉਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ।

ਰਘੁਨਾਥ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਲੋਕ ਘਰਾਂ 'ਚੋਂ ਆ ਕੇ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਆ ਖੜ੍ਹੇ ਸੀ। ਅੰਦਰੋਂ ਤੋਤਾ ਉੱਡ ਕੇ ਆਉਂਦਾ, ਜੁਆਕ ਕਹਿੰਦੇ, "ਆਹ ਇਕ ਹੋਰ ਆ ਗਿਆ। ਹੋਰ ਤੋਤਾ ਆਉਂਦਾ, ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ, ਆਹ ਇਕ ਹੋਰ ਗਿਆ। ਹੋਰ ਆਉਂਦਾ।" ਉਹ ਫਿਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿੰਦੇ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਤੋਤੇ ਉੱਡੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਆਂਦ-ਗੁਆਂਦ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਵੇਲੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਆਇਆ ਚੰਦੂ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਸੱਬ ਚ ਜਾ ਕੇ ਰਘੁਨਾਥ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ।

ਰਘੁਨਾਥ ਅਜੇ ਵੀ ਪਿੰਜਰੇ ਖੋਲ੍ਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਤੇ ਉੱਡ ਉੱਡ ਕੇ ਜੰਗਲ ਵੱਲ ਜਾਈ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ।

ਦਿਨ ਦਾ ਚਾਨਣ ਹੋਰ ਘਸੈਮੈਲਾ ਹੋਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤੋਤੇ ਉੱਡ-ਉੱਡ ਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਚਾਰ ਚਾਰ, ਪੰਜ ਪੰਜ ਤੋਤੇ ਅੱਗੇ ਮਾਲੀ ਪਿੰਜਰੇ ਬਹੁਤੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਕੱਠੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ੍ਹਦੇ। ਲੋਕ ਇਕਦਮ ਉਧਰ ਝਾਕਦੇ।

ਸੂਰਜ ਪੱਛਮ ਦੀ ਗੋਦ 'ਚ ਡੁੱਬਿਆ ਤਾਂ ਤੋਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਪਿੰਜਰੇ ਮਾਲੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਪਿੰਜਰਿਆਂ ਵੱਲ ਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਇਕ ਚਿੜੀ ਦਾ ਪਿੰਜਰਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਵੀ ਕੁਝ ਸਹਿਮੀ। ਉਹ ਪਿੰਜਰੇ ਤੋਂ ਪਾਸੇ ਹੋਇਆ। ਆਸਾ-ਪਾਸਾ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਵੀ ਉੱਡ ਗਈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਜੀ, ਤੀਜੀ ਤੇ ਚੌਬੀ। ਰਘੁਨਾਥ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗਲੀ 'ਚ ਖੜ੍ਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਟੱਡੀਆਂ ਗਈਆਂ। "ਇਹ ਵੀ ਉਡਾ 'ਤੀਆਂ।" ਕਈਆਂ ਨੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੀ ਕਿਹਾ।

ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਕੇ ਰਘੂਨਾਥ ਵਰਾਂਡੇ ਚੋਂ ਆਇਆ ਤਾਂ ਲਾਜਵੰਤੀ
ਮੂਹੀ ਕੌਲ ਖੜ੍ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸੀ।

